

પ્રસ્તાવના.

રામાયણ અને મહાભારત એ સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય તથા ઇતિહાસના ગ્રંથોની સ્વતંત્રપણે સમાલોચના કર્યાનું માન રા. રા. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્ય, એમ. એ, એલ. એલ. બી., શુભાઈ યુનિવર્સિટીના ઓનરરી ફેલો, એમણે મેળવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એ બન્ને ગ્રંથોના વાચનને પરિણામે એ વિદ્વાનને જે જે વિચારો સંજ્યા તે એમણે ત્રણ ન્હાનકડા ગ્રંથો વડે પ્રકટ કર્યા છે. મહાભારતની સમાલોચનાનું એમનું પુસ્તક છપાયું તેમાં તેનાં જુદાં જુદાં સામયિક પત્રોમાં ઘણાં વખાણ આવ્યાં હતાં. કેટલાકને એનો સંશોધનવિભાગ ઘણો અગત્યનો જણાયો, કેટલાકને એનો કથાવિભાગ ઘણો રસભર્યો લાગ્યો, અને કેટલાકને એની વિવેચનપદ્ધતિ ઘણી પ્રદર્શનીય માલમ પડી. એ અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે એક ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી મળે સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે એ પુસ્તકની પાછળ મ્હારે જે શ્રમ લેવાનો હતો તેનો મળે સંપૂર્ણ ખ્યાલ નહોતો, અને એ પુસ્તકમાંથી કાપકુપ કરવા જેવું ઘણું મળી આવશે એવી મ્હેં આશા રાખી હતી. પણ જમ જમ હું એ પુસ્તક વાંચતો ગયો તેમ તેમ મળે એમાં એટલી સંક્ષિપ્તતા અને એટલું સચોટપણું જણાયું કે એ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાંખવા જેવું કે ટુંકાવી દેવા જેવું કંઈ પણ નીકળી શકે એવી આશા મળે નિર્મૂળજ લાગી. પરિણામે, મ્હારી પોતાની તરફનું કંઈ પણ ડહાપણ ડહોળ્યા વિના અને માત્ર સરતચૂકને લીધેજ રહી ગમલી જે ત્રણ ન્હાની ન્હાની ભૂલો સુધારવા સિવાય બીજે કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વિના રા. વૈદ્યના પુસ્તકનેજ આદિથી તે અન્ત સુધી હું ચુસ્તપણે વળગી રહ્યો છું; અને મૂળ ગ્રંથ (મહાભારત)ને સાથે રાખીને તેમાંથી જુદા જુદા ફકરાઓ શોધી કાઢવાની અને સ્થળે સ્થળે ઉત્તરોત્તરો આપવાની પણ મ્હેં ખાસ કાળજી રાખી છે, તેને લીધે પુસ્તકના કદમાં કંઈક વધારો થયો છે તે માટે વાંચકો ક્ષમા આપશે એવો મળે ભરોસો છે. સંસ્કૃત ભાષા જેમને આવડતી હશે તેમને એ ઉત્તરોત્તરો વાંચતાં કંટાળો નહીં આવે પણ વધારે રસ લાગશે એમ હું મ્હારા પોતાના અનુભવ પરથી માનું છું.

દેવલાલી તા. ૧૨-૮-૧૯૧૪.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

પ્રથમ વિભાગ-કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧—મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ,	૧-૯
પ્રકરણ ૨—વ્યાસ, વેંકપાયન, અને સૌતિ.	૯-૧૩
પ્રકરણ ૩—મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ મ્યારે અને શા કારણથી થઇ.	૧૩-૨૧
પ્રકરણ ૪—મહાભારતનો આટલો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો.	૨૧-૩૬
પ્રકરણ ૫—મહાભારતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ.	૩૬-૪૬
પ્રકરણ ૫—મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.	૪૬-૬૪

દ્વિતીય વિભાગ-ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧—મહાભારતનું યુદ્ધ મ્યારે થયું હતું ?	૬૭-૮૫
પ્રકરણ ૨—પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા કે કેમ ?	૮૫-૧૦૭
પ્રકરણ ૩—પાંડવોના પૂર્વજો.	૧૦૭-૧૧૩
પ્રકરણ ૪—તેઓનો જન્મ, બાળ્યાવસ્થા અને દ્રૌપદી સાથે લગ્ન.	૧૧૪-૧૨૯
પ્રકરણ ૫—ઇન્દ્રપ્રસ્થ અથવા દિલ્હીની સ્થાપના અને ખડેશો શહેનશાહી દરબાર.	૧૨૯-૧૩૭
પ્રકરણ ૬—પાસાની શરમબરેલી રમત અને તેનાં પરિણામ.	૧૩૮-૧૪૫
પ્રકરણ ૭—બાર વર્ષનો દેશવટો અને તેરમા વર્ષનું છૂપા વેપમાં રહેવું.	૧૪૬-૧૫૪
પ્રકરણ ૮—યુદ્ધની તૈયારી.	૧૫૫-૧૬૨
પ્રકરણ ૯—યુદ્ધ.	૧૬૩-૧૭૭
પ્રકરણ ૧૦—વિજયને અન્તે વિષત્તિ.	૧૭૭-૧૮૬
પ્રકરણ ૧૧—પછી શું થયું ?	૧૮૭-૧૯૪

પરિશિષ્ટા.	પૃષ્ઠ.
પરિશિષ્ટ ૧—મહાભારતનો વિસ્તાર.	૧૯૫-૧૯૬
પરિશિષ્ટ ૨—પેટાપર્વો.	૧૯૭-૧૯૮
પરિશિષ્ટ ૩—કૃત શ્લોકો.	૨૦૧-૨૦૩
પરિશિષ્ટ ૪—ભારતમાં પાછળથી કરવામાં આવેલા ઉમેરાઓ.	૨૦૫-૨૨૨
પરિશિષ્ટ ૫—મહાભારતમાં ગ્રહોનાં બ્યબ્બે સ્થાનકો વિશે કહે- વામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો.	૨૨૩-૨૩૪ • •
પરિશિષ્ટ ૬—જનમેજયની ઘટાઘટ્યા.	૨૩૫-૨૩૬

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯	૪	એને	મહાભારતને
૨૧	૯	આ	એના
૬૩	૧૭	હા	હાથુ
૬૪	૮	ભારતસાવિત્રા	ભારતમાવિત્રી
૬૪	૧૩	રહું	રહું
૯૫*	૨૧	મહાભારતમાં	વૈદિક સાહિત્યમાં
૧૦૪	૧૭	આમવામાં	આપવામાં
૧૧૧	૫	પરુ	પૂરુ
૧૨૪	૭	ગદાદોનની	ગણદોનની
૧૩૧	૨	ખિરકોલીઓ	ચકલીઓ
૧૩૬	૨૩	રાગ્નએ	રાગ્નઓ
૧૪૭	છેલ્લી	વખતે	તે વખતે
૧૫૮	૨૩	ઉમદ	ઉમેદ
૧૬૦	૭	હાથ	હાથે
૧૭૫	૧૮	અતે	અને
૧૮૫	૧૩	૨૦૬૭	૨૦૫૦
૧૮૫	૨૬	મહાપ્રાસ્થાનિક	મહાપ્રસ્થાનિક
૧૮૫	છેલ્લી	૯૫૮૨૬	૯૬૪૦૬
૧૮૬	૪	૯૬૮૨૬	૯૬૮૩૬
૧૮૬	૫	૯૫૮૨૬	૯૬૪૦૬
૧૮૬	૬	૧૦૧૦	૪૩૦
૧૮૮	૩	એનાકાન	એનાયાન
૧૮૮	૪	રથાતીરથ	રથાતિરથ
૧૮૮	છેલ્લી	અશ્વમેધ	અશ્વમેધ.
૨૦૫	૧૫	અરેમિય	અરેમિયન.

આ ઉપરાંત ત્રીજા પરિચ્છેદમાંની કેટલીક અશુદ્ધિઓ માધન તથા મગધને અમારે સુધારાઈ શકી નથી તે વાંચકો કૃપા ગણુરો એવી આશા છે.

કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧ હું.

મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ.

મહાભારતનો મૂળ ગ્રન્થ હાલના કરતાં ઘણો ન્હાનો હતો અને તેમાં પાછળથી બે વખત કેટલાક ઉમેરોઓ કરવામાં આવ્યા હતા એ વાતની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી. મહાભારતની અંદરજ એવી મતલબજુનું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે મૂળ ગ્રન્થના કર્તા વ્યાસજીએ પોતાના પાંચ શિષ્યોને એ ગ્રન્થનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને એ પાંચ શિષ્યોમાંના એક વૈશંપાયન હતા. જનમેજય રાજાએ સર્પસત્ર કીધો તે વખતે એની આગળ વૈશંપાયને મહાભારતની કથા કહી સંભળાવી હતી. હવે, જે મહાભારત હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેની અંદર જનમેજય તરફથી કેટલાક સવાલો પૂછવામાં આવ્યા છે અને વૈશંપાયન તરફથી એ સવાલોના થોડા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે. આ સવાલો અને તેના ખુલાસાઓ એ વ્યાસજીના રચેલા મૂળ ગ્રન્થમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? વૈશંપાયને પોતે, અથવા વૈશંપાયને જે કથા કરેલી અને તેને અંગે જનમેજયની સાથે એને જે સવાલજવાબ થયયા તે સાંભળનારા કોઈ માણસે, મૂળ ગ્રન્થમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો એમ માન્યા વગર આપણને ચાલે એમ નથી. ત્યાર પછી આ વિસ્તાર પામેલું ભારત પાણું શૌનકના દ્વાદશ વર્ષના યજ્ઞ વખતે શૌનકની આગળ સૌતિએ કહી સંભળાવ્યું, અને તે વખતે પાછા શૌનક તરફથી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા અને સૌતિએ તેના ઉત્તર આપ્યા. આ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો મૂળ ગ્રન્થમાં અથવા વૈશંપાયનની વધારે ઓટ્ટી આવૃત્તિમાં પણ આપવામાં આવ્યા હોય એ અસંભવિત છે. એટલે સૌતિએ અથવા સૌતિની કથા જેણે સાંભળેલી એવા ધીમં કોઈ માણસે મૂળ ગ્રન્થમાં વખત કેટલોક ઉમેરો કરેલો એવું માન્યા વગર આપણને ચાલે.

મહાભારતની અદરના ખીજા કુટલાક વચ્ચે, જે શરતચૂકને લીધે અથવા એ વચ્ચે કાઢી નાખવાની ખાસ જરૂર નહીં પડેલી તેને લીધે રહેવા દેવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી પણ મહાભારતની બધી મળીને ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે, એના ત્રણ આરભ દર્શાવવામાં આવ્યા છે —

મન્વાદિ ભારતં કેચિદાસ્તીકાદિ તથાપરે ।

તથોપરિચરાદ્યન્યે વિપ્રાઃ સમ્યગધીયિરે ॥

કુટલાક એમ માને છે કે ઉપરિચરથી ભારતની શરૂઆત થાય છે, કુટલાક એમ માને છે કે આસ્તીકથી ભારતની શરૂઆત થાય છે, અને કુટલાક એમ માને છે કે મનુથી ભારતની શરૂઆત થાય છે. અન્યનો વિસ્તાર પણ જુદો જુદો કહેવામાં આવ્યો છે, અન્યના વિભાગ પણ જુદા જુદા દર્શાવવામાં આવ્યા છે, અને જુદા જુદા નામ પણ રહેનારથી જાણી આવે એમ છે એ જુદા જુદા નામો, જુદા જુદા વિભાગો અને અન્યના વિસ્તાર વિષે જુદા જુદા કથનો એ સઘળાનો ખુલાસો મૂળ અન્યનો એ વખત વિસ્તાર કરવામાં આવેલો એ વાત સ્વીકારવાથીજ સારી રીતે થઈ શકે છે એ આપણે જોઈશું.

મૂળ અન્ય—મહાભારતનો મૂળ અન્ય ઉપદેશાત્મક નહીં હોય, પણ ઐતિહાસિક હશે એવું જણાય છે એ અન્યને ઇતિહાસ એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને આ ઇતિહાસને માટે વ્યાસજીએ “જય” એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

“જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા ॥”

(સ્વર્ગારોહણ પર્વ).

પહેલેજ-પ્રાર્થનાનો-શ્લોક અન્યના આરભમાં આવ્યો છે તેમાં પણ આ નામ આવે છે —

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નર ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેર્વાં સરસ્વતીં ચૈવ તત્તો જયમુદીરયેત્ ॥

છેલ્લા પર્વમાં પણ એ અન્યના સમ્બન્ધમાં એજ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. વ્યાસના આ ઐતિહાસિક કાવ્યનો વિસ્તાર કેટલો હશે તેના વિષે કંઈ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. તોપણ કવિની વિસ્તૃત યોજના વિષે, કાવ્યમાં વર્ણવેલા બનાવોની મહત્તા વિષે, અને કુશળ કવિથી અતુલ્ય છન્દના શ્લોકો કેવી રહેવાઈથી બનાવી શકાય છે તે વિષે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે તે વખતે પણ એ કાવ્ય લાંબું હશે. મેકડોનલ્ડ કહે છે કે, વ્યાસના મૂળ કાવ્યમાં ૮૮૦૦ શ્લોકો હતા એવું મહાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મેકડોનલ્ડનું આ કહેવું ખરું નથી, અને વેબરના અન્યમાં* એક પૃષ્ઠની નીચે જે ટિપ્પણ આપવામાં આવ્યું છે તેના ઉપરથી કદાચ આ બૂલ યઈ હશે એવું સંભવિત જણાય છે. ૮૮૦૦નો આંકડો મહાભારતમાં આપવામાં આવ્યો છે ખરો, પણ તે ફૂટ શ્લોકો, જેના વિષે આ પુસ્તકમાં આગળ વિવેચન કરવાની જરૂર પડશે, તેની સંખ્યાને લગતો છે; અસલ મહાભારતમાં કેટલા શ્લોકો હતા તેને લગતો નથી. મહાભારતમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “કૃષ્ણદ્વૈપાયન અથવા વ્યાસ મુનિએ ત્રણ વર્ષ સુધી રાતદિવસ મહેનત કરીને આ કાવ્ય રચ્યું.”

ત્રિભિર્વર્ષેઃ સદૌસ્થાયી કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ ।

મહાભારતમાખ્યાનં કૃતવાનિદમદ્રુતમ્ ॥

એ કાવ્યની શરૂઆતમાં વ્યાસ તરફથી પોતાનો વૃતાન્ત આપવામાં આવે એવી આપણે સ્વાભાવિક રીતે આશા રાખીએ છિયે, અને ભારતની શરૂઆત ખરેખરી “ઉપરિચર”થી થાય છે એ વિચાર ખચીત ધણો વ્યાજખી લાગે છે. ૬૩ મો અધ્યાય, જેની શરૂઆત “રાજોપરિચરો નામ” એ શબ્દોથી થાય છે, તેની આગળના અધ્યાયમાં વૈયસાયને મહાભારતની

* ટિપ્પણ ૨૦૬, પૃષ્ઠ ૧૮૭

‡ અદ્યૌ શ્લોકસહસ્રાણિ અદ્યૌ શ્લોકશતાનિ ચ ।

અહં વેદિ શુકો વેત્તિ સંજયો વેત્તિ વા ન ઘા ॥

પ્રથમ કીધી છે અને મહાભારત રચાવાના સમ્યન્ધમાં કેટલીક હકીકતો કહી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આદિ પર્વના આ ૬૨ અધ્યાય ક્યતો વૈશંપાયને અથવાતો સૌતિએ પાછળથી ઉમેરેલા છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ૬૨ મા અધ્યાય પછીનો સંધળો ભાગ વ્યાસનો પોતાનો જ રચેલો છે, કારણ કે આખા કાવ્યમાં એટલો ફેરફાર કરી નાંખવામાં આવ્યો જણાય છે કે પાછળના અધ્યાયમાંથી કયો ભાગ મૂળ ગ્રન્થકારનો પોતાનો રચેલો છે તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે.

બીજી આવૃત્તિ—હવે આપણે બીજી, એટલે વૈશંપાયનની આવૃત્તિ સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વૈશંપાયન એ વ્યાસનો પોતાનો શિષ્ય હતો અને એને તથા સુમન્તુ, જૈમિનિ, પૈલ, અને વ્યાસનો પુત્ર શુક એ ચાર શિષ્યોને ભારત-શિખવવામાં આવ્યું હતું. ભારતની અંદરજ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પાંચે શિષ્યોએ ભારતની જુદી જુદી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કીધી હતી:

“સંહિતાસ્તૈઃ પૃથક્ત્વેન ભારતસ્ય પ્રકાશિતાઃ ॥”

વૈશંપાયને આખા ગ્રન્થને જાણે ફરીથી જ બનાવ્યો હોય એવી રીતે એ ગ્રન્થની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી એમ માનવાની તરફેણમાં આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપણી પાસે છે. અત્યાર સુધી જળવાઈ રહી હોય એવી આવૃત્તિ એકલી આ વૈશંપાયનની જ છે. એ સિવાય એક અશ્વમેધ પર્વ મોજુદ છે તે જૈમિનિનું રચેલું કહેવાય છે, પણ તેના સમ્યન્ધમાં શંકાને માટે અવકાશ રહે છે. પણ આશ્વવાયનના વખતમાં આ પાંચે જુદી જુદી આવૃત્તિઓ ખરેખરી અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે એ સંભવિત જણાય છે, કારણ કે આશ્વદાયને આ પાંચે ઋષિઓને “ભારતાચાર્ય” અથવા ભારતના પ્રકાશકો તરીકે ગણાવ્યા છે. આ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે “ભારત” એ નામ સૌથી પહેલું વૈશંપાયન અને એની સાથેના બીજા ચાર શિષ્યોના ગ્રન્થને આપવામાં આવ્યું હતું. વૈશંપાયનના “ભારત”માં ખંધા મળીને ૨૪૦૦૦ શ્લોક હતા એમ જણાય છે, કારણ કે મહાભારતમાં એક શ્લોક એવો છે કે વ્યાસજીએ ૨૪૦૦૦ શ્લોકની “ભારત સંહિતા”

રમી, અને એની અંદરનાં ઉપાખ્યાનો વગરની એ સંહિતા “ભારત” ના નામથી ઝોળખાય છે:—

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते दुर्धैः ॥

આ “ભારત”ની શરૂઆતમાં ૧૫૦ શ્લોકનો એક ટૂંકો અધ્યાય હતો તેમાં બધા અધ્યાય અને પર્વની કુલ સંખ્યા પણ આપવામાં આવી હતી. વૈશંપાયન પોતાના ગ્રંથમાં જનમેજય અને તેના સર્પસત્રથી આરભ કરે એ ધણું સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ત્યાં આગળ એ કથા એણે કહી સંભળાવી હતી, અને આ પ્રમાણે “આસ્તીકોપાખ્યાન”થી ભારતની શરૂઆત થતી કેટલાક જણાવે છે તે સકારણ છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છિયે.

ત્રીજી આવૃત્તિ-છેવટે આપણે સૌતિની ત્રીજી આવૃત્તિ આગળ આવી પહોંચીએ છિયે. વૈશંપાયનના ગ્રંથને સૌતિએ નવું સ્વરૂપ આપ્યું હતું અથવા તો તેનો વિશેષ વિસ્તાર કીધો હતો એવું એના પોતાના શબ્દથીજ પુરવાર કરી શકાય એમ છે. એ કહે છે:—

अस्मिन्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ।

एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥

અહીં વૈશંપાયનના ગ્રંથની એક લાખ શ્લોકમાં કથા કર્યા વિષે સૌતિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

આસ્તીકોપાખ્યાનની પહેલાંના અધ્યાય વૈશંપાયનના ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, એટલે “મનુ”* એ શબ્દથી મહાભારતની શરૂઆત થતી ગણાવવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક રીતે સૌતિની આવૃત્તિનેજ લાગુ પડે છે. સૌતિએ આ ગ્રંથને જે સ્વરૂપ આપ્યું હતું તેજ સ્વરૂપમાં એ ગ્રંથ આજ દિન સુધી એવો ને એવો સચવાઈ

* મનુ એ શબ્દથી શરૂ થતો કોઈ પણ શ્લોક આદિ ધર્મમાં જોવામાં આવતો નથી; પણ દીકાકાર “મનુ” અને “વિવસ્વત્” એ બેને એકજ ગણે છે.

રહ્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે હાલની આવૃત્તિઓની પેઠે સૌતિએ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે આપીને એ ગ્રન્થને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું છે. 'સૌતિએ શ્લોકની જે સખ્યા ગણાવી છે તેના કરતાં હાલના મહાભારતમાં હજારેક શ્લોક ઓછા છે. સૌતિએ ૯૬૮૩૬ શ્લોક ગણાવ્યા છે, પણ હાલના મહાભારતમાં ૯૫૮૨૬ શ્લોકો છે. કેટલાક પર્વમાં સૌતિના ગણાવેલા કરતાં વધારે શ્લોક જોવામાં આવે છે, પણ એકંદરે શ્લોકની સખ્યા ઓછી પામ છે (જુઓ પરિચિત ૧). શ્લોકની સખ્યા જ્યાં વધારે મોટી હોય ત્યાં આગળ પર્વના છેવટના ભાગમાં સાધારણ રીતે ટીકાકાર "જાણાવે છે કે "આ પર્વમાં સૌતિના કલા કરતાં શ્લોકોની સખ્યા વધારે છે," પણ નવાઈ જેવું એ છે કે લહીયાની બૂલને લીધે એ સખ્યામાં વધારો થયો હોવો જોખએ એવું એ માને છે. આવા વધારાના શ્લોકો અને અધ્યાયો ખાસ કરીને આદિ પર્વ અને દ્રોણ પર્વમાં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આદિ પર્વને છેડે ટીકાકારે ૨૩૭ અધ્યાય ગણાવ્યા છે ત્યારે વ્યાસે ૨૨૭ ગણાવ્યા છે.

નવી આવૃત્તિ પામેલું આ મહાભારત ક્યારે અને ક્યાં આગળ કહી સંભળાવવામાં આવ્યું હતું તે જણાવવા ઉપરાંત સૌતિએ એક પ્રસ્તાવના જેવું આપ્યું છે તેમાં એણે ધૃતરાષ્ટ્રને મુખેથી આખી કથાનો સાર કહેવડાવ્યો છે. ખૂંલા અધ્યાયના ૬૯ શ્લોક, જે સઘળા "યદાઽશ્રૌષ્મ" થી શરૂ થાય છે, તે મૂળ પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, અને તે વધારે વિસ્તૃત છન્દમાં લખાયા છે એટલે તે સૌતિ તરફથી જ ઉમેરવામાં આવેલા એ ખુદલું છે. પણ કાવ્યના એક પાત્રને મુખેથી જ સમગ્ર કથાનો સાર કહેવડાવવાની આ મુક્તિ ઘણી અતુરાર્થભરેલી છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વૈશંપાયને પણ ભારતનો સાર સંક્ષેપમાં આપ્યો હતો, પણ તે અધ્યાયના દોઢસોજ શ્લોક હતા ત્યારે આ અધ્યાયમાં શ્લોકની સખ્યા ઘણી વધારે મોટી છે, અને એ પણ સિદ્ધ કરી આપે છે કે લગભગ એ આખો અધ્યાય સૌતિએ નવા સ્વરૂપમાં જ મૂક્યો છે.

સૌતિએ ઘણું કરીને પ્લેવીજ વખત એ અન્યને “મહાભારત” નું નામ આપ્યું હતું. આશ્વવાયને “ભારત” અને “મહાભારત” એ બે નામ છૂટાં છૂટાં ગણાવ્યાં છે અને વૈષ્ણવાયના અન્યને માટે એણે “ભારત” એ નામ વાપરેલું અને સૌતિના વધારે વિસ્તૃત અન્યને માટે એણે “મહાભારત” એ નામ વાપરેલું એવું આપણે માનીએ તો તેમાં આપણે અતિતર્કનો દોષ કરેલો કહેવાશે નહીં; કારણ કે સૌતિએ પોતેજ કહ્યું છે કે એના મહત્ત્વને લીધે અને એના ભારને લીધે એ અન્યને “મહાભારત” નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

“મહત્ત્વાત્ ભારતત્વાच्च महाभारतमुच्यते ॥”

વળી વેબરે ખતાવી આપ્યું છે કે ‘મહાભારત’ એ નામ પાણિનિના અન્યમાં પણ આવે છે, પણ ત્યાં આગળ તેનો અર્થ તદ્દન જુદોજ છે. ‘મ્હોટો ભારત થોદો’ એવો ‘મહાભારત’ એ શબ્દનો અર્થ ત્યાં આગળ પાયા છે. પાણિનિએ ભારતની કથામાં જણાવેલાં એવાં યુધિષ્ઠિર વગેરે નામો વાપર્યાં છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે એ કાવ્યના સમ્બન્ધમાં “મહાભારત” એ નામ પાણિનિના વખતમાં ખીચકણ વપરાતું નહોતું.

એ કાવ્ય હવે ઘણું મ્હોટું થઈ ગયું હતું તેથી સૌતિએ એના નવા વિભાગ પાડ્યા અને એ કાવ્યનાં એણે ૧૮ પર્વ કરી નાખ્યા. મહાભારતની અદર એક ખીજી રીતનો વિભાગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તે વિભાગને પણ “પર્વ” એજ નામ આપવામાં આવ્યું છે, પણ તેની સખ્યા વધારે મ્હોટી છે. આ એક વિભાગ એકજ વખતે અને એકજ અન્યક્તા તરફથી પાડવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી; કારણ કે જો એમ હોત તો મ્હોટા વિભાગ અને ન્હાના વિભાગ એ બેઉને માટે “પર્વ” એ એકજ નામ રાખવામાં આવત નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, એક અન્યના જુદા જુદા “કાણ્ડ” આપવામાં આવ્યા હોય તો એ “કાણ્ડ”ના વિભાગને માટે પાછો “કાણ્ડ” એ શબ્દજ ન વાપરવામાં આવે, પણ “અધ્યાય” અથવા “પ્રકરણ” એવો કોઈ જુદો શબ્દ વાપરવામાં આવે; ખીજું કંઈ નહીં તો એ પેટાવિભાગને માટે જ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેની આગળ

સૌતિએ તૈયાર કીધી હતી. પણ મહાભારતના મૂળ ગ્રંથનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું જે સાધારણ ગીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું અને અસંભવિત છે એવું કહેવાને આપણી પામે કંઈ આધાર ન હોય અને એ ગ્રંથનો રચનાર વ્યાસ નથીજ એવું સાબીત થઈ શકે તેવી મજબૂત દલીલો આપણાવી આપી શકાવી ન હોય ત્યાં સુધી જે સાધારણ રીતે મનાવું હોય તે ચા માટે દૂર ન રાખવું એ સમજી શકાવું નથી. વ્યાસને માટે એવું કહેવાય છે ખરૂં કે એણે વેદની વ્યવસ્થા કીધી, વેદના મંત્રોને બરાબર ગોઠવ્યા તે ઉપરથી એનું નામ “ વ્યાસ ” પડ્યું:—

“ वेदं विव्यास यस्मात्तु व्यास इत्याभिधीयते ॥”

આ પ્રમાણે વેદની એણે વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એમ કહેવાય છે, પણ મહાભારતની એણે રચના નહીં પણ વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એવું કોઈ કહેવું નથી. વળી, વ્યાસ પારાશર્ય નામનો એક ઋષિ ખરેખરે યદ્ય ગયો હતો એવું આપણને કૃષ્ણ યજુર્વેદના કાઠક ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાભારતની અદ્દર વર્ણવેલા બનાવોના સમ્બન્ધમાં એ ઋષિએ કેવી રીતનો ભાગ લીધો હતો અને એ ક્યારે યદ્ય ગયો હતો તે વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું. પણ કૌરવો અને પાંચાલ લોકોની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયેલું તેનો ઇતિહાસ એણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી લખેલો એ વિષે શકા રાખવાનું કંઈ

હરિવંશની સાથે મહાભારતને સમ્બન્ધ છે, પણ ઉત્તરકાણ્ડમાં અને એમાં ફેર એટલો છે કે ઉત્તરકાણ્ડને કોઈ દહાડો રામાયણમાંથી બાતલ કરવામાં નથી આવતું ત્યારે હરિવંશને સાધારણ રીતે મહાભારતમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, એને એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ તરીકે જ ગણવામાં આવે છે, અને એની પાછળ જાણે કંઈ આવવાનું ન હોય તેવી રીતે જ એનો અન્ત આવે છે. વૈશંપાયનનાં સો પર્વો હજી મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યાં છે તે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આદિ પર્વના પહેલા અધ્યાયમાં પર્વની સંખ્યા ઠીકાવવામાં આવી છે તે ખચીત સો કરતાં વધારે છે, અને એ ઉપરથી વૈશંપાયનના ભારતમાં સૌતિએ ઉમેરાઓ કરેલા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. સૌતિ જાતે કહે છે તે પ્રમાણે આ સો પર્વનો એણે ૧૮ પર્વમાં સમાવેશ કીધો હતો; કારણ કે એ કહે છે કે “આ સો પર્વ” વ્યાસે રચ્યાં હતાં, પણ ત્યાર પછી નૈમિષારણ્યમાં સૂતના પુત્ર લોમહર્ષણિએ માત્ર અઠારજ પર્વમાં એની કથા કરી.

ઉપર જે કંઈ આપણે કહી ગયા તે સક્ષેપમાં ફરીથી કહીએ તો “જય” એ નામનું વ્યાસનું જે ઐતિહાસિક કાવ્ય વૈશંપાયને “ભારત” એ નામથી પ્રકટ કરેલું અને સૌતિએ કેટલાક ઉમેરાઓ તેમજ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે સાથે ફરીથી પ્રકટ કરેલું તેજ હાલનું “મહાભારત” છે. એ કાવ્યના જે પ્રકાશકો ગણાય છે તે ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવના હતા કે નહીં એ વિષેનો વિચાર હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વ્યાસ, વૈશંપાયન, અને સૌતિ.

મહાભારતના મૂળ ગ્રન્થનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. પણ વ્યાસ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો થઈ ગયો હતો કે નહીં તે વિષે થકા ધરાવનારા પણ ધણા છે. હવે આપણે એટલું ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ વ્યાસે નહીં, પણ

“લઘુ” એવું કંઈ વિશેષણુ તો વાપરવામાં આવેજ આવે. આ ઉપરથી સાદ જણાઈ આવે છે કે વૈશંપાયને પોતાના અન્યનાં ૧૮ પર્વ કયાં નહોતાં, પણ એથી વધારે ન્હાના ન્હાના વિભાગ પાડ્યા હતા, અને એ ન્હાના ન્હાના વિભાગને માટે એણે “પર્વ” એ શબ્દ વાપર્યો હતો. સૌતિએ વધારે મ્હોટા અને વધારે સગવડ પડે એવા વિભાગ પાડ્યા, પણ તે વિભાગને માટે “પર્વ” એજ નામ એણે વાપર્યું. આને પરિણામે કેટલીક વાર એવું થાય છે કે મ્હોટા પર્વનું જે નામ હોય તે નામનું ન્હાનું પર્વ પણ એજ પર્વના પેટા-વિભાગ તરીકે આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સૌમિક પર્વ એ મ્હોટા વિભાગના એક પેટાવિભાગ તરીકે “સૌમિક પર્વ”નુંજ નામ આપણા જોવામાં આવે છે; સભા પર્વ એ મ્હોટા વિભાગના એક પેટાવિભાગ તરીકે “સભા પર્વ”નુંજ નામ આપણા જોવામાં આવે છે. આ પર્વના પણ પાછા અધ્યાય પાડવામાં આવ્યા છે. વ્યાસનો જે મૂળ અન્ધ હશે તેને પણ પર્વ અને અધ્યાયમાં વહેંચી તાંખવામાં આવ્યો હશે, પણ વૈશંપાયનની આદૃત્તિમાં ૧૦૦ પર્વ ગણાવવામાં આવ્યાં છે એટલે વ્યાસના મૂળ અન્ધમાં પર્વની સંખ્યા ધર્ણખર્ચ ૧૦૦ કરતાં ઓછી હશે. હમેશ પ્રમાણે આ વિચારના સમ્બન્ધમાં પણ મહાભારતની અંદરથીજ આપણને મજબૂત ટેકો મળે છે. આદિ પર્વના ખીજા અધ્યાયમાં એ સો પર્વ ગણાવવામાં આવ્યાં છે ત્યાં “હરિવંશ”ને “શિલપર્વ” (એટલે ખીજે ટેકાણેથી લેવાયેલું પર્વ) કહેવામાં આવ્યું છે:

“હરિવંશસ્તતઃ પર્વ પૂરણં રિલસંક્ષિતમ્ ।

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥”

આ ઉપરથી જણાય છે કે વ્યાસના અન્યમાં “હરિવંશ”નો સમાવેશ થતો નહોતો, પણ વૈશંપાયને “હરિવંશ”ને પણ પોતાના અન્યમાં દાખલ કીધો હતો. ખચીત, રાવણનાં પરાક્રમેની હકીકત વિના જેમ રામાયણની વાર્તા અપૂર્ણ હાજે તેમ થી કૃષ્ણનાં પરાક્રમેની હકીકત જેમાં આપવામાં આવી હોય તે પર્વ વિના મહાભારતના યુદ્ધની વાર્તા પણ અપૂર્ણ હાજે; અને ઉત્તરકાવ્યની સાથે રામાયણને જેવો સમ્બન્ધ છે તેવોજ

હરિવંશની સાથે મહાભારતને સમ્બન્ધ છે, પણ ઉત્તરકાણ્ડમાં અને એમાં ફેર એટલો છે કે ઉત્તરકાણ્ડને કોઈ દહાડો રામાયણમાંથી બાતલ કરવામાં નથી આવતું ત્યારે હરિવંશને સાધારણ રીતે મહાભારતમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, એને એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને એની પાછળ જાણે કંઈ આવવાનું ન હોય તેવી રીતે એનો અન્ત આવે છે. વૈશંપાયનનાં સો પર્વો હજી મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યાં છે તે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આદિ પર્વના પહેલા અધ્યાયમાં પર્વની સંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે ખચીત સો કરતાં વધારે છે, અને એ ઉપરથી વૈશંપાયનના ભારતમાં સૌતિએ ઉમેરાઓ કરેલા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. સૌતિ જાતે કહે છે તે પ્રમાણે આ સો પર્વનો એણે ૧૮ પર્વમાં સમાવેશ કીધો હતો; કારણ કે એ કહે છે કે “આ સો પર્વ” વ્યાસે રચ્યાં હતાં, પણ ત્યાર પછી નૈમિષારણ્યમાં સૂતના પુત્ર હોમહર્ષણિએ માત્ર અઢારજ પર્વમાં એની કયા કરી.

ઉપર જે કંઈ આપણે કહી ગયા તે સંક્ષેપમાં ફરીથી કહીએ તો “જય” એ નામનું વ્યાસનું જે ઐતિહાસિક કાવ્ય વૈશંપાયને “ભારત” એ નામથી પ્રકટ કરેલું અને સૌતિએ કેટલાક ઉમેરાઓ તેમજ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે સાથે ફરીથી પ્રકટ કરેલું તેજ હાલનું “મહાભારત” છે. એ કાવ્યના જે પ્રકાશકો ગણાય છે તે ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવના હતા કે નહીં એ વિષેનો વિચાર હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વ્યાસ, વૈશંપાયન, અને સૌતિ.

મહાભારતના મૂળ ગ્રંથનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. પણ વ્યાસ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો યદ્ય ગયો હતો કે નહીં તે વિષે શકા ધરાવનારા પણ ઘણા છે. હવે આપણે એટલું ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ વ્યાસે નહીં, પણ

સૌતિએ તૈયાર કીધી હતી. પણ મહાભારતના મૂળ ગ્રન્થનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું ને સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું અને અસંભવિત છે એવું કહેવાને આપણી પાસે કંઈ આધાર ન હોય અને એ ગ્રન્થનો રચનાર વ્યાસ નથીજ એવું સાબીત થઈ શકે તેવી મજબૂત દલીલો આપણાથી આપી શકાતી ન હોય ત્યાં સુધી ને સાધારણ રીતે મનાવું હોય તે સા માટે કબૂલ ન રાખવું એ સમજી શકાવું નથી. વ્યાસને માટે એવું કહેવાય છે ખરૂં કે એણે વેદની વ્યવસ્થા કીધી, વેદના મંત્રોને ખરાખર ગોઠવ્યા તે ઉપરથી એનું નામ “ વ્યાસ ” પડ્યું:—

“ वेदं विव्यास यस्मात्तु व्यास इत्याभिधीयते ॥”

આ પ્રમાણે વેદની એણે વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એમ કહેવાય છે, પણ મહાભારતની એણે રચના નહીં પણ વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એવું કાંઈ કહેવું નથી. વળી, વ્યાસ પારાશર્ય નામનો એક ઋષિ ખરેખરો થઈ ગયો હતો એવું આપણને કૃષ્ણ યજુર્વેદના કાંક ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાભારતની અદર વર્ણવેલા બનાવોના સમ્બન્ધમાં એ ઋષિએ કેવી રીતનો ભાગ લીધો હતો અને એ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું. પણ દૌરનો અને પાંચાલ લોકોની વચ્ચે ને મુદ્દ થયેલું તેનો ઇતિહાસ એણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી લખેલો એ વિષે સકા રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ગ્રન્થની અંદર જુદી જુદી હકીકતોનાં ને વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી ચોખ્ખુ માલમ પડે છે કે પોતે ને બનાવો વર્ણવ્યા છે તે વિષે ગ્રન્થના રચનારને સારી રીતનું જ્ઞાન હતું. ગ્રન્થનાં જુદાં જુદાં પાત્રોને એવી સચોટ અને આબેહુલ રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે કે જેની ખીછીથી એ પાત્રો આલેખાયાં છે તેને એ પાત્રોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હશે એવું આપણને લાગ્યા વગર રહેવું નથી. વળી “મુંજય” ને એવાં કેટલાંક નામો ઘણી વખતે કોઈ પણ રીતની પ્રસ્તાવના અથવા કોઈ પણ રીતના વર્ણન વગરજ આપવામાં આવ્યાં છે. પોતાના સમકાલીન માણસોનાં નામની સાથે કવિને કોઈ પણ રીતની પ્રસ્તાવના અથવા કોઈ પણ રીતનું વર્ણન ઉમેરવાની કદી જરૂર પડતી નથી, તેવી રીતે એ નામોના સમ્બન્ધમાં

પણ આ કવિને કંઈ પણ કથન કરવાની જરૂર પડી નથી. વળી સાધારણ રીતે સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે કે મહાભારતનાં પાત્રો કવિકલ્પનાનાં નહોતં પણ જાણે ખરેખરાં જીવતાં પ્રાણીઓ હોય તેવાં આપણને લાગે છે. આનું કારણ એજ છે કે એ અન્યનું મુખ્ય વસ્તુ કવિની પોતાની પ્રત્યક્ષ માહિતીનું છે, કેવળ કલ્પનાનું નથી. રે! કેટલીક વખતે એ અન્યમાં એવી હકીકતો અને એવા વિચારો આવે છે કે તે ઉપરથી ખરેખરા ભૂતકાળનુંજ આપણને માન થાય છે. દૂકામાં હમાઈ માનવું એવું છે કે મહાભારતનો એક મૂળ રચનારે હતો તેણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી એ કાવ્ય રચ્યું છે એવું કહેવાને માટે આપણી પાસે જોઈએ તેટલો આધાર છે, અને એ રચનાર તે વ્યાસ પારાશર્યજ હતો એવું આપણે માનીએ તો તેમાં કોઈ પણ રીતની હરકત નથી.

વૈશંપાયનને માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે એ વ્યાસનો શિષ્ય હતો. અર્જુન, જે વ્યાસનો સમકાલીન હતો, તેના પ્રપૌત્ર જનમેજયની આગળ એ મહાભારતની કથા કહી સંભળાવે છે એ દંતકથા તરફ જોતાં, વ્યાસ અને વૈશંપાયનની વચ્ચે ગુરુશિષ્યનો સમ્બન્ધ હોય તેમાં કંઈ પણ અસંભવિત લાગતું નથી “વૈશંપાયન” એ નામનો માણસ ખરેખરો યદ્યપિ હોતો એ વાત પણ આપણે કબૂલ રાખવી પડશે, કારણ કે આશ્વકાયને ‘ભારત’ના આચાર્ય તરીકે એનું નામ ગણાવ્યું છે. આ સમ્બન્ધમાં ભાયાનું રમાણુ પણ ઘણું અગત્યનું છે. જોકે આખા મહાભારતની ભાષા આપણને પ્રાચીન જેવી અને ત્યાર પછીના સમય કરતાં સ્પષ્ટ જુદી જણાય છે તેપણ મહાભારતની અંદરજ કેટલાક ભાગ એવા છે કે તેની ભાષા ખીજા માગના કરતાં વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ ભાષા માદી હોવા ઉપરાંત શૈલ, ગમીર, અને કલ્પને પ્રિય લાગે એવી છે. એનું વ્યાકરણ અને એની ગદ્યરચના તથા વાક્યરચના પણ પ્રાચીન જણાય છે. કોઈ હોંશિયાર માણસને કાંઈ સાધારણ વાનગીતની જાણ વધરાતી હોય તેવી એ જાણ જણાય છે. હાહરણ તરીકે, ભગવદ્ ગીતાની ભાષા જુઓ. એ ગીતા વ્યાસે લખી રચી હોય તો વૈશંપાયને તો રચીજ હોવી જોઈએ, અને ભાયાના,

પ્રમાણ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે વૈશંપાયનનો સમય તે ઉપ-
નિષદના સમયથી ઘણો આગો નહોતો હોય.

હવે આપણે મહાભારતના છેલ્લા રચનાર સૌતિ તરફ વળીએ. એનું
અસ્તિત્વ વૈશંપાયન અથવા વ્યાસના જોડેથી સ્પષ્ટ નથી. મહાભારતની અંદરજ
કેટલેક ઠેકાણે એને માટે “સૂતપુત્ર” નહોતો પણ “સૂત” એ શબ્દજ આપવામાં
આવ્યો છે. એનું નામ “ઉગ્રથવા” હતું અને એ રૌમહર્ષણનો પુત્ર
હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે એને માટે “પૌરાણિક”
અથવા “પુરાણ વાંચનારો” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. થળી
એમાં નવાઇમરેણું એ છે કે એ શૌનકની પાસે ગયો હતો એવું મહાભારતમાં
બે ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રન્થની શરૂઆતમાંજ-મહાભારતની
અંદર ગદ્યનું જે પહેલું વાક્ય છે તેમાંજ-કહ્યું છે કે શૌનક કુલ-
પતિ જે વખતે દ્વાદશ વર્ષના યજ્ઞમાં રોકાયો હતો તે વખતે રૌમહર્ષણનો
પુત્ર સૌતિ ઉગ્રથવા એની પાસે આવ્યો હતો. “ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા
છો ?” એવું એને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એણે જણાવ્યું કે “જનમેજયનો
સર્પસત્ર જ્યાં થયો હતો ત્યાંથી હું આવ્યો છું. વ્યાસની રચેલી અને વૈશં-
પાયનની કહેલી જુદી જુદી કથાઓ મહેં સાંભળી છે, અને ત્યાર પછી કુરુક્ષેત્ર
અથવા સ્થર્મતપર્વતક, જ્યાં આગળ કૌરવોનું અને પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું,
ત્યાં આગળ પણ હું જઈ આવ્યો છું.” આદિપર્વના ચોથા અધ્યાયની
શરૂઆતમાં એજ વાક્ય પાંચ ગદ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને આગળ જે
ત્રણ અધ્યાય આવી ગયા તે જાણે બીજકૃત હોયજ નહીં તેવી રીતે કથાનો
આરંભ થાય છે. આ રચણે “ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા છો ?” એમ શૌનક
તરફથી સૌતિને પૂછવામાં આવતું નથી, પણ તે સૌતિને નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

“ત્હમારા પિતાએ અગાઉ આપું પુરાણ વાંચ્યું હતું. ત્હમે પણ તે
વાંચ્યું છે ? જો એમ હોય તો ભૃગુકૃતની કથા હમને કહે !”

સાર પછી “સૌતિઃ ઉવાચ” એ પ્રમાણે નહોતો પણ “સૂત ઉવાચ”
એ પ્રમાણેના શબ્દો આવે છે. આ ઉપરથી મૂત એ વૈશંપાયનનો
સમકાલીન હતો એવું દર્શિત થતું નથી. પણ એણે પુરાણનો અભ્યાસ કર્યો
હતો એટલેજ દર્શિત થાય છે.

ખેલા અધ્યાય અને ચોથા અધ્યાયનાં આવી રીતનાં બે આરંભ-વચનોની અયોગ્યતા ટીકાકારના જોવામાં આવી છે, અને જુદા જુદા કદ્દોમાં બે સૂત થઈ ગયા હતા એવી રીતનો હંમેશનો ખુલાસો આ સ્થળે પણ એણે આપ્યો છે. મહાભારતની હાલની વિસ્તૃત આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તેમાં કદાચ બે માણસ કામે લાગ્યા હોય અને તેઓની વચ્ચે પિતાપુત્રનું સમપણ હોય એ સંભવિત છે. એ બેઉ પૌરાણિક અથવા પુરાણની કથા કરનારા હતા, જોકે “સૂત” એ શબ્દનો “દ્વિતિય પિતાથી બ્રહ્મણ્ય માતાને પેટ અવતરેલી પુત્ર” એવો અર્થ થાય છે, તોપણ ટીકાકાર એવું જણાવે છે કે એ બેઉ બ્રાહ્મણ હતા. પાર્શ્વખંડ સૂત લોકો પુરાણની કથાઓ શ્રોતે રાખવાનો ધંધો કરતા હશે, અને હાલના બાટ લોકોની પેટે સમાજમાં ધીરે ધીરે તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધી હશે એમ જણાય છે. ભારતને હાલના સ્વરૂપમાં મૂકતી વખતે સૌતિ અને એના પિતાને પોતાનું પૌરાણિક જ્ઞાન ધણું ઉપ-યોગી થઈ પડ્યું હશે. એ ગ્રંથને એ સ્વરૂપ ક્યારે મળ્યું અને શા કારણથી મળ્યું તે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૩ ભું.

મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ ક્યારે અને શા કારણથી થઈ.

વેબર કહે છે કે: “મહાભારત એ વીરચરિત કાવ્યના અસ્તિત્વ વિષેનું સૌથી ખેલું પ્રમાણ રહેંટાર હાયોન ક્રિસોસ્ટોમ, જે ઇસ્વી સનના ખેલા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેની પાસથી આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. એ કાવ્ય વિષે મિર્ગેસથનિસે કંઈ પણ કહ્યું નથી તે ઉપરથી એ કાવ્ય મિર્ગેસથનિસના પછી અને ક્રિસોસ્ટોમના ખેલાં સ્યામહું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે જૂલભરેલું કહેવાશે નહીં.” આ સ્થળે વેબરની જૂલ એ જણાય છે કે મિર્ગેસથનિસનો ગ્રંથ આપણી આગળ છે નહીં એ વાત એના સ્મરણમાં રહી નથી. મિર્ગેસથનિસનું અત્યંત કીમતી પુસ્તક

લુપ્ત થયું છે. એ પુસ્તકમાંના છૂટક છૂટક ઉતારાઓ ખીજાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ વેબરે પોતે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે એટલું માલમ પડે છે કે એક હિરેકિવસ અને એક પાંડિયા (એટલે કૃષ્ણ અને એની બહેન) વિષે મિર્ગેસ્થનિસે પોતાના ગ્રન્થમાં કથન કર્યું છે. એ ઉપરથી ખુસ્તું જણાય છે કે મિર્ગેસ્થનિસના વખતમાં પણ પાંડવોની વાર્તા સારી રીતે જાણીતી થઈ ચૂકી હતી (આ વિષયના સમ્બન્ધમાં વધારે વિવેચન આપણે દ્વિતીય વિભાગમાં કરીશું). આ કારણથી, મહાભારતની - ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી અને ઇ. સ. ૫૦ પહેલાં થયેલી એવો વેબરનો મત આપણે માની શકીશું નહીં. ખરેખર, એ ગ્રન્થ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેનો આદરો બધા વિસ્તાર થયો એ સઘળાંતે માટે આદરો સમય ઘણોજ દૂર છે. પણ એટલું સંભવિત છે ખરું કે સૌતિને હાથે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ આ બે તારીખની વચ્ચેના સમયમાં તૈયાર થઈ હશે. એક તરફથી આપણી પાસે ડાયોન ક્રિસોસ્ટોમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે ઇ. સ. ૫૦ માં એક લાખ શ્લોકવાળું મહાભારત હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાં પણ સારી રીતે જાણીતું થઈ ચૂક્યું હતું. ખીજા તરફથી આપણે અનેક દલીલો વડે એવું પણ સાબીત કરી શકીએ એમ છે કે મહાભારતની જે આવૃત્તિ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ કરતાં વધારે વહેલી તૈયાર થઈ હોય એ બનવા જોગ નથી. એમાંની મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે મહાભારતમાં એક ઘણી બળવાન પ્રજા તરીકે યવનો વિષે વારં-વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના લોકો સાથે પહેલા સિકંદર ખાદશાહના વખતમાં થવન અથવા ગ્રીક લોકોની સાથે સમ્બન્ધમાં આવ્યા, અને તે વખતથી તે લગભગ ઇસ્વીસનની શરૂઆત સુધી એ સમ્બન્ધ ચાલુ રહ્યો. એ યવન લોકોને જોડે આખરે હિંદુસ્તાનમાંથી પાછા હઠવું પડ્યું, તોપણ ઘણી વાર તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકોને રણસંગ્રામમાં હરાવતા. યવનો તરફ મહાભારતના સમયમાં કેટલા માતથી જોવામાં આવતું તે દર્શાવનારા અનેક શ્લોકો મહાભારતમાં છે, તેમાંથી એક શ્લોક અત્રે ટાંકવો હમે જરૂરનો મારીએ છીએ:—

न शशाक वशीकर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।

सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजर्षिर्यवनाधिपः ॥

(જે યવનોના રાજાને પાંડુ જેવા પરાક્રમી પુરુષ પણ તાબે નહોતા કરી શક્યા તેને અર્જુને તાબે કર્યા).

વળી આદિપર્વના પૌષ્પ આશ્વાનમાં નમ્ર ક્ષપણક (નગ્ન જૈન) વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મહાવીર નામના આચાર્યથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં, એટલે લગભગ ઐત્તર્યધર્મની સાથેજ, થઈ હતી એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. મહાભારતમાં ઐત્તર્યધર્મ વિશે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ ઐત્તર્યધર્મ પહેલાં લખાયો હતો એવું માનવાને કારણ નથી. શાન્તિપર્વના મોક્ષધર્મ વિષેના અધ્યાયમાં ઐત્તર્યધર્મના જેવી ચર્ચાઓ અને વિવાદોનું મૂલન કરવામાં આવ્યું છે. ઐત્તર્યધર્મ અને જૈનધર્મ એ બેઉ પ્રાચીન આર્યધર્મની સાથે આ સમયે સખ્ત હરીદ્વારમાં ઉતરવા માંડ્યા હતા, અને જોકે છુદ્ધ વિશે અથવા ઐત્તર્યધર્મના સિદ્ધાન્તો વિશે મહાભારતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી તોપણ એ બેઉ ધર્મોથી થતી હાનિ અટકાવવાને માટે ભારતની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી એવું આપણે માની લઈએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. એ વખતે ધર્મોપદેશને માટે પોતાનાં સઘળાં સાધનોને એકજ ઠેકાણે એકઠાં કરવાની જરૂર પ્રાણશોને જણાઈ હશે અને તેથી ભારતના યુદ્ધની દંતકથાને પાયા તરીકે લઈને તેના ઉપર એક મહોટા ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થની ઇમારત તેઓએ ચણી હશે એ અનુમાન ધણું સ્વાભાવિક જણાય છે. મહાભારતની અંદર ધર્મનો ઉપદેશ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે અને એ ઉપદેશ કરનારાઓનું ગૌરવ વધારવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો પણ આ ઉપરથીજ મળી શકે છે. ધર્મ અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા પ્રાણશો એ બેઉ એ વખતે જોખમમાં આવી પડેલાં જણાય છે અને તેથી ધર્મનું રક્ષણ અને પ્રાણશોનું સન્માન એ બે વિષય ઉપર મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે ભાર મૂકીને

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વૈશંપાયન અથવા વ્યાસના રચેલા “ભારત” નામના વીરચરિત કાવ્યને ધર્મગ્રન્થ અથવા સ્મૃતિનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું અને ભિર્ગસ્થનિસના વખતમાં આર્ય ધર્મ અને નીતિની જે સ્થિતિ હતી તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડનારો વિસ્તૃત ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થ એ કેવી રીતે થયો તેનો ખરો ખુલાસો હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ કારણ વડેજ યર્ષ શકે છે.

કદાચ કોઈ તરફથી એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે યવન અને શક લોકો વિષે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે શ્લોકો ધ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી મહાભારતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હશે, પણ પાકીનો બધો ભાગ વધારે બહેલો લખાયો હશે, પરંતુ આ દલીલ ચાલી શકે એમ નથી. હમે ઉપર જે ઈર્ષ નજીવી ગયા છિયે તેનું વિશેષ સમર્થન કરવાની જરૂર હોય તો તે એટલા ઉપરથી યર્ષ શકશે કે મહાભારતની અંદર જે સમાજ-સ્થિતિ, જે ધર્મ, અને જે જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડેલું જેવામાં આવે છે તે ભિર્ગસ્થનિસે આપેલા હિંદુસ્તાનના વર્ણન સાથે ધણુંજ મળતું આવે છે. એ ગ્રન્થમાં જુદી જુદી વર્ણોના વિભાગ વધારે રકુટ થયલા જેવામાં આવે છે; માંસાહારની રૂઠિ ધીરે ધીરે નાબુદ થતી જેવામાં આવે છે; અને શિવ-પૂજા તથા વિષ્ણુપૂજનનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂર્ણ વધી ચૂકેલું જેવામાં આવે છે. આખા દેશના જુદા જુદા વિભાગો એ સમયમાં જાણીતા યર્ષ ચૂક્યા છે, અને ઝીસના જૂગોળશાસ્ત્રીઓની પેઠેજ મહાભારતમાં પણ જુદા જુદા લોકોની નિવાસભૂમિ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. તવાઈ જેવું છે કે પોતાના કર્ણથી પોતાનાં અગ્ને દાંકનારા લોકો વિષે મહાભારતમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એવી અકુદરતી વસ્તુ વિષે ભિર્ગસ્થનિસે કહ્યું પણ છે અને એ સગ્ગન્ધમાં પોતાની શદ્ધા પણ જતાવી છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને વેદાન્તશાસ્ત્રનાં સૂત્રો એ વખતે ઘડાઈ ચૂક્યાં હતાં અને એ ત્રણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવતો હતો. આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા હમે બીજે ઢેકાણે કરીશું. આ સ્થળે તો હમે એટલુંજ કહીને સન્તોષ માનીશું કે મહાભારત ઉપરથી જે સ્થિતિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તે ભિર્ગસ્થનિસના સમય કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એ સંભવિત નથી.

આ સમ્બન્ધમાં ખગોળશાસ્ત્ર ઉપરથી આપણને એથી પણ વધારે ચોક્કસ પ્રમાણ મળી આવે છે. ખરેખર મહાભારતની અદર ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો વધારો થતો જતો હોય તેવાં ચિહ્ન આપણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ કાવ્યમાં જે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયેલી તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરિકે, મહાભારતમાં કૃત્તિકાથી આરંભ કરીને સધળાં નક્ષત્રોની ગણતરી કરવામાં આવી છે એવી રીતની ગણતરી કરવાની યોજના હજારો વર્ષ ઉપર દાખલ કરવામાં આવી હતી એ આપણે હવે પછી જોઈશું. જે સમયે વ્યાસે પોતાનો મૂળ ગ્રન્થ રચ્યો તે સમયનું એ ગણતરી વડે આપણને સ્મરણ થાય છે. વળી વેદાંગ જ્યોતિષમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સંક્રાન્તિ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં થતી એ સમયનું સૂર્યન પણ મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથીજ દીક્ષિતે એવું અનુમાન કર્યું છે કે વેદાંત જ્યોતિષનો ગ્રન્થ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ માં લખાયો હોવો જોઈએ એ ઉપરાંત, જે સમયે અવળું નક્ષત્રમાં સંક્રાન્તિ થતી અને અવલુથી આરંભ કરીને નક્ષત્રોની ગણતરી કરવામાં આવતી તે સમયનું સૂર્યન પણ મહાભારતમાં એક સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતની ગણતરી કરવાની યોજના વિશ્વામિત્રે દાખલ કરેલી કહેવાય છે; મહાભારતના આદિ પર્વના ૭૧ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે “વિશ્વામિત્રે પોતાની નવીજ દુનિયા રચી, અને એણે અવલુથી નક્ષત્રોની ગણતરી કરવા માડી.” અશ્વમેધ પર્વના ૪૪ માં અધ્યાયમાં પણ નક્ષત્રોની ગણતરીનો આરંભ અવળું નક્ષત્રથીજ થતો જણાવવામાં આવ્યો છે. દીક્ષિતનું અનુમાન એવું છે કે જે સમયે એવી રીતની ગણતરી થતી તે સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ નો હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલનો મહાભારતનો ગ્રન્થ, જેમાં નક્ષત્રોની ગણતરી અવળું નક્ષત્રથી થતી હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ કરતાં વધારે વડેયો રચાયેલો હોઈ શકે નહીં. (જુઓ દીક્ષિતનો “હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૪.)

દીક્ષિતનો “હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ” એ નામનો અનિ મૂલ્યવાન ગ્રન્થ, જેના વિષે આ સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે, તેનું

ક્રમનસીમે ૬૭ સુધી અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થયું નથી. આ વિષયમાં દીક્ષિતની ઉડી શોધખોળો અને એનાં અનુમાનો સાધારણ રીતે વાસ્તવિક અને વજનદાર ગણાવાને યોગ્ય હોય છે; પણ એક બાબતમાં એ લેખક આડા દોરવાઈ ગયલા જણાય છે, અને એ બાબતને પ્રસ્તુત વિષયની સાથે સમ્બન્ધ છે તેથી એ વિષે આ સ્થળે લખવાની હમને જરૂર પડે છે.

એ તો સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે, અને દીક્ષિત પણ કબૂલ કરે છે કે મહાભારતનો જે અન્ય હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે રાશિ અથવા વારનું કયન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી. દીક્ષિતનું માનવું એવું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫ ના અરસામાં હિંદુસ્તાનના ખગોળ-શાસ્ત્રીઓએ રાશિની કલ્પના પહેલી વારની કીધી હતી (દીક્ષિતનો અન્ય, પૃ. ૧૩૬); પણ આ માનવું ભૂલભરેલું જણાય છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને ગ્રીક લોકોનો સમ્બન્ધ સૌથી પહેલો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં થયો, અને એ સમ્બન્ધ આશરે ત્રણ સદીઓ સુધી ચાલુ રહ્યો, એટલે રાશિઓનો વિચાર ગ્રીક લોકોની પાસેથી લેવામાં આવ્યો હતો એવી દલીલ કરી શકાય નહીં તેટલા માટે એ રાશિઓની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો તે વિષે દીક્ષિતે આ પ્રમાણેના વિચાર દર્શાવ્યો હોય એમ જણાય છે, પણ તે ખરો લાગતો નથી. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રને ગ્રીક લોકોના સમ્બન્ધથી કેટલો લાભ થયો છે તે વિષે ઉભય પક્ષ તરફથી ઘણું લખવામાં આવ્યું છે, પણ એટલાની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં કે ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્ર સાથેના સમ્બન્ધને લીધે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં નવું બળ આવ્યું હતું, અને એ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિને માટે નવો માર્ગ ઉત્પન્ન થયો હતો. દીક્ષિત પોતે કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે ગ્રહોના સ્થાનની ખરાબર ગણતરી કરવાની પદ્ધતિઓ દર્શાવનારા સઘળા સિદ્ધાન્તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછીના છે. એ પદ્ધતિઓમાં રવિમાર્ગના નક્ષત્ર પ્રમાણેના ગ્રામીન વિભાગ નહીં પણ રાશિ પ્રમાણેના વિભાગ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી રાશિઓની કલ્પના ગ્રીક લેખકની પાસેથી લેવાયેલી એવું અનુમાન કરવાને મજબૂત કારણ મળે છે. આ અનુમાન તિરુદ્ધ દીક્ષિતની મુખ્ય દલીલો એ છે (પૃ. ૫૧૫-૧૬). એ કહે

છે કે રાશિઓને માટે સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યાં છે, અને ખીજું, મેષનો આરંભ અશ્વિની નક્ષત્રથી કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એની ગણતરી પ્રમાણે રાશિ અને નક્ષત્ર એ બેનો એ પ્રમાણેનો સમ્બન્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૧ ના અરસામાં સ્થાપિત થયો હોવો જોઈએ. હવે રાશિઓનાં સંસ્કૃત નામ તે ઓક નામોનાજ પુસ્તકમાં શબ્દો છે એ વાતનું દીક્ષિતને વિસ્મરણ થયું જણાય છે. અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોથી મેષ, વૃષભ વગેરે આકૃતિઓ થતી ધારવામાં આવે છે તે સઘળી કાલ્પનિક છે એ વાત દીક્ષિત પોતે પણ કબૂલ કરે છે. ત્યારે, એક પ્રજાઓમાં એકસરખી આકૃતિઓની કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવી હોય એ કેવી રીતે સંભવિત ગણી શકાય ? રાશિઓનાં નામ સંસ્કૃત છે તોપણ હમારા વિચાર પ્રમાણે ‘ ઓક ખગોળશાસ્ત્ર સાથે રાશિઓની કલ્પનાને સમ્બન્ધ છે ’ એ વિચારને એ નામ ઉપરથી ઉઘટાડેલા મળે છે. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને રાશિઓનાં ઓક નામ જાણીતાં હતાં અને સંસ્કૃત નામના પુસ્તકમાં શબ્દો તરીકે એ નામ તેઓએ ઘણી વાર વાપરી છે પણ ખરાં. ખીજી દલીલ પણ ચાલી શકે એમ નથી. એ દલીલથી માત્ર એટલુંજ સાબીત થઈ શકે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ પહેલાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ નહીં હોય, પણ પાછળથી દાખલ થઈ હશે. અને ખરેખરે થયું હતું પણ એમજ, કારણ કે અશ્વિની નક્ષત્રનો પહેલો તારક એટરિયસ તેજ મેષ રાશિનું પ્રથમ બિન્દુ છે એવું હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ખગોળશાસ્ત્રીએ કહ્યું નથી. ઉલટું સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં મેષનું પ્રથમ બિન્દુ તે આ તારકથી આઠ અંશ પાછળ મૂકવામાં આવ્યું છે. એક અંશ પાછળ જતાં વિષુવતે ૭૨ વર્ષ લાગે છે એમ ગણીએ તો આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે આશરે ૫૭૬ વર્ષ પછીનો સમય, એટલે ઇ. સ. ૧૦૦ વિશે સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં લખ્યું છે. હજી પણ આ પ્રથમ બિન્દુના ચોક્કસ સ્થાન વિશે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાં આશરે ચારેક અંશનો મતભેદ છે. આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે જે સમયમાં મહાવિષુવત અશ્વિની અને રેવતી એ બેની વચમાં કોઈ ટેકાણે હતું તે સમયમાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ હતી. આ સમય ઘણો મોટો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ થી

તે આશરે ઇ. સ. ૧૦૦ સુધી એ સમય પહોંચે છે, પણ ધાર્મ્યુખરૂં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી એ ધાર્મ્યું સંભવિત જણાય છે. જેમાં રાશિઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં હોય એવો જૂનામાં જૂનો સિદ્ધાન્ત આજ દિન સુધી જળવાઈ રહ્યો નથી એ તો સ્વાભાવિકજ છે, પણ તે સિદ્ધાન્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રચાયેલો એવું હીક્ષિતનું અનુમાન છે, અને એજ સમયમાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી એમ માનવું વાસ્તવિક જણાય છે.

રાશિઓની કલ્પના આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ માં નહીં, પણ આ અરસામાંજ દાખલ થયેલી એવું દર્શાવનારાં કેટલાંક ખીર્જ પ્રમાણે પણ છે. નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રના સ્થાન ઉપરથી કાળનો નિર્ણય કરવાની જે પ્રાચીન પદ્ધતિ હાલના મહાભારતમાં પણ વપરાયેલી આપણા જોવામાં આવે છે તેજ ઐશ્વર્થર્થનાં ત્રિપિટકમાં પણ જોવામાં આવે છે. હમે એ ગ્રન્થો જોટલા જોયા છે તેટલામાં રાશિઓ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કયન કરવામાં આવ્યું જણાયું નથી. કાળની ગણતરી કરવાના કામમાં તેના તેજ પ્રાચીન નક્ષત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને આપણને એવું લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે અશોકના વખતમાં અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઐશ્વર્થર્થની પહેલી સભામાં ત્રિપિટકો રચાયાં તે સભાના વખતમાં રાશિઓનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનમાં નહોતો. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે કે લાંબા વખત થયાં હિંદુસ્તાન ઉપર જેઓએ અહાધ દીધી હતી અને હિંદુસ્તાનની સાથે જેઓનો સમ્બન્ધ રચાયી થઈ જવાનો સંભવ હતો તે ઝીક લોકોની પામેથી હિંદુસ્તાનના લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રાશિઓની કલ્પના લીધી હશે. હાલના મહાભારતમાં થવોને વિષે આદરપૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે રાશિઓ વિષે કયન કરવામાં આવ્યું નથી તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી તે ૨૦૦ સુધીમાં તૈયાર થયેલી હોવી જોઈએ.

આ સમ્બન્ધમાં એક ખીજ વાત પણ ઉમેરવા જેની છે. ગદા પર્વના સરસ્વતી આખ્યાનમાં એક વૃદ્ધ ગર્ગ વિશે કયન કરવામાં આવ્યું છે.

સરસ્વતીના કિનારા ઉપર તપ કરીને તેણે પોતાના આત્માને પવિત્ર કર્યો હતો, અને કાળ વિષે, યજ્ઞોની ગતિ વિષે, તેમજ શુકન અપશુકન વિષે પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. હવે પાણિનિ, જે સાધારણ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ના અરસામાં થઈ ગયો હોવાય છે, તેણે ગર્ગ પરાશર એ નામના એક ખગોળશાસ્ત્રી વિષે કથન કર્યું છે; પણ આ ગર્ગને “૪૬” દહેવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે મહાભારતની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તે વખતે તેનાથી ન્હાની ઉંમરનો કોઈ ગર્ગ નામનો માણસ પ્રમિદિમાં આવી ચૂક્યો હોય. મિતેન્ડરના અમલ દરમ્યાન ગ્રીક લોકોએ સ્થાપિત ઉપર ઘેરા ઘાલ્યો હતો, તેના વિષે આ ગ્રંથમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી કુટલાક એમ ધારે છે કે આ ન્હાનો ગર્ગ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫ ના અરસામાં થઈ ગયો હશે. જે આ વાત ખરી હોય તો મહાભારતની છેત્રી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ ના અરસામાં, અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ પહેલાં તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ. ગર્ગના રચેલા ગ્રંથમાં રાસિઓ વિષે કઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી એમ જણાય છે, અને રાસિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયાનો સમય પણ આની પછીના અરસામાં મૂકવો પડશે. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલાં સંધર્ભો પ્રમાણેનો વિચાર કરતાં એકદરે આપણાથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે મહાભારતની હાલની આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૧૦૦ સુધીમાં તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારતનો આટલો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો.

મહાભારતનો વિસ્તાર ક્યે વખતે અને શા કારણથી થયો તેની ચર્ચા આપણે કરી ચૂક્યા. એ વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તેની ચર્ચા હવે આપણે કરીશું. એવી રીતની ચર્ચા કરવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ અને જોખમભરેલું હોય તેમાં કઈ નવાઈ જેવું નથી. એવા વિષયમાં મજમૂત પ્રમાણે આપી

શકાય એ બનવા ભોગ નથી, અને મહાભારતનો અમુક અધ્યાય અથવા અમુક આખ્યાન પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એવું સૂચવવામાં આવે તે હમેશાં હિન્દુ લોકને અસ્વીકર અને ત્રાસદાયક લાગ્યા વિના રહે નહીં; પણ મૂળને લાગે છે કે એવા મોટા અન્ય વિષેના વિવેચનમાં એ પ્રકારની ચર્ચા ન કરવામાં આવે તો એ વિવેચન અપૂર્ણજ કહેવાય, અને જે કોઈ એ અન્યનો મહાગપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેને સ્વાભાવિક રીતે કટલાંક ચોક્કસ અનુમાનો મૂક્યા વગર રહે નહીં. એ અનુમાનો ખરાંજ છે એવું તો ન કહી શકાય, પણ એ અનુમાનો ખરાં હોવાનો મમત્ર છે એટલું તો આપણે કહી શકીએ. તેના માટે આ પ્રકરણમાં એવા અનુમાનો આપણે જણાવીશું.

આખ્યાનોનો સંગ્રહ—મહાભારતનો વિસ્તાર થયાનું સાચા પહેલું અને મોટી વધારે મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે એ અન્યના ઉક્ત પ્રકાશક સૌતિને એવી હોશ હતી કે એ અન્યને સઘળા પ્રકારની દત્તકથાઓનો ભંડાર બનાવે. ખરેખર, મહાભારતની સંસ્કૃતિમાંજ એ કહે છે કે “આ અન્યમાં જે દશે તેજ ખીજ અન્યમાં હશે અને આ અન્યમાં જે નહીં હોય તે ખીજ અન્યમાં પણ નહીંજ હોય.”

“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्”

આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ભારતથી સ્વતંત્ર એવાં જે જે આખ્યાનો અને ઇતિહાસો હતાં તે સર્વ સચવાયલાં રહે અને એકજ અન્યમાંથી નીકળી આવે તેટલા માટે સૌતિએ તેને ભારતની અદર દાખલ કર્યાં. એક તરફથી યૌદ્ધર્મને લગતી વાર્તાઓ લખાતી જતી હતી તે વખતે આર્યધર્મની પ્રાચીન કથાઓ સહેજસાજ ફેરફાર સાથે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન એ અન્યમાં કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ભારતની અંદરનાં આખ્યાનો અને ઇતિહાસો સર્વ નવાં રચાયેલાં હતાં એવું કંઈ નહોતું; પણ જે દત્તકથાઓ અગાઉ ગાયા, ઇતિહાસ, અને પુરાણ તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તેને પાછળથી આ ભારતના અન્યમાં ઘુસાડી દેવામાં આવી હતી. એ કથાઓ વૈશ્વપાત્ર અથવા વ્યાસના મૂળ ભારતમાં નહોતી, પણ પાછળથી એ અન્યમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી.

અન્ય વાંચતા જઈએ છિએ તેજ વખતે આપણને લાગતું જાય છે કે એમાં અમુક અમુક કથાઓ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવી છે. ખરેખર મહા-ભારતની અદરજ કહ્યું છે કે ભારતમાં અગાઉ ૨૪,૦૦૦ શ્લોક હતા, અને ઉપાખ્યાન વગરનું મહાભારત તેજ “ભારત”ના નામથી ઓળખાતું હતું. એ ઉપાખ્યાનો ક્યાં અને મૂળના ૨૪,૦૦૦ શ્લોક ક્યાં તે કોઈએ શોધી કાઢ્યું નથી અને કોઈ તરફથી કહેવામાં પણ આવ્યું નથી. આવી રીતના કથનનો ખુલાસો એટલેજ થઈ શકે છે કે કોઈ માણસે પાછળથી ઉપાખ્યાનો દાખલ કરીયાં ત્યાર પહેલાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ભારત હતું. પાછળથી ઉમેરામાં ૨૫૬ જણાઈ આવે એવાં કેટલાંક ઉપાખ્યાનો આપણે આ સ્થળે મૂક્યા નીચું.

ગદાપર્વનું સરસ્વતી ઉપાખ્યાન એ આની રીતનું છે. એમાં સરસ્વતી નદી વિષે તેમજ એ નદીની ઉત્પત્તિ, એનો પ્રવાહ, એના કિનારા ઉપરનાં તીર્થો, એ તીર્થોનો મહિમા વગેરે વિષે હકીગત આપી છે. આ હકીગત બનાવડી નથી, પણ જે વખતે સરસ્વતી નદી ખરેખરી હતી તે વખતની એ કથા છે. ગમે તેમ હોય, પણ ભારતની અદર એ કથા ધુસાડી દેવામાં આવી છે તે ખરાખર બધ બેસતી આવતી નથી. યુદ્ધની વાર્તાનો રસ સપૂર્ણ જામ્યો છે, અનેક મનુષ્યોનો મંદાર થયા છતાં ઉભય પક્ષની હાર-જીતનો છેવટનો નિર્ણય હજી થયો નથી અને દુર્યોધન તથા ભીમ એ બે મથના યુદ્ધનું જે પરિણામ આવે તેના ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રહ્યો છે, એવે વખતે બગરામ યાત્રા કરીને પાછા આવે છે અને પ્રેક્ષક તરીકે જભા રહેવાને માટે ઉભય પક્ષ તરફથી એને વિનંતિ થાય છે. આ પ્રમાણે કથાનો પ્રવાહ ચાલતો હોય છે તેમાં જનમેજય બંગાણ પાડે છે અને પૂછે છે કે “બગરામ ક્યાં ક્યાં યાત્રા કરી આવ્યા? અને એ તીર્થોનું માહાત્મ્ય કેવું હતું?” આવી રીતે અનેક અધ્યાય અને અનેક શ્લોકો વચમાં ધુસી જાય છે. આવી રીતનો વિસ્તાર અસ્થાને હોવાથી આપણને કટાંગો આવે છે અને કવિતાની ખુશીમાં ઘણો ઘટાડો થાય છે. એવી રીતનો દોષ વ્યાસ કે વૈદ્યપાન જેનાને હાથે થયો હોય એ અભવિત નથી. એ સરસ્વતી ઉપાખ્યાન તો સૌતિએજ ગમે તેમ પણ ધુસાડી દીધું જણાય છે. બગરામ યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા

એટલી હકીકત આવી તેમા 'યાત્રા' શબ્દ ઉપરથીજ એણે આ ઉપાખ્યાન અદર દાખન કર્યું છે રે ! આ ઉપાખ્યાન પાછળથી યુસાડી દેવામા આવ્યું છે એવું સિદ્ધ કરી આપવાને માટે આ સિવાયનો એક સ્વતંત્ર પુરાવો પણ છે વ્યાસ અથવા વૈશંપાયનની પત્રીના વૃદ્ધ ગર્ગ, શા. ૫ વગેરેના નામ પણ આ અધ્યાયમા આવે છે આવીજ રીતનો, પણ લગભગ એકાદુ ધ્યાન ખેંચે એવો ખીજો દાખનો વનપર્વના રામોપાખ્યાનનો છે દ્રૌપદીને જયદ્રથ લઈ ગયો હતો, પણ પાછળથી તેને છોડાવીને પાત્રી લાવવામા આવી હતી એટલા ઉપરથી સૌતિને ગમતી કથા દાખન કરવાનો 'લાગ મગે છે' એ ઉપાખ્યાન લખ્યું છે પણ કરીને આખા મહાભારતમાં ક્યાંય વધારે લાગુ ઉપાખ્યાન એ છે, પણ વાચનારને એ ઉપાખ્યાન વાચતી વખતે કોઈ એની ખેલાના અન્યનો સાગ પોતે વાચતો હોય એવું લાગે છે અદમત એ ઉપાખ્યાનના શબ્દો સૌતિના પોતાના છે, અને સૌતિની ભાષા પણ ઘણી ખુબીદાર છે પરંતુ એ ઉપાખ્યાનના વિસ્તાર ઉપરથીજ એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે એ ઉપાખ્યાન પાછળથી યુસાડવામા આવેલું છે, કારણ કે પોતાના અન્યમા ખીજાના અન્યનો સાર ૭૫૦ શ્લોક જેટલા વિસ્તારથી કોઈ કાલો અન્યમાર તો આપે નહીં

જ્ઞાનનો સંગ્રહ—મહાભાગ્નમા આખ્યાનોનો મગ્ગ કરવો એટલુંજ નહીં પણ સંધ્યા વિષયના જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ કરવો એવો સૌતિનો વિચાર હતો. આનું એક ઉદાહરણ લીખપર્વના જયુખડ અને ભૂખડ ઉપરથી મળી આવે છે રણસેત્રની ખરેખરી વડાઈનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન આઓ હોય છે તેવું વખતે કવિતામા ખીનકુન ન શોભે તેની રીતે ઘટરાટ સંજ્ઞાને પૂરે છે કે "જે પૃથ્વીને માટે લોકો લડવાની તૈયારી કરે છે તે પૃથ્વી શું છે અને તેનો વિસ્તાર કેવો છે ?" આ ઉપરથી એ અંધે ભૂગોળનો જાણે એક અન્યજ લખરામા આવ્યો છે અને આખી દુનિયાની અને ખાસ કરીને જંબુદીપની ભૂગોળ આપવામા આવી છે નિશ્ચય જ વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તે હમેશની જૂની દમનુ, કલય અને સંકાઓ યમા આવડું આવેલું હશે તેવું ને તેવું છે, પણ એ વર્ણન અહીં યુસાડી દેવામા

આવ્યું છે એ કાવ્યના પ્રવાહમાં જે સ્ખલન થાય છે તે ઉપરથી સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. ભીષ્મપર્વના ૧૨મા પ્રકરણને છેડે ભૂમિખંડ પૂરો થાય છે ત્યાં આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય ઐશ્વીનીની સાથે વાતો કરતાં જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછીનું પ્રકરણ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:-
 “પછી, સપ્તમું નગરોનગર જોઈને રણક્ષેત્રમાંથી પાંચ ફરેલા સંજયે ભીષ્મના મૃત્યુની હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રને કહી.” આ પ્રકરણ ખરું જોતાં ભીષ્મપર્વની શરૂઆતમાં પડેલું નકડો તો ખીજું આવતું જોઈએ; કારણ કે રણક્ષેત્રમાં સંજય ક્યારે ગયો હતો અને જગતના વિસ્તાર વિષે સંજય અને ધૃતરાષ્ટ્ર વચ્ચે આ મંવાદ ક્યારે ચાલ્યો હતો તે કોઈ પણ ટેકાળો કહેવામાં આવ્યું નથી. ઐવીજ રીતનો, પણ કઈક ઓછો સ્પષ્ટ એવો બીજો દાખલો સમાપર્વનો છે. એ પર્વના શરૂઆતમાં યુધિષ્ઠિરને નારદ પૂછે છે કે “તુમે રાજ્ય કેવી રીતે ચલાવો છો?” આ સ્થળે પ્રશ્નના રૂપમાં રાજ્ય-શાસનપદ્ધતિ વિશેનું આખું શાસ્ત્ર તે વખતે જેવું હતું તેવું આપવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધરની છત ધઈ તે અરમાં સુનિયમિત રાજ્ય વિશે કેવા વિચાર પ્રચલિત હતા તેનો ચિનાર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. જે વખતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તે પ્રાચીન મમયમાં ગાંધ્યશાસનપદ્ધતિનું શાસ્ત્ર આ પ્રકરણમાં જોવામાં આવે છે તેટલું વિકાસ પામેલું હોય એ મંભવિત નથી.

પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યું છે એમ કહેવું મુશ્કેલ યદ્યપિ પડે છે. ઘણું કરીને શાન્તિપર્વ અને અનુશાસનપર્વમાં કેટલુંક પાછળથી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં ભારતની હેલ્લી આકૃતિ તૈયાર થઈ તે વખતે આ પર્વો તદ્દન નવાંજ દાખલ કરવામાં આવેલા હતાં એવું કહી શકાય એમ નથી; કારણ કે એ પર્વોના કેટલોક ભાગ આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખરેખર ઘણા પ્રાચીન છે, અને એ ભાગ મૂળ ભારતમાં હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. પણ આ વિષયના જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે બીજાકલ અસંતોષ ઉપગમે એવા નથી, કારણ કે એમાં જૂની કથાઓ, સિદ્ધાન્તો, અને ધર્મક્રિયાઓનો મોટો સમૂહ આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપર અને તેથી પણ ખુલાસાના સમયમાં આર્ય લોકોની સામાજિક, નૈતિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો નિશ્ચય આપણાથી થઈ શકે છે. એ રસિક વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન બીજા પુસ્તકમાં કરવામાં આવશે.

પુનરુક્તિ—મહાભારતના વિસ્તારનું બીજું મોટું કારણ પુનરુક્તિ છે. કેટલીક વખતે અમુક વાતની પુનરુક્તિ કરવાથી વાંચકના હૃદય ઉપર તે વાત વધારે મજબૂત રીતે ઠસાવી શકાય છે એ ખરું; પણ તે પુનરુક્તિ છે એટલું સ્વીકારવામાં આવવું જોઈએ. મહાભારતમાં તો તેની તેજ વાર્તા હંઈ પણ કારણ વગર અને કોઈ પણ રીતના સ્વીકાર વગર બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ વખત પણ આપવામાં આવી છે. આવી રીતની પુનરુક્તિ આપણા હૃદયને અગ્રચિહ્ન લાગે છે, અને તેની તે વાર્તા ફરીથી આપવાનું શું કારણ છે તેનો અથવા અ-અકારને પોતાંને પુનરુક્તિ ક્યાંના હંઈ ખ્યાલ છે કે નહીં તેનો નિર્ભય વાંચકથી થઈ શકતો નથી. આ પુનરુક્તિ આખા પુસ્તકમાં અને કેટલીક વખત તો બહુ થોડે થોડે અન્તરે બેવામાં આવે છે. આના અમંખ્ય દાખલાઓ આપી શકાય, પણ ખાસ વધારે ત્રણ ખેંચે એવા થોડાકજ દાખલાઓ આ સ્થળે આપીને આપણે સંતોષ માનીશું. આદિ-પર્વમાં આસ્ટીકાખ્યાન બે વખત આપવામાં આવ્યું છે. એ આખ્યાન એક વખત આપી ગયા પછી થોડાંજ પ્રકરણો મૂકીને એ ફરીથી આપવામાં

આવ્યું છે. ખીજી વખતનું વર્ણન ખેલી વખતના કરતાં વધારે લાંબું છે. સૌતિને જાણે વૈશંપાયનના સક્ષિપ્ત વર્ણનથી સંતોષ ન થયો હોય અને તેથી ધણા ઉમેરાઓ સાથે, પણ કેકાણે કેકાણે અસહનના શ્લોકો એમના એમ રહેવા દધને, તેની તેજ વાર્તા એણે ફરીથી કહી હોય એમ જણાય છે. હમ્પ અને તક્ષકની વાર્તા, તેમજ યયાતિની અને મૃગનેા વેપ ધરનાર ઋષિને હણનાગ ખાંડુની વાર્તા પણ ફરીથી આપવામાં આવી છે. વનપર્વ-માં તીર્થોં એ વખત ગણાવવામાં આવ્યાં છે, અને બીજી વખત ખેલાંના કરતાં વધારે વિસ્તારથી ગણાવવામાં આવ્યાં છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા વિભાગ સૌતિના વખતમાં જોટલા જાણીના યયા હતા તેટલા વૈશંપાયનના વખતમાં હમનસીમે ન્હોતા યયા, અને તેથી ધણું કરીને હિંદુસ્તાનનાં તીર્થોં ફરીથી ગણાવવાની સૌતિને જરૂર પડી હતી. પુનરુક્તિના આવા આવા દાખલાઓ ધણી વાર બહુ થોડે થોડે અંતરે આપવામાં આવ્યા છે તેના સમ્બન્ધમાં કેટલેક કેકાણે એવો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે તેના તેજ વિષય અથવા તેની તેજ વાર્તાના સમ્બન્ધમાં વધારે વિગત જાણવાની ધમ્મ જનમેજયે બતાવી. એથી ઉત્કુંડ, ૧૬ રાજાઓની વાર્તા એ ધણે છોટે છોટે પુનરુક્તિ યયાનો દાખલો પૂરો પાડે છે. હમને યાદ છે તે પ્રમાણે એ વાર્તા પ્રથમ દ્રોણપર્વમાં અભિમન્યુના મરણ પછી કહેવામાં આવી છે. યુધિષ્ઠિરને અભિ-મન્યુના મરણથી શોક થયો હતો તે વખતે તેનું સાન્વન કરવાને માટે વ્યાસે યુધિષ્ઠિરને એ વાર્તા કહી છે અને તેજ વાર્તા શોકશમનને માટે, તેમજ પુદ્ગમાં મળેલા વિજયનું ફળ ભોગવવાને માટે, શાન્તિપર્વમાં પાછી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહી છે. અને નવાઈ જોવું એ લાગે છે કે એ વાર્તા પોતાનીજ આગળ અગાઉ કહેવાઈ ગયેલી હોવા છતાં હવે યુધિષ્ઠિર એ ભૂલી ગયો છે. (એ ભૂલી ગયો હોય તેમાં કંઈ અમભવિત નથી). સુંજયનો પુત્ર કોણ હતો અને તે કેવી રીતે મરણ પામ્યો હતો એ પ્રશ્ન એ કૃષ્ણને પૂછે છે. પુત્ર-મરણને લીધે સુંજયને શોક થયો હતો તે વખતે એ વાર્તા પ્રથમ નારદે મૃંજયને કહી હતી અને વ્યાસ અને કૃષ્ણ એ બેઉએ એ વાર્તા કહી તે બીજાની કહેલી હતી. પણ હવે નારદ પોતે આવીને સુંજય કોણ હતો,

એણે પોતાના પુત્રને કેવી રીતે શુભાચ્છો હતો, અને એ પુત્ર એને પાઠે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો હતો તે સુધિષ્ટિને કહી મનનાવે છે. દુકામા એ પુનઃક્રિત અત્યંત કદગી અને મજાભારત જેવા મ્હોટા અન્યર્થમાં ધર્મ શકે એવી છે તોપણ વાર્તા ઘણી મજાની છે, અને તે ઘણી જૂની હોય એવું પણ લાગે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૩ મા કાન્ડમાં જેઓએ અશ્વમેધ કરેના એવા પ્રાચીન સમયના પ્રખ્યાત રાજાઓની ડીપ આપી છે તેના ઉપગ્રથી કદાચ એ વાર્તા લખાઈ હશે. જે ત્રણ રાજાઓ મેક્રમા તેના તેજ જોવામાં આવે છે, અને એ રાજાઓની પ્રાપ્તિના જે વ્યોમ છે તે પણ બેક્રમા નગમન તેના તેજ છે.

અનુકરણ—મહાભારતનો વિસ્તાર થયાનું નીચું કારણ અનુકરણ છે. ખરેખર, એ પુનઃક્રિતનું નીચું સ્વરૂપ છે જે મૂળ આખ્યાન હોય તેના જેવું નીચું ક પદમાં આપ્યું ગયું છે અને તે મહાભારતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય છે જેમ કાવિદાસના “મૈત્રેય” એ નામના સુંદર ન્હાનમાં. કાવ્ય ઉપગ્રથી અનુકરણ ધરતે બીજા અને “દૂતો” લખાયા છે તેવી રીતે આ આખ્યાનો ગયાયા છે. આ પ્રમાણે ઉમેરાયેલા ધણી આખ્યાનો મહાભારતમાં જોવામાં આવે છે એના આખ્યાનોનું માધ્યમ વધારે લક્ષ્ય ખેંચે એવું હાલમાં વનપર્વને ઝોડે આપેલા યજ્ઞપ્રશ્નના ઉપાખ્યાનનું છે. યજ્ઞના મનેના નવના તળાવનું પાણી પીવાને માટે નકુન જાય છે, અને યજ્ઞના ના કલા છતાં નકુન એ તળાવનું પાણી પીએ છે અને પરિણામે એનું મરણ થાય છે. એના બીજા બાઈઓ અક્રે પછી અક્રે એની રોધ કરવા ની જા પડે છે અને તેઓનું પણ એવી રીતે મરણ થાય છે. એનો સુધિષ્ટિ માની રહે છે તે તળાવનું પાણી પીને નથી યજ્ઞના પૂરેના મો પ્રતોના મન્તોયમાં જવાન વાળાને સુધિષ્ટિ તેને પ્રમન કરે છે, અને પછી સુધિષ્ટિના મધ્યમાં બાઈઓને યજ્ઞ તરફથી પાછા સજીવન કરવામાં આવે છે. આ આખ્યાન ૧૯ મા અધ્યાયના ન્હોતોપાખ્યાનને મળતું આવે છે તે આખ્યાનમાં પણ સુધિષ્ટિ એવી જ રીતે પોતાના બાઈ એને આપ્તમાંથી બચાવે છે. યજ્ઞપ્રશ્નનું ઉપાખ્યાન પાછાથી ઉમેરવામાં

આવ્યું છે એ વાત સ્વતંત્ર રીતે પણ સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે; કારણ કે સહદેવ, અર્જુન, અને હીમ એ ત્રણે જણ પોતાની આગળના માણસનું શું થયું તેની તપાસ કરવાની દરકાર ન રાખતાં અને યક્ષની ચેતવણીને ન લેખવતાં અકેક પછી અકેક તગાવતું પાણી પીએ એ નવાઈભરેલું છે. આગલા માણસનું મૃત્યુ થયા છતાં યક્ષની ચેતવણી ખરી હોવાની ખાતરી ન થાય એ વાત બનવા જેવી નથી. વળી યક્ષ તરફથી જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે તે સમસ્યાના જેવા છે અને તે કાઈ મોટા લેખકના બનાવેલા હોય એમ જણાતા નથી. આ ઉપરાંત ખીજી વાત એ છે કે આ ઉપાખ્યાન આગળ, અન્યના મુખ્ય વૃત્તાન્તમાં બંગાણ પડતું જણાય છે. આ ઉપાખ્યાન વનપર્વમાં સૌથી છેલ્લું છે, અને એમાં યુધિષ્ઠિરને યક્ષ એની સજ્જાહ આપે છે કે “તહમારે એક વર્ષ સુધી છૂપા વેપમાં રહેવાનું છે તે વિરાટ નગરમાં રહેવું.” અને તે છતાં ખીજા પર્વની શરૂઆતમાં આપણને માત્રમ પડે છે કે ક્યાં જવું અને છૂપા વેપમાં ક્યાં રહેવું તે વિશે ધર્મને વણી ગુચવણ પડી હતી. વળી યક્ષપ્રશ્નોપાખ્યાનને છેડે એવું આવે છે કે ધર્મ સધળા બ્રાહ્મણોને વિદાય કીધા, અને માત્ર પાંચ ભાઈઓ, દ્રૌપદી, અને ધૈર્ય એટલાજ છૂપા વેપમાં રહેવાને તૈયાર થયા, અને તે છતાં વિરાટપર્વની શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણો હજી ત્યાં આગળજ હોય એવું જોવામાં આવે છે અને તેઓને વિદાય કરવાનું હજી બાકી રહ્યું છે. આ સંદર્ભો ઉપરથી આપણને એવું લાગે છે કે યક્ષપ્રશ્નોપાખ્યાન ન હોત તો વાર્તાનો પ્રવાહ અરખસિત વચ્ચે જત, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો એ ઉપાખ્યાન મૂળ અન્યમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હતું.

આજ પ્રકારનો, પણ એટલો સ્ફુટ નહીં એવો ખીજો દાખલો અનુગીતાનો છે. એ ઉપાખ્યાન અશ્વમેધ પર્વમાં આવે છે, અને એના નામ ઉપરથીજ માત્રમ પડે છે તે પ્રમાણે ગીતાનુ અનુકરણ કરીને એ ઉપાખ્યાન લખાયું છે. સુદ પત્તા પછી શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન કહે છે કે “યુદ્ધની શરૂઆતમાં મને તમે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ફરીથી આપો.” શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “તે વખતના જેવીજ પ્રેરણા અત્યારે પણ મને યાદ એ અશક્ય છે,

તોપણ કોઈ ખીજ માણસે કોઈની આગળ ક્યું હતું તે હું તહને અત્યારે કહી સેમજાવું છું.” અને એ પ્રમાણે અનુગીતાની શરૂઆત થાય છે. ગીતાના જોટલી ખુખી અનુગીતામાં ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે, અને એ વાત અનુગીતાના આરંભમાંજ ઉપર પ્રમાણે કબૂલ કરવામાં આવી છે. એમાં કોઈ નવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો નથી. એ ઉપાખ્યાનમાં ગીતાનું જે અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે હલકા પ્રકારનું લાગે છે, અને એ ઉપાખ્યાન મૂળ ગ્રન્થમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હોય એવું જણાય છે.

કાવ્યની અસંકૃતિ—કાવ્યની અસંકૃતિની ઇચ્છા એ પણ મહાભારતનો વિસ્તાર થવાનું એક મજબૂત કારણ છે. પોતાની કવિત્વશક્તિ દર્શાવવાનો પ્રસંગ જ્યાં જ્યાં મળી આવ્યો ત્યાં ત્યાં કૌતિક્યે તેનો લાભ લીધો એમાં કંઈ નવાઈ જોવું નથી. યુદ્ધો, કુદરતના દેખાવો, અને વિશાપો એ કવિઓના ખાસ વિષયો છે. મહાભારતમાં યુદ્ધોનાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે તે સાધારણ રીતે અસંકારયુક્ત હોય છે અને ઘણી વાર કંટાળો આવી જાય એટલાં લાંબાં હોય છે. કુદરતનાં વર્ણનો પણ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. ખાસ કરીને વનપર્વમાં એવાં વર્ણનો વિશેષ જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીપર્વ તો જાણે ફરીથીજ રચાયું હોય એવું જણાય છે. મહાભારતમાં દિવ્ય દૃષ્ટિ વિશે ઘણી વખતે લખવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે ગાંધારીના સમ્પન્નમાં પણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી રણક્ષેત્રનું દર્શન થવાનું લખવામાં આવ્યું છે. રણક્ષેત્રનું અને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા લડવૈયાઓના રાખ આગળ બેસીને રૂદન કરતી સ્ત્રીઓનું વર્ણન ગાંધારીએ આપ્યું છે તે આખું પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું જણાય છે. એ સ્ત્રીઓના વિશાપો ગાંધારીની પાસેથી ઉચ્ચારવવામાં કવાની ખામી જણાય છે, અને એવી ભૂલ વ્યાસે કે વૈશંપાયને કરી દોત નહીં એવું આપણને લાગે છે. વળી એ વર્ણન અને વિશાપોમાં વિષયનું પ્રાધાન્ય કંઈક વિશેષ જોવામાં આવે છે, અને “અર્ચ સ રસનોત્કર્ષી” એ જાણીતો શ્લોક* પણ એમાંજ આવે

* અર્ચ સ રસનોત્કર્ષી પીનસ્તનચિમર્દનઃ ।

નાભ્યુરુજયનસ્પર્શી નીવીવિઘ્નંસનઃ કરુ ॥

છે. વળી એ દુઃખી વિધવાઓને મનુષ્યો તથા પશુઓનાં હાડકાંચામડોઓના મ્હોટા ઢગલાઓથી ઢંકાઈ ગયલી રણભૂમિ ઉપર યથેચ્છ ફરવા દેવામાં આવી હોય એ સંભવિત લાગતું નથી, અને ધણા દહાડા સુધી પડી રહેલા અને કુધાર્ત તથા વિકરાળ પશુપક્ષીઓથી ભક્ષણ કરાયલાં યજ્ઞ ઓળખાઈ શકે એ પણ અસંભવિત જણાય છે. અભિમન્યુની યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિના મુખ ઉપર મુખન કરે છે, પણ એ મુખ એટલો વખત સુધી તાલું અને તેજીનું ઝાંધી રહ્યું હોય? એ આખો વૃત્તાન્ત અસંભવિત, અપ્રાસંગિક, અને અણુજાનતો છે. કાવ્યાલંકૃતિનો એવોજ પ્રયત્ન વિરાટ પર્વમાં પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ આસપાસના દેખાવનાં અને સ્ત્રીમૈન્દર્યનાં વર્ણનો ધણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ વર્ણનોથી પાત્ર-નિરૂપણના કાર્યમાં કંઈ મદદ મળતી નથી, પણ પાત્રોના સ્વભાવ સાથે એ વર્ણનો ઉલટાં વિરોધ ધરાવતાં જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, યોડા વખત ઉપર ઉત્તર તે એક બ્હીકણ છોકરા જેવો હતો, પણ અર્જુન પોતાનું ખરું સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રકટ કરે છે એટલે તે એકદમ બહાદુર બની જાય છે અને એનામાં કવિવશક્તિ પણ આવી જાય છે. ઝાડ ઉપરથી ઉતારવામાં આવેલાં પાંચે ભાઈઓનાં ધનુષ્યું વર્ણન એણે આપ્યું છે તે ધણું સુંદર છે, અને એમાંના બે શ્લોકો સમસ્યા તરીકે પણ ધણા સારા છે.

ફટ અથવા સમસ્યાના શ્લોકો વિશે પણ આ સ્થળેજ વિવેચન કરવું સમવડમરેણું થઈ પડશે. એ શ્લોકો સૌતિએ દાખવે ક્યાં છે તે પણ કાવ્યાલંકૃતિની ધ્વજાને લીધેજ ક્યાં છે. મહાભારતની મર્યાદામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “આખા મન્યમાં બધા મળીને ૮,૮૦૦ ફટ શ્લોકો છે.” એટલે દરેક બાર શ્લોકે એક ફટ શ્લોક એવો આસરો નીકળે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ફટ શ્લોકોની જે સખ્યા જણાવવામાં આવી છે તે ખરી નથી, પણ વધારે મ્હોટી છે. પુસ્તક વાંચતાં જે જે ફટ શ્લોકો દ્વારા જોવામાં આવ્યા તે સવળા એકઠા કરીને હમે પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો ધણા મનુશ્ચમરેયા છે અને જે જે શ્લોકોમાં બે ધનુષ્યું વર્ણન ઉતરે આપ્યું છે તે ફટ શ્લોકોના સારામાં મારા નમૂના

આપણને પૂઠ પાડે છે. આવા શ્લોકોમાં સાધારણ રીતે એક દિ-અર્થો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય છે તે શબ્દનો જે અર્થ વધારે જણાવેલો હોય તેના તરફ વાંચકનું લક્ષ રહેવાથી તે આડો દોરવાઈ જાય છે. એવા કૃત શ્લોકોનો સૌથી નકારો દાખવો કર્ણપર્વના ૯૦ માં અધ્યાયમાંથી મળી આવે છે. કદાચ સૌતિના કરતાં પણ વધારે અર્વાચીન વખતમાં એ શ્લોક મહાભારતમાં ધુસાડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું જણાય છે. ૪૦ મો શ્લોક લાંબા છન્દમાં (શાર્દૂલવિહીકિતમાં) રચાયેલો છે, અને તેમાં “ગો” શબ્દ જુદા, જુદા અર્થમાં અનેક વખત વાપરવામાં આવ્યો છે.

આગામી વસ્તુઓનું સૂચન—આગામી વસ્તુઓનું સૂચન કરવું એ પણ કવિની કળા છે, અને એ કળાનાં એવી રીતનાં ઉદાહરણ મહાભારતમાંથી નથી જડતાં એમ નથી. મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિ તરફથી આ કારણને લીધે પણ ડેટલાક ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે. આમાંનો એક દાખવો સ્ત્રી પર્વમાંથી મળી આવે છે. રણભૂમિના દેખાવ નેહિતે, જે જયકર ખૂનરેણ ચાલી રહી હતી તેનું જે વખતે ગાંધારીને જ્ઞાન થાય છે તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે એ લડાઈ થતી અટકાવી નહોં એવા વિચારથી કાપાય-માન ધમતે ગાંધારી શ્રીકૃષ્ણને શાપ દે છે કે “તું અને તારો વણ પણ એવી રીતે માંડોમાહે લડાઈ કરીને વિનાશ પામજો.” આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સ્ત્રી પર્વનો એ આખો વૃત્તાન્ત મહાભારતમાં પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે યુદ્ધની શરૂઆત પહેલાં સ્લામા પક્ષના દરેક મેનાપનિની પામે ધર્મસાજ જાય છે અને તેને પૂછે છે કે “હું હમને કેવી રીતે મારી શકું?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં પાછળથી પોતાનું જેની રીતનું મલુ યથું તેવીજ રીતની દષ્ટાગત દરેક તરફથી કહેવામાં આવે છે. હવે આ વૃત્તાન્ત મુજ મન્યમાં નહોં હોય, પણ પાછળથી દાખવ કરનામાં આવ્યો હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. સુધિષ્ટિર એથી દલકો પડે છે એટલું જ નહોં, પણ એ સમર્થ મેનાપતિઓ પણ એથી દલકા પડે છે; કારણ કે તેઓ પોતાનાજ પક્ષના દ્રોહી જણાય છે. વળી ઉગાડી રીતે સુધિષ્ટિર આવો બાયશે પ્રશ્ન પૂછે એ પણ ઘણું હસવા જેવું લાગે છે. શાસ્ત્રની આગળ સુધિષ્ટિર

પાસે એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું છે કે “ત્હમને કર્ણના સારથિ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે તે વખતે ત્હમે કર્ણનો “તેજેભંગ” કરજો.” આ સ્થળે બીજાન્યાસના વ્યાપારને હૃદયકાર લઈ જવામાં આવતો જણાય છે. શાસ્ત્રને સારથિ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવશે એવું આગળથી કોઈધારી શકે એમ હતું ખરું? અને એવુંધારી શકાય એમ હોય તોપણ માત્ર કર્ણના તેજેભંગથી યુધિષ્ઠિરને લાભ વશે એવું કોઈના માનવામાં આવે ખરું કે? મહાભારતનો ગ્રંથ જે સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છિયે તે સ્વરૂપમાં પણ શાસ્ત્રને “એવી નીચ વર્તણૂક ચલાવનો નથી દર્શાવવામાં આવ્યો. એથી ઉલટું પોતાની સ્વીકારી લીધેલી દુરજ એ ઘણા પ્રામાણિકપણાથી બળવે છે અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે એ કર્ણનું રક્ષણ કરે છે અને તેને મદદ આપે છે.

ખુલાસો—અસાધારણ વર્તણૂકનો ખુલાસો આપવાના હેતુથી પણ મહાભારતમાં ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે. મૂળ બનાવો બન્યાનો સમય અને મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિનો સમય એ બેની વચ્ચે હજારો વર્ષ વહી ગયલાં તેને લીધે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં ખુલાસો આપવાની જરૂર પડી છે, અને આ કારણને લીધે સૌતિએ ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેટલાંક પ્રકરણોનો ઉમેરો કરેલો જણાય છે. પાંચ પાંડવો એકજ સ્ત્રીને કેવી રીતે પરણી શકે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો દ્રુપદ રાજાની આગળ વ્યાસ તરફથી કરવામાં આવે છે એ આવી રીતના ઉમેરાનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે. “પાંડવો તે સઘળા ઇન્દ્ર છે” એવું જણાવવામાં આવ્યું છે (મહાભારતમાં બીજો સ્થળે “એકસો અર્જુન તેજ ઇન્દ્ર છે” એવું જણાવવામાં આવ્યું છે તેની સાથે આ વચન બંધબેસતું આવતું નથી) અને આ વચનથી પણ દ્રુપદને સન્તોષ નથી થતો ત્યારે હંમેશની પેઠે દિવ્ય દૃષ્ટિના આશ્રય લેવો પડે છે અને “સઘળા પાંડવો ઇન્દ્ર છે” એવું દ્રુપદ રાજાને પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવે છે. ભીમ હુઃશાસનના ગજાનું તાલું સોઠી પીએ છે તેનો ખુલાસો પણ સ્ત્રીપર્વના ૧૫મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આગળ એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભીમે પોતાની પ્રતિજ્ઞાની ખાતર માત્ર હુઃશાસનરુધિરપાન કર્યાનો દેખાવજ

કર્પો હતો. એણે ખરેખરે સધિરપાન કર્યું નહોતું.

કવચિત્ કવચિત્ ચતું વ્યાસનું દર્શન—વ્યાસ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વડે કરીને ઘણી વાર દર્શન દે છે તેના હેતુ પણ એવી રીતનો ખુલાસો આપવાનોજ હોય એવું જણાય છે. કાવ્યનાં પાત્રોને ચેતવણી આપવાના, શિખામણ આપવાના, અને સાન્ત્વન આપવાના હેતુથી પણ ઘણી વાર એનું આગમન થાય છે, પણ એવે પ્રસંગે એના આગમનની ખાસ જરૂર જેવું જણાતું નથી અને એ આગમનનું કંઈ ફળ પણ આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, દુર્યોધનના જન્મ વખતે વ્યાસ ત્યાં આગળ આવે છે, દુર્યોધનથી કેવા કેવા અનર્થ થશે તેના વિષે એ ધૃતરાષ્ટ્રને ચેતવણી આપે છે, અને દુર્યોધનને ગંગા નદીમાં ડેરી દેવો એવી એ શિખામણ આપે છે, પણ તેનું કંઈ ફળ આવતું નથી. એજ પ્રમાણે યુદ્ધ શરૂ થવાની તૈયારી હોય છે તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ વ્યાસ આવે છે અને કેવાં કેવાં અપશુકનો થાય છે, યુદ્ધ કેવું ભયંકર થશે તે સર્વનો ચિતાર આપે છે. અગાઉ ઉચોગ-પર્વમાં ઘણાં અપશુકનો ગણાવવામાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરાંત અપશુકનોની સંખ્યામાં અહીં પાછો ઉમેરો થાય છે, અને તે વખતે અહયોગ કેવો માઠો હતો તેનું પણ વર્ણન આપવામાં આવે છે. એ વર્ણન ઘણુંખરે કાદ્દપતિક જણાય છે, અને એ વર્ણનથી જે ઘોઠાળો થયો છે તેના વિષે આગળ ઉપર વિવેચન કરવાની હમને જરૂર પડશે. સાધારણ રીતે વ્યાસના આગમનથી કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થતો નથી, અને એના આવ્યા વગર વસ્તુઓની જે ગતિ યાત તેમાં એના આવ્યાથી કોઈ પણ રીતનો ફેરફાર પડતો નથી.

મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે સૌતિ તરફથી જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા જણાય છે તેને ઉપર પ્રમાણેનાં શીર્ષકોની નીચે ગોઠવી શકાય છે. આ શીર્ષકોમાં સદ્ગુણજ ઉમેરાઓનો સમાવેશ પછી શકે એમ છે અને એ શીર્ષકોની નીચે જે દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે સિવાય બીજા દાખલાઓ આપી શકાય એમ નથી એવો ઉપરની અર્થનો આશય નથી. મહાભારત જેણે વાંચ્યું ન હોય તેને આ વિષયનો કંટાળો ન આવે એટલા માટે દરેક શીર્ષકની હેઠળ બીજા દાખલાઓનાં હમે આપ્યા

છે. ભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ વખતે જે જે અધ્યાય અને જે જે ઉપાખ્યાન ઉમેરવામાં આવેલાં તે સઘળાંની સવિસ્તર નોંધ આપવાથી સામાન્ય વાચકને કંટાળો આવે માટે એવી નોંધ આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવી નેથી. પરિ-શિષ્ટમાં હમે આ વિષયની વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે.

આવી રીતના ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે છતાં આવે. મહોટા અન્ય તૈયાર કરતી વખતે અસંગતિ અથવા વિરોધ ન આવે અને અન્યની એકવાક્રમતા સચવાય તેની સૌતિએ જે કાળજી રાખી છે તેને માટે એને ધન્યવાદ ધટે છે. આખા અન્યમાં અસંગતિ, અસંભવ, અથવા અપ્રાસંગિકતાના દોષો કાઢી કાઢી વખતેજ જોરામાં આવે છે. ખરેખર, રામાયણ કરતાં મહાભારતમાં એવા દોષો ઓછા છે. તોપણ, જે ઠેકાણે સૌતિએ ગંભીર ભૂલ કરેલી જણાય છે. ભીષ્મપર્વમાં યુધિષ્ઠિર કહેવું તોજેભંગ કરવાનું શક્યને કહે છે એ ઉપાખ્યાન, જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એમ હમે ઉપર જણાવી ગયા છિયે, તેમાં યુધિષ્ઠિરની પાસે એવું કહેવકા-વવામાં આવ્યું છે કે “ત્હમે ઉદ્યોગમાં આપેલું ત્હમાઈ વચન પાળજે”. અહીં “ઉદ્યોગ” એ શબ્દનો “ઉદ્યોગપર્વ” એવોજ અર્થ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હવે નાટક અથવા વીરચરિત કાવ્યના અમુક ભાગ રિધેનું સૂચન કાવ્યના પાત્ર તરફથીજ કરવામાં આવે એ ધણું વિચિત્ર છે. એજ પ્રમાણે અશ્વમેધપર્વના ૬૬મા અધ્યાયમાં કુન્તી શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરે છે કે “ઉત્તરાને મળેલું બાળક જન્મે તો તેને સજીવન કરવાનું વચન એપીકમાં (એ નામના એક આગલા પર્વમાં) ત્હમે આપ્યું હતું તે પાળો અને હમને સર્વને આ મહોટી આશ્વત્થમાંથી બચાવો.”

ત્વયા હોતત્પ્રતિજ્ઞાતમૈષીકે યદુનન્દન ।

અહં સંજીવિષ્ય્યામિ મૃતં જાતમિતિ પ્રભો ॥

સોઽયં જાતો મૃતસ્તાત પદ્યૈનં પુરુષર્ષભ ।

ઉત્તરાં ચ સુભદ્રાં ચ દ્રૌપદીં માં ચ માધવ ॥

ધર્મપુત્રં ચ મીમં ચ ફલ્ગુનં નકુલં તથા ।

સહદેવં ચ દુર્મર્ષ સર્વોન્નસ્ત્રાતુમર્હસિ ॥

આપણે ખુશીથી માનીશું કે બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓની જે સામાન્ય શ્રદ્ધા હતી તેજ વ્યાસના ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એ સિવાય બીજો એક સંપ્રદાય હતો તે શિવનું માહાત્મ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એમ અયર્વેદના માંડૂક્ય ઉપનિષદ ઉપરથી માલમ પડે છે. એ ઉપનિષદમાં "તદ્વિષ્ણોઃ પરમે પદમ્" એ શબ્દોને બદલે શિવ એ નામના "એક પુરુષ"ને પરમાત્મા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. પણ આ સંપ્રદાયનાં માણસો થોડાં હતાં એમ જણાય છે, અને બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓએ એવું સૂત્ર રચ્યું હતું કે "દેવતાઓમાં અગ્નિ એ સૌથી છેલ્લો અને વિષ્ણુ એ સૌથી પહેલો દેવતા છે" (ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણનાં આરંભવચનો જુઓ.)

સૌતિએ કાવ્યનાં પાત્રોને અખેથીજ કાવ્યનાં પૂર્વો વિષેનાં વચનો કેમ કદાચ્છાં હશે તે સમજી શકવું મુશ્કેલ છે. કાવ્ય ઘણું લાંબું હોવાથી કાવ્યના વિભાગ વિષે કાવ્યનાં પાત્રો તરફથી પણ સૂચન કરવામાં આવે તો તે ક્ષન્તવ્ય છે એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ સમજનારમાં કહી શકાય એમ લાગતું નથી.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ.

મહાભારત એ મૂળ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અન્ય હતો કે કેમ, એ અન્યમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ કેવી રીતે દાખલ થયું, અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ એ અન્યનું વલણ હાલમાં કેવી રીતનું જણાય છે, એ પ્રશ્નોને આગલા પ્રકરણના વિષય સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ છે. એ પ્રશ્નો વિષેની ચર્ચા કરવાનું કામ ઘણુંજ રસ પડે એવું છે અને ધર્મના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં એ ગમે તેટલું અરુચિકર અને મુશ્કેલીભર્યું હોય તોપણ એ ચર્ચા કરવાની ફરજ આપણા શિર ઉપરથી આપણે ખસેડી શકીએ એમ નથી.

પ્રાર્થનાનો પહેલોજ સ્વોક્ત, જે વ્યાસ સિવાય બીજા કોઈને લખેલો છે એમ કહી શકાય એવું નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે વ્યાસ એ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરનારો અને વિષ્ણુનો ભક્ત હતો.

“નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવોં સરસ્વતીં ચૈવ નતો જગમ્પરીગ્મેન ॥”

૧૮.
તરફથી

આપણે ખુશીથી માનીશું કે બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓની જે સામાન્ય શ્રદ્ધા હતી તેજ વ્યાસના ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એ સિવાય બીજાં એક સંપ્રદાય હતો તે શિવનું માહાત્મ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એમ અથર્વવેદના માંડુક્ય ઉપનિષદ ઉપરથી માલુમ પડે છે. એ ઉપનિષદમાં "તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્" એ શબ્દોને બદલે શિવ એ નામના "એક પુરુષ"ને પરમાત્મા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. પણ આ સંપ્રદાયનાં માણસો યોડાં હતાં એમ જણાય છે, અને બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓએ એવું સ્વરચ્છું હતું કે "દેવતાઓમાં અગ્નિ એ સૌથી છેલ્લો અને વિષ્ણુ એ સૌથી પહેલો દેવતા છે" (ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણનાં આરંભવચનો જુઓ.) "અગ્નિર્વે દેવાનામવમો વિષ્ણુઃ પરમઃ". શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્ર વિષે અને એના ઉપદેશ વિષે આપણે જુદા પુસ્તકમાં વિવેચન કરીશું. અહીં તો આપણે એટલુંજ કહીશું કે એ વ્યાસનો સમજાવી નહોતો અને એ વિષ્ણુનો અવતાર ગણતો હતો. વ્યાસ પણ એને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણતો હોય એ સંભવિત જણાય છે, અને એણે "જય" એ નામનો જે ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેમાં કૃષ્ણ તરફની એની માનની લાગણી સર્વત્ર જોવામાં આવતી હશે એ બીયકુચ અસંભવિત નહીં. આ કારણથી વ્યાસે પોતાનું મૂળ કાવ્ય કૃષ્ણ અથવા નારાયણ અને અર્જુન અથવા નર એ બેની સ્તુતિને માટે લખ્યું હતું એમ ગણવામાં આપણે અતિતર્કનો દોષ કરીએ છિયે એવું કહી શકાશે નહીં.

હતાં એટલું કબ્જ કરવું પડશે કે વ્યાસે જે વખતે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું તે વખતે આપણાથી સ્વાભાવિક રીતે ધારી શકાય તે પ્રમાણે કૃષ્ણ-પૂજની શરૂઆતજ થઈ હતી; અને મહાભારતની અંદર કૃષ્ણને સાધારણ માનવી તરીકેજ ગણ્યો હોય એવા પણ એક બે દાખલા જોવામાં આવે છે. એ દાખલાઓ ભૂયથી કે શરતચૂકથી આ મોટા ગ્રંથમાં રહી ગયા છે અને મહાભારતનું હાલનું સ્વરૂપ અને તે વખતનું સ્વરૂપ એ બેમાં ધણો ફેર હતો એ વાતના ટેકામાં એ દાખલાઓ આપણને કોમળી પ્રમાણ પૂરે પાડે છે. મહિમાહેતી ખૂનરેજીમરેલી લડાઈમાં યાદોનો નાજ થયો ત્યાર પછી

કૃષ્ણની જે અનેક સ્ત્રીઓ હતી તેને અર્જુન દોરવી ગયો એમ કહ્યા પંજી
 ઐસલ પર્વમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે દરથુ લોકોએ અર્જુન ઉપર
 હુમલો કીધો અને અર્જુનના સાથમાંની ઘણી સ્ત્રીઓને તેઓ લઈ ગયા.
 વળી ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે “કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની ખુશીથી તેઓની
 સાથે ગઈ.” હવે, એક માણસને અનેક સ્ત્રીઓ હોય ત્યારે એ અનેક
 સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક અસન્નુષ્ટ રહે અને અન્યની સાથે નહાસી જવાને તૈયાર
 થાય એ ઘણું સ્વાભાવિકજ લાગે છે, તોપણ કવિ જો પાંડો વૈશ્યુધ હોત
 તો કૃષ્ણની કેટલીક સ્ત્રીઓ અન્યની સાથે નહાસી જવા વિષે એ લખત
 નહીં. વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનું શ્રીકૃષ્ણનું મહત્ત્વ આ હકીકતથી ઝોાઈ
 થાય છે. કૃષ્ણ જેવા પાત્રના સમ્બન્ધમાં પણ આ એક મોટું દ્વંદ્વ હતું
 એવું આ રથજે સૂચવવાનો વ્યાસનો હેતુ હતો એમ જણાય છે, અને
 ખીજા કોઈ વિચારોને લીધે એ વિષેનો પોતાનો મત છૂટથી દર્શાવતાં એ
 અચકાયો નથી. એજ પ્રમાણે ગદ્યપર્વમાં, રણક્ષેત્ર ઉપર જખમી થઈને
 પડેલા દુર્યોધનને તેનાં દુષ્ટયોને માટે શ્રીકૃષ્ણ તરફથી ઠપકો આપવામાં
 આવે છે તે વખતે દુર્યોધન એક છટાદાર બાપણ કરીને પોતાનો બચાવ
 કરે ■ અને કહે છે કે “આખરદાર રીતે હું યુદ્ધ કરતો હતો તે વખતે
 આખરદાર હોવાનો દંબ કરનારા એક માણસે ગેરઆખરભરેલી રીતે મ્હારા
 ઉપર પ્રહાર કરીને મ્હને અચકા બનાવ્યો. તેથી શું થયું ? મ્હાફે જીવન
 યશસ્વી હતું અને મ્હાફે મરણ પણ એટલુંજ યશસ્વી છે.” કવિ ઉમેરે છે
 કે “મૃત્યુની તૈયારીમાં આવેલા એ માણસ ઉપર દેવતાઓ તરફથી પુષ્પવૃષ્ટિ
 થઈ અને ત્યાં આમજ જેઓ હાજર હતા તેઓ સર્વે શરમિંદ પડી ગયા.”
 મહાભારતના અન્યમાં દરેક રીતે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધારવામાં આવ્યું
 છે તેમાં પણ આવી રીતનો જ્ઞાન્ત આવે છે એ નવાઈ જેવું છે. જે
 વર્તણૂક તરફ શ્રીકૃષ્ણ જાને પોતાનો સમ્પત અણુગમો જતાવે છે તે તરફ
 સ્વર્ગના દેવતાઓ પોતાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું છે.
 એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વ્યાસજી હંમેશાં કૃષ્ણનો પક્ષ લેતા નહોતા,
 પણ કોઈ પણ રીતના પક્ષપાત વગર એ પોતાના વિચારો પ્રકટ કરતા હતા.

વૈશંપાયનનું વૈષ્ણવ ધર્મ તરફનું વધણ વ્યાસના કરતાં વધારે મજબૂત હશે એમ જણાય છે; કારણ કે પંચરાત્ર એ નામના એક ખાસ ગ્રંથ ઉપરાંત વૈશંપાયનનું ભારત એ વૈષ્ણવ લોકોમાં વેદના જેટલુંજ પવિત્ર ગણાય છે. એ કાવ્યને વૈષ્ણવ લોકો આટલું બધું માન આપે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે ભગવદ્ ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામ એ બેઉનો પણ એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવદ્ ગીતા એ વૈદિક સમય પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યનો સૌથી વધારે કોમલી ગ્રંથ છે એ વિશે કંઈ પણ સંશય નથી, અને એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે શ્રીકૃષ્ણના પોતાનો છે. એ ઉપદેશ વ્યાસની વાણીમાં મૂકાયેલો છે, પણ તેના વિચારો શ્રીકૃષ્ણના પોતાના છે. વૈશંપાયને એ કાવ્યની ફરીથી વ્યવસ્થા કીધી હશે અને કાંઈ કાંઈ ટેકાણે ફેરફાર કરીને એને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ગ્રંથનું સ્વરૂપ આપ્યું હશે એ ખરૂં, પણ એ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે વ્યાસની વાણીમાં મૂકાયેલા શ્રીકૃષ્ણના પોતાના વિચારો એ કાવ્યદ્વારા પ્રકટ થયેલા છે. વિષ્ણુસહસ્રનામ એ કાવ્ય મહાભારતના બીજા ભાગ કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું એની ભાષા ઉપરથી જણાય છે. એ કાવ્ય વૈશંપાયનનું રચેલું છે એમ માનવામાં આવે તો તે સકારણ છે.

કૃષ્ણપૂજને ટેકો આપવાને માટે વૈશંપાયને બીજા શા શા સુધારા-વધારા કર્યા તે આટલો દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થયા પછી નક્કી કરવું રહેલું નથી; પણ મહાભારતનો જે કાંઈ લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તેને એટલું તો ચોક્કસ જણાયા વગર નહીં રહે કે એ ગ્રંથમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ વધારે ને વધારે પ્રવેશ પામતું ગયું છે. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે ત્યારે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને અવતારના સમ્યન્ધમાં પુરાણોમાં જે વાર્તા કહેવામાં આવી છે કે પૃથ્વી ત્રાસ પામવાથી ગાયનું રૂપ ધરીને વિષ્ણુની પાસે રક્ષણ માગવાને ગઈ અને પૃથ્વીને ત્રાસ દેનારાઓનો વિનાશ કરવાને માટે વિષ્ણુએ અને સ્વર્ગના સઘળા દેવતાઓએ જન્મ ધારણ કર્યા તેજ વાર્તા એટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નહીં પણ બીજાંદશામાં આપણે ભારતમાં પણ જોઈએ છિયે. લીળપર્વના ૬૫મા અને ૬૬મા

અધ્યાયમાં વૈષ્ણવો માને છે તે પ્રભાસેના વિષ્ણુના અવતાર વિષેના વિચારો લીધેને મુખેથી કહેવડાવવામાં આવ્યા છે. દુર્યોધનના મગજ ઉપર શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યની છાપ પાડવાનો લીધેનો હેતુ જણાય છે, પણ એ દેવતામાં એ સફળ થયો હોય એવું લાગતું નથી. એ ઠેકાણે લીધે કહ્યું છે કે “બ્રહ્માની આસપાસ ઋષિઓ અને દેવતાઓ બેઠા હતા તે વખતે બ્રહ્માએ એકદમ એક પ્રકાશમાન જ્યોતિષ પોતાની આગળ દીડો. વિષ્ણુ પરમાત્માની એણે સ્તુતિ કરી અને પૃથ્વીના પરિત્રાણ અર્થે જન્મ પિવાની તેને માયના કરી. તે ઉપરથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને એની પ્રાર્થના કબૂલ કરવાનું વચન આપ્યું.” આ રથણે વિષ્ણુનાં “વાસુદેવ”, “સંકર્ષણ”, “પ્રદ્યુમ્ન”, અને “અનિરુદ્ધ” એ ચાર નામ, જેના વૃષ્ણવ ધર્મમાં ખાસ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે, તે જોવામાં આવે છે, અને એમાંના છેલ્લા અનિરુદ્ધ માંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થયેલી કહેવાય છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવર્ષિઓ અને ગૌંધરો આશ્ચર્ય પામ્યા અને બ્રહ્માએ કેત્તી સાથે વાતચીત કરી તેની તેઓને સમજણ પડી નહીં, પણ બ્રહ્માએ જે હકીકત બની હતી તે સધળા તેઓને સમજાવી.

પણ વિષ્ણુના અવતાર વિષે આનાથી જુદી અને કંઈક વિચિત્ર હકીકત આદિપર્વના ૧૯૭મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. એ રથણે આપેલો વૃત્તાન્ત વધારે જૂનો જણાય છે અને ઉપર જણાવેલાં બીજાં પ્રાચીન વચનો જેની રીતે મહાભારતમાં જગત્પ્રાર્થ રહ્યા છે તેની જ રીતે આ વૃત્તાન્ત પણ શરૂ થઈને લીધે અથવા પ્રાચીન વચનો તરફની પૂજ્યશુદ્ધિને લીધે જળવાઈ રહ્યો છે. એ વૃત્તાન્ત સચિસ્તર આપવા લાયક છે. પાંચ પાંડવો એકજ સ્થાને કેરી રીતે પરણી રહે એ વાત વ્યાસજી તરફથી દ્રુપદગણને સમજાવવામાં આવે છે — એક વળને દેવતાઓએ યજ્ઞ કર્યો તે વળને મૃત્યુએ શામિત્રકર્મ (એટલે યજ્ઞપથનો વધ કરવાનું કામ) ત્રીકાર્યુ અને દીક્ષા લીધી. આનું પરિણામ એ થયું કે મર્ત્ય લોકોના અરણ્ય થતાં અટકી પડ્યાં અને તેઓની વસ્તી ધી ધી વધી ગઈ. ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને ગમગમણ થઈ તેથી તેઓ પ્રજ્વલિતની પામે ગયા અને કહ્યું કે “માનવીઓનો હમને બધ

લાગે છે, કારણ કે હવે મર્ય લોકો અને અમર લોકો વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ રહ્યો નહીં.” પ્રજાપતિએ જવાબ આપ્યો કે “મૃત્યુદેવ પોતાનું કામ કરી રહેશે એટલે એ માણુઓનો સંસાર કરશે.” પછી ઇન્દ્રરાજા યજ્ઞ જોવાને ગયા અને ગંગા નદીના પ્રવાહમાં એક સુનેરી કમળ ધસડાઈ આવતું એમણે જોયું. એ કમળ ડાહી આગ્યુ તે જાણવાની એમને ઉત્કંઠા ધઈ તેથી ગંગા નદીના મૂળ આગળ એ ગયા અને ત્યાં આગળ એક સુંદર સ્ત્રીને રુદન કરતી અને પાણી લેવાને માટે નદીના પ્રવાહ આગળ ડોહી એમણે જોઈ. એનું અશ્રુભિન્ન નદીના પ્રવાહમાં મળ્યું એટલે તરત તેનું સુનેરી

અથવા નારાયણધીજ કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો એવું માનવાનું છે.” કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો સંપૂર્ણ અવતાર છે એ હાલની માન્યતા સાથે આ વચનને સુ-સંગતિમાં આણવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે ટીકાકારે કરેલો છે. પણ એ ખુલાસા છતાં કેટલીક અસંગતિઓ હજી રહી જાય છે. ઉપરની વાર્તામાં કૃષ્ણની પેઠે બળરામને પણ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે, પણ હાલના વખતમાં બળરામને કોઈ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણતું નથી. વળી બીજા વૃત્તાન્તમાં બ્રહ્મપતિ અને શિવના કરતાં વિષ્ણુનું જોટલું આઠ્યાતાપણું જોવામાં આવે છે તેટલું ઉપમા વૃત્તાન્તમાં જોવામાં આવતું નથી. એ ઉપરાંત, ઉપલી વાર્તામાં સધળા પાંડવોને ઇન્દ્ર તરીકે અને દ્રૌપદીને માત્ર સ્વર્ગની લક્ષ્મી તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે.

આદિપર્વના “અંશાવતાર” નામના ૧૬૭ મા અધ્યાયમાં જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેમાં આ સધળા બૂચો સુધારી લેવામાં આવી છે. એ અધ્યાયમાં મહાભારતના દરેક પાત્રને કોઈ દેવ અથવા દાનવના અંશા-વતાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વૃત્તાન્ત ત્રીજી વારનો છે અને એની રચના ધણુખઈ સૌતિને હાથે થઈ હશે એમ જણાય છે. એ ઠેકાણે વાત એવી રીતની આપવામાં આવી છે કે પૃથ્વી ત્રાસ પામીને બ્રહ્માની પાસે જાય છે, અને બ્રહ્મા સધળા દેવતાઓને પૃથ્વી ઉપર જવાની અને સ્વાં આગળ મર્ત્ય તરીકે જન્મ લેવાની આજ્ઞા કરે છે. પછી તે સધળા નારાયણની પાસે જાય છે, અને ઇન્દ્ર નારાયણને વિનંતિ કરે છે કે “હમારા અંશથી હમે પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરો.” પછી સધળા એકસંપ કરે છે અને રાજા અને બ્રાહ્મણોના કુટુંબમાં સધળા દેવતાઓ પોતાના અંશથી જન્મ લે છે. પછી જે ટીપ આપવામાં આવી છે તેમાં શેષથી બળરામનો અને ઇન્દ્રની સ્ત્રી શચીથી દ્રૌપદીનો જન્મ થયેલો જણાવવામાં આવ્યો છે. ઇન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે અપ્સરાઓથી કૃષ્ણની સોજા હજાર સ્ત્રીઓનો જન્મ થયેલો આ રથજે કહેવામાં આવ્યો છે. સ્વર્ગશિહણુપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં, મૃત્યુ પછી કાવ્યનાં સધળાં પાત્રો જે જુદા જુદા દેવતાઓના અંશથી તેઓનો જન્મ થયો હતો તેની સાથે પાછાં બળી ગયાં જણાવવામાં આવ્યાં

છે. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ તે મૃત્યુ પછી અપ્સરાઓની સાથે ભળી ગયલી કહેવામાં આવી છે, પણ એમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓના સમ્મન્ધમાં જે વચનો કહેવાયનાં આપણે ઉપર જણાવી ગયા છિયે તેની સાથે આ વચનોને સુસંગતિમાં આણવાં એ કામ ન બની શકે એવું જણાય છે.

કૃષ્ણની પૂજા એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પાયારૂપ છે. એ સંપ્રદાયની શરૂઆત કૃષ્ણથી થઈ અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એ સંપ્રદાયનું બળ વધતું ગયું. મિંગેસ્થનિસના વખતમાં એ સંપ્રદાય પૂરેપૂરો સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો, અને એ ઇતિહાસકારે જણાવ્યું છે કે “શૌરસેની લોકો હિરેકિયસ દેવની પૂજા કરતા હતા અને મિયોરા અને ટ્રિમોથો એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં.” ટ્રિમોથો તે ક્યું શહેર એ નક્કી કરવું અઘડું છે, પણ કૃષ્ણના પિતા શૂરસેનના વંશજો તેજ શૌરસેની લોકો હતા, અને એ લોકો મથુરામાં અથવા મથુરાની નજીકમાં રહેતા હતા એ વાત નક્કી છે. હજી પણ મથુરા એ કૃષ્ણની પૂજનું મુખ્ય સ્થાનક ગણાય છે. વૈશંપાયનના ભારતમાં ખામ કરીને કૃષ્ણનાં અને અર્જુનનાં પરાક્રમે વર્ણવવામાં આબ્યાં છે એટલે એમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ટેકો મળે એવી રીતના ઉમેરાઓ જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ ચતા રહ્યા હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. એવા ઉમેરા થયાના બે વધારે દાખલાઓ આ સ્થળે આપીશું તો તે ખસ ધશે. એક દાખલો હીમ્મસ્તવરાજ, જે પરમાત્માની સ્તુતિના એક સારામાં સારા નમૂના તરીકે આલી શકે એવું કાવ્ય છે, તેનો છે, અને બીજો દાખલો નારાયણાભ્યોક્ષપર્વનો છે.

પણ મિંગેસ્થનિસના વખતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેટલો ઓક્રમ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેટલોજ શૈવ સંપ્રદાય પણ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો, અને આખો સનાતન ધર્મ તે વખતે જેવી સ્થિતિમાં હતો તેવી સ્થિતિમાં ઔદ્ધર્મ વિરુદ્ધ તેનો ખચાવ કરવો એ સૌતિનો ઉદ્દેશ હતો એટલે શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં આખ્યાનો અને કથાઓ પણ પોતાના ગ્રન્થમાં દાખલ કરવાની એને જરૂર પડી હતી. વૈશંપાયનના મહાભારત ઉપર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની મજબૂત છાપ પડી હતી એ બે ખડું હોય તો સૌતિનું

મહાભારત શૈવ કે વૈષ્ણવ ભેમાંથી કોઈ પણ સંપ્રદાય તરફ ખાસ પક્ષપાત ધરાવતું નથી એ પણ એટલું જ ખરું છે. હાલના મહાભારતમાં આ ખુબી છે તેને લીધેજ હિંદુમાત્રને એ અન્ય ધર્મો પ્રિય લાગે છે અને જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓ એ અન્યને પવિત્ર ગણીને એના તરફ એકસરખા માનની દૃષ્ટિથી જોય છે. તત્ત્વચિંતનની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ શિવ, વિષ્ણુ એ જુદા જુદા દેવોને એક તરીકે ગણવાની વૃત્તિ એજ એ વિશાળ અન્યની મ્હોટામાં મ્હોટી ખુબી છે. અનુશાસનપર્વના ઉપમન્યુ આખ્યાનમાં શિવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ખુબી એ છે કે એ વાર્તા કૃષ્ણ પોતેજ કહી સંભળાવે છે. ૧૪-૧૮ અધ્યાયમાં એવું વર્ણન આવે છે કે કૃષ્ણે હિંમાલય પર્વતમાં જઈને તપ કરીયું, શંકરને પ્રમત્ત કર્યા, અને પોતાની સ્ત્રી જંતુવતીને માટે પુત્રનું વરદાન માગી લીધું. શિવનાં સદમ્ભ નામ પ્રથમ તણ્ડીએ ઉચ્ચારેલાં અને ઉપમન્યુએ કૃષ્ણને કહેલાં તે પણ આ રથજે આપવામાં આવ્યાં છે. ઋષિઓને પણ શિવની સ્તુતિ કરતા અને વરદાન મેળવતા જણાવવામાં આવ્યા છે. સનાતન હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની જ એકતા ગણવામાં આવે છે તે પણ આ આખ્યાનમાં ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે, કારણ કે એ આખ્યાનમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્માએ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે પોતાની જમણી બાજુએથી બ્રહ્માને મોકલ્યા, જગત્નું રક્ષણ કરવાને માટે પોતાની ડાબી બાજુએથી વિષ્ણુને મોકલ્યા, અને જગત્ના અન્તની વખતે શૂદ્રને મોકલ્યા. પણ આ આખ્યાન સૌતિનું દાખલ કરેલું છે એમાં કઈ મંથવ જેવું નથી, કારણ કે એની આગળ પાછળના ભાગ સાથે એ આખ્યાનને કઈ પણ સમ્બન્ધ ન હોવાથી એ આખ્યાન તદ્દન છૂટું પડી જાય છે. તે કપરંત એ અધ્યાયોની ભાષા અને એમાં છંદોના જ વારંવારે ફેરફાર યાવ છે તે ઉપરથી પણ એ આખ્યાન સૌતિનું રચેલું છે એમ જણાઈ આવે છે. વળી કૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં લીખેલ કહે છે કે “એણે એક હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું.” આ તદ્દન અસંભવિત છે, કારણ કે મહાભારતમાં કોઈ પણ પાત્રને હજારો વર્ષ સુધી જીવતું જણાવવામાં નથી આવ્યું. હાલમાં સાધારણ રીતે માણસો જેટલી વય સુધી જીવે

તેટલીજ વય મહાભારતમાં પણ દર્શાવવામાં આવી છે. મહાભારતનું યુદ્ધ યયું તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર પણ લોકમાન્યતા પ્રમાણે ૮૪ વર્ષની હતી અને એક ખીજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૧૨૩ વર્ષની હતી. આ સધળા ઉપરથી એટલુંજ અતુમાન નીકળી શકે છે કે ઉપમન્યુ આપ્પ્યાન એ સૌતિનું ઉમેરેલું છે.

ખીજે ધણે દેકાણે, શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારા અધ્યાયો અને આપ્પ્યાનો મહાભારતમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. દ્રોણપર્વમાં, જે વખતે અર્જુને જયદ્રથને મારવાની અને દ્રોણે એને બચાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે વખતે શિવના વરદાન વડે કરીને અર્જુનનું સામર્થ્ય વધારવાની કૃષ્ણને જરૂર જણાઈ હતી, અને ૯૦-૯૧ અધ્યાયમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સમાધિ કારણ કરીને અર્જુન શિવની પાસે ગયો અને તેની પાસેથી પાશુપતાસ્ત્ર મેળવ્યું. (આ લગાર વિચિત્ર છે, કારણ કે વનપર્વ, જેમાં શિવની સાથેના યુદ્ધનું ધણું સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં આ અસ્ત્ર અર્જુનને મળી ચૂકેલું જણાવવામાં આવ્યું છે). આ વૃત્તાન્તમાં પણ ખુબી એ છે કે કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે અર્જુને શિવનું ધ્યાન ધર્યું છે, અને સમાધિમાં બેઠે શિવની પાસે જાય છે અને તેની સ્તુતિ કરે છે. એજ પ્રમાણે, યુદ્ધના રક્ષાસલાહ લડવૈયાઓ રાત્રે ઊંઘતા હોય છે તેઓની કતક કરવાની તૈયારી અશ્વત્થામા દરે છે તે વખતે પોતાની જાતને બલિદાન તરીકે આપીને એ શિવને પ્રસન્ન કરે છે અને એની પાસેથી એક ઝેરી તરવાર મેળવે છે (જુઓ સૈાસિક પર્વ, અધ્યાય ૭ મો). અહીં પણ શંકર કહે છે કે “અનેક કારણોને લીધે કૃષ્ણ ઉપર મહારી પ્રીતિ છે અને તેમાંનું એક કારણ એ છે કે કૃષ્ણ એ મહારો પરમ ભક્ત છે.” આ પર્વના છેવટના ભાગમાં હિંગપૂજન વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એ પૂજન વિષે ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આગળ પણ કૃષ્ણને મુખેથી શિવનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. શિવપૂજને લગતાં આ સધળાં કથનોનું કારણ એાપ્પું એજ જણાય છે કે સૌતિએ મહાભારતની છેવટની આદતિ તૈયાર કરી તે વખતે જે જુદા જુદા મંપ્રદાયો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તે સધળાનું એક કરવું એવો સૌતિનો હેતુ હતો. વૈષ્ણવ અને પાશુપત

સપ્રદાયના કેટલાક ખાસ સિદ્ધાન્તો વિશે ધ્રુવસૂત્રો, જે ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળ કરતાં વધારે મોડા રચાયા હોય એમ ગણી શકાય એવું નથી, તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે સિદ્ધાન્તોનું ખોટાપણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સૌતિએ આ અને બીજા ઉમેરાઓ કર્યા છે,—ઉદાહરણ તરીકે ભીષ્મપર્વમાં દેવીની સ્તુતિ, વનપર્વમાં સૂર્યની સ્તુતિ, અને એજ પર્વમાં કાર્તિકેયની સ્તુતિ દાખલ કરી છે—તેનો હેતુ એકજ છે અને તે એ છે કે જુદા જુદા સપ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદમાન ટાળી નાખવો. દેવી, સૂર્ય, કાર્તિકેય એ સર્વને એકજ પરમાત્માના જુદા જુદા સ્વરૂપો તરીકે ગણવામાં આવ્યા. આ કારણથી મહાભારત એ વૈષ્ણવ સપ્રદાયનોજ ગ્રન્થ છે એવું આપણે ગણી શકીશું નહીં. કદાચ શરૂઆતમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ એ ગ્રન્થનું વલણ હશે અને છેવટની આદૃતિ તૈયાર થઈ ત્યાર સુધીમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાયના તરફ * એ ગ્રન્થમાં ઉમેરાતા ગયા હશે એ ખરૂં, પણ સૌતિની તૈયાર કરેલી છેવટની આદૃતિ વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફજ પક્ષપાત ધરાવે છે એવું કહી શકાય એમ નથી. ભારતને જેઓ ધર્મના ગ્રન્થ તરીકે ગણે છે તે વૈષ્ણવો હાલના વખતમાં બીજા દેવતાઓની સ્તુતિઓના સમ્બન્ધમાં એટલોજ ખુલાસો આપી શકે છે કે એ સ્તુતિઓ તો જગતને મોહમાં નાખવાને માટે મહાભારતમાં દાખલ કરવામાં આવી છે ।

પ્રકરણ ૬ હું

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના

એવી રીતના સંધગા ઉમેરાઓ કાઢી નાખીએ તો મહાભારતનો ગ્રન્થ જગતના એક સુંદરમાં સુંદર મહાકાવ્ય તરીકે ગણાવાને લાયક છે એ વાતની

* લાગવદ્ભીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, લક્ષ્મીસ્તવ, ગણેન્દ્રમોહ અને અનુસ્મૃતિ એ ભારતના પચ રનો કહેવાય. મુબારકની એક આદૃતિમાં ગણેન્દ્રમોહ એ ગોખો ખુસાડી દીરેલો જણાઈ આવે છે, અને અનુસ્મૃતિ તો કોઈપણ કેમણે જેવામાં આવતીજ નથી.

કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં. મહાકાવ્ય (epic poem) એ સઘળા પ્રકારની કાવ્યરચનાઓમાં સૌથી ઉંચી પદવી ભોગવે છે અને આનોઈકના શબ્દોમાં કહીએ તો એમાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે:-
 “કોઈ એક મહોદી અને વૈવિધ્યભરી પ્રવૃત્તિ એ મહાકાવ્યનો વિષય હોય છે. એનાં મુખ્ય પાત્રો સમાજમાં ઉંચી સ્થિતિ ધરાવતાં હોય છે અને તેમના વિચારો પ્રૌઢ અને ઉન્નત હોય છે. એનો છન્દ કર્ણને પ્રિય લાગે એવો અને વિષયનું શોભે તેવા ગૌરવવાળો હોય છે. સંવાદો, સ્વગત ભાષણો, અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણ વડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે.”
 છેક એરિસ્ટોટલના વખતથી આ લક્ષણો મહાકાવ્યમાં જરૂરનાં ગણાતાં આવ્યાં છે. મહાભારતમાં એ લક્ષણો કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે તેની આ સ્થળે આપણે પરીક્ષા કરીશું.

એકંજ વંશના કૌરવો અને પાંડવો એ બે પક્ષની વચ્ચે કુરુક્ષેત્ર આગળ જે મહોદી લડાઈ થઈ હતી, અને તે વખતે હિંદુસ્તાનનો જેટલો ભાગ જાણીતો હતો તેમાં વસનારી જુદી જુદી પ્રજાઓએ જે લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો તે લડાઈ એ આ કાવ્યનો વિષય છે. એ વિષયનું કવિએ પ્રાર્થનાના પહેલાજ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

“નારાયણ દેવને અને સઘળા નરોમાં ઉત્તમ એવા નરને, તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને પછી ‘જય’ની કથા આપણે શરૂ કરીએ.”

હોમરે ઇલિયડ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો નાયક એકિલિસ છે અને એકિલિસનો કોપ એ એના કાવ્યનો વિષય છે. કાવ્યના નાયક (એકિલિસ) અને કાવ્યનો વિષય (એકિલિસનો કોપ) એ બેકતું સૂચન હોમર કવિએ પોતાના કાવ્યની શરૂઆતમાં કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે વ્યાસે પણ પોતાના કાવ્યનાં મુખ્ય પાત્રો (નર અને નારાયણ) તેમજ કાવ્યનો વિષય (નર અને નારાયણે મેળવેલો જય) એ બેકતું સૂચન આ શરૂઆતનાજ શ્લોકમાં કર્યું છે. સૌતિએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કવિની આ કથાને

ખિલવવામાં કયાશ રાખી નથી અને કાવ્યના વિષયના એણે એકદમજ આપણને પરિચય કરાવ્યો છે. એ શૌનકને કહે છે કે જનમેજયના મહોટા સર્પસત્રમાં વૈશંપાયનને મુખેથી મહાયુદ્ધ વિષેની વિવિધ કથાઓ મહં સાંભળી હતી તેથી પ્રેરાઈને રશ્મિકેત્રની એ પ્રખ્યાત ભૂમિને હું જોઈ આવ્યો છું:-

“ જનમેજયસ્ય રાજર્ષેઃ સર્પસત્રે મહાત્મનઃ ।

કૃષ્ણકૈંપાયનપ્રોક્તાઃ સુપુણ્યા વિવિધાઃ કથાઃ ॥

કથિતાઽપિ વિધિવદા વૈશંપાયનેન વૈ ।

શ્રુત્વાઽહં તા વિચિત્રાર્થા મહામારુતસંથ્રિતાઃ ॥

ગતવાનસ્મિ તં દેશં યુદ્ધં યન્નાભવત્પુરા ।

ક્લરુણાં પાંડવાનાં ચ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ॥”

ધર્મીય દૃકો જણાય છે. એટલે મહાભારત, જેને સઘળા લેખકો મહાકાવ્ય (epic poem) ના વર્ગમાં મૂકે છે, તેમાં પાંડવોનું જીવનચરિત્ર નહીં પણ મહાભારતનું યુદ્ધ એજ કવિતાનો ખરેખરો વિષય છે એવું આપણે ગણીએ તો તે ખૂબભરેલું કહેવાશે નહીં.

આ વિષય વૈવિધ્યભર્યો છે એની તો કોઈથી કદી પણ ના પાડી શકાશે નહીં. ખરેખર, ‘મહાભારત’ એ શબ્દથીજ વિશાળ અને અસંત વૈવિધ્યવાળા એવી કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ આપણને આવે છે. પણ કવિત્વના દૃષ્ટિબિન્દુથી મહાભારતમાં વિષયની કેટલી વિશાળતા અને વિવિધતા છે તેનું ખાન ધણા યોડાનેજ હોય છે. કાવ્યરચનાને અનુકૂળ પ્રસંગો મહાભારતમાં એટલા સંખ્યાબંધ અને એટલા વૈવિધ્યભર્યા છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ જે કોઈ રસભર્યા પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું હશે તે સર્વનું ખીજ મહાભારતમાંથી જડી આવ્યા વગર ભાગ્યેજ રહેશે. સૌતિ જાતે પોતાના ગ્રન્થની શરૂઆતમાં અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે “એક વિશાળ વટવૃક્ષની પેઠે મહાભારત એ સઘળા અર્વાચીન કવિઓનું આશ્રયસ્થાન છે.” એ અમર ઝરણામાંથી અનેક કવિઓએ સુધારસનું પાન કર્યું છે અને નવું ચેતન મેળવ્યું છે.

મહાભારતના જુદા જુદા અને વૈવિધ્યભર્યા પ્રસંગો એકજ વાર્તાના રૂપમાં એવી સારી રીતે ગ્રંથિત થયા છે કે એથી વધારે બધું અને સુયોજિત વસ્તુ (plot)ની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મદને ધણી વાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે મહાભારતની કથા જે ઐતિહાસિક ન હોય તો ખચીત એ કથાની ઉત્પત્તિ જેનાથી થઈ તે કલ્પના શેક્સપિયરના કરતાં પણ વધારે ફળદ્રુપ હોવાં જોઈએ. પાત્રોની વિવિધતા અને સ્વાભાવિકતા જેટલી શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જોવામાં આવે છે તેટલીજ મહાભારતમાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મહાભારતમાં એકજ વસ્તુ (plot)ની અંદર આટલાં બધાં પાત્રોને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે. શેક્સપિયરે અનેક નાટકો રચીને જે દર્શાવ્યું તે વ્યાસે એકજ વિશાળ વસ્તુ વડે દર્શાવ્યું છે. વસ્તુનાં અગો વિશાળ હોવા છતાં ગજરાજનાં અવધવોની પેઠે એક સુખદ્ધ અને સુંદર શરીરમાં તેની ઘટના થઈ છે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે મહાભારતના અમુક પ્રસંગો ઉપરથી પાછલા સંસ્કૃત કવિઓને મહાકાવ્યો તથા નાટકોને માટે અનુકૂળ વિષયો જડી આવ્યા છે. એ પણ જાણીતી વાત છે કે હાલના કયાકરો એ વિશાળ ગ્રંથમાંથી અમુક છૂટક છૂટક પ્રસંગો લઈને તે ઉપરથી કલાકોના કલાકો સુધી ખેંચે એવી કથાઓ ચલાવે છે. પણ એ જાણીતી વાત નથી કે મહાભારતની કથા મહોટી અને સુમધિત ■ એટલુંજ નહીં, પણ એનો હજી વિશેષ વિસ્તાર થવાને માટે અવકાશ રહે છે. ખરેખર, મહાભારતનું યુદ્ધ એ મુખ્ય વિષયને કવિએ પોતાનાં મનશ્ચક્ષુ આગળ હમેશાં રાખ્યો છે અને વિસ્તાર કરવાની સાધ્યને વશ થઈને એ બહુ આડો ચાલ્યો ગયો નથી. મહારા કહેવાનો શો ભાવાર્થ છે તે સમજાવવાને માટે એકજ ઉદાહરણ બસ થશે. ‘દુર્યોધનની સ્ત્રી’ એ પાત્ર મહાભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે દૃશ્યમાન થતું નથી. રે ! પાછલા કવિઓએ એનું નામ ભાનુમતિ જણાવ્યું છે પણ તે નામ પણ મૂકેને યાદ છે તે પ્રમાણે મહાભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. “ઇલિયડ” ના કાવ્યમાં હેક્ટર અને ઍડ્રીમેશનો સંવાદ આવે છે. હેક્ટર એ ટ્રોજન પક્ષનો પરાક્રમી યોદ્ધા હતો. ઍકિલિસ જેવો પ્રતાપી ગ્રીક પણ એનાથી કંપતો હતો. આખરે એ ઍકિલિસને હાથે માર્યો ગયો. ઍકિલિસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે રણક્ષેત્રમાં જવાની તૈયારી એ કરતો હતો અને એ યુદ્ધનું પરિણામ કેવું આવશે તે વિષે એના મિત્રમાં ધણો ભય થયો હતો તે વખતે પોતાની પ્રેમાળ અને સદ્ગુણી સ્ત્રીને-ઍડ્રીમેશને-છેલ્લી સલામ કરવાને માટે એ આવ્યો હતો. હેક્ટર અને ઍડ્રીમેશના એ સમયના સંવાદનું પાછલા સમયના કવિઓએ ધણી વાર અનુકરણ કર્યું છે. પણ એવી રીતનું ચિત્ર મહાભારતમાં ખીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. આ સ્થળે એટલી ટીકા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે એવું ચિત્ર ન આપવામાં મહાભારતના રચનારે વધારે ઈચ્છા પ્રકારનું કૌશલ દાખવ્યું છે, કારણ કે નાયકના પ્રતિપક્ષીના દુરાગ્રહ અને અભિમાનથી એ પ્રતિપક્ષીના વિરુદ્ધમાં વાંચકના હૃદયમાં જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે મંદ પડી જવાને બદલે એવું કોઈ ચિત્ર ન હોવાથી જોવી ને તેવી કાપમ રહે છે. આ વિષયની વધારે ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર ચલાવીશું.

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના. ૫૦૪૬

મહાભારતનો વિષય જોવો વૈવિધ્યમયો છે તેવોજ પ્રૌઢ છે એ વૈતના પણ કોઈથી ના પાડી શકાશે નહીં. રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરનારા ઉભય પક્ષનો મમત અને દ્વેષ એવો હતો કે ઉભય પક્ષની મ્હોટી સેનાઓના સંપૂર્ણ વિનાશમાંજ એ યુદ્ધનો અન્ત આવ્યો. વળી, એ યુદ્ધનો જનાવ ધણો રમરણીય હતો. ઇતિહાસથી ચોક્કસ સાબીત થઈ ચૂક્યું છે તે પ્રમાણે કંઈ નહીં તો હિંદુસ્તાનને માટે તો એ યુદ્ધના પ્રસંગથી અવનતિકાળનો આરંભ થયો હતો. અલ્પમત, ‘ચેરેડાઇસ લૉસ્ટ’નો વિષય એનાથી જુદા પ્રકારનો છે. અમુક પ્રજાની સાંકડી મર્યાદાને ઝાળગીને તેને પેસે પાર સુધી મિશ્ન કવિના એ વિષયની અગત્યતા પડેલી વળે છે. ચેરેડાઇસ લૉસ્ટનો વિષય અને મહાભારતનો વિષય એ બેની સરખામણી કરી શકાય એમ નથી. પણ હોમરના “ઇલિયડ”નો વિષય અને “મહાભારત”નો વિષય એ બેની સરખામણી સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. “ઇલિયડ” એ જેમ ગ્રીસની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું તેમ “મહાભારત” એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું અને હજી પણ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લગતી વંશાવલી, દંતકથાઓ, અને પ્રાચીન તત્ત્વવિધાનો મહાન્ સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં થયેલો છે.

આત્માર સુધી મહાભારતના વિષયસમ્બન્ધી વિવેચન આપણે કર્યું. હવે મહાભારતનાં પાત્રો વિષે આપણે બોલીશું. જે પાત્રોનાં ઉચ્ચ પરાક્રમે અને પ્રૌઢ વિચારો મહાભારતમાં ધણી અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે પાત્રોની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રૌપદી, દ્રોણ અને ભીષ્મપિતામહ એ સઘળાં પાત્રો મહત્તા અને નીતિમત્તાના આદર્શ તરીકે ગણાયાં છે અને હંમેશાંજ ગણાતાં રહેશે. કર્તવ્યના પાલનને અર્થે જેમાં આત્માનું અર્પણ કરવું પડતું હોય એવા કૃત્યો કરવાનું પ્રેરક બળ હિંદુસ્તાનની આર્થ પ્રજાને એ પાત્રો વડે કરીને હમેશાં મળતું રહ્યું છે. હુયોધન જેવા પાત્રમાં પણ કંઈક અનેક સૌન્દર્ય અને પ્રતાપ જેવામાં આવે છે. એનો અડગ નિશ્ચય, મૃત્યુ અને રાજ્યસુકૃષ્ટ એ બેની વચ્ચેનો અધકચરો કોઈ પણ માર્ગ ન રીકારવો એવો એનો ઉચ્ચાભિવાદ, એનું નિરપણ કવિએ

ધણી અસરકારક રીતે કર્યું છે અને એમાંથી નવોજ ઉપદેશ આપણાથી તારવી કદાચ છે પાત્રાલેખનના કાર્યમાં હોમર અને મિલ્ટનના કરતાં પણ મહાભારતના કવિનું ચઢિયાતાપણું જણાઈ આવે છે ઇલિયડમાં અને પેરેડાઇસ લૉસ્ટમાં નાયકના પ્રતિપક્ષીનું ચિત્ર એવી રીતે ચીતરવામાં આવ્યું છે કે તેના ઉપર તિરસ્કાર આવવાને બદલે હલ્લી સમભાવની લાગણી આપણને ઉત્પન્ન થાય છે મિલ્ટન વિશે આર્નોલ્ડે કહ્યું છે કે “સેતાનને કેવળ દોષબર્થોજ ચીતરવો જોઈએ એ વાત કવિ સારી રીતે સમજે છે અને એ વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ એ કરે છે, છતાં સેતાનના મુખમાં એ વારંવાર એવા શબ્દો મૂકે છે કે જે કવિની મુખ્ય કલ્પનાને બાધકર્તા થઈ પડે” એજ પ્રમાણે હોમરના હેક્ટરથી વાચનારને આનંદ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેના તરફ ધણી વાર સમભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે હેક્ટર એ ટ્રોજનોના પક્ષમાં છે એ પક્ષ અધર્મનો છે તે છતાં પોતાના દેશને અને પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા બહાદુર યોદ્ધાને માટે આપણને કષ્ટક દયા જેવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી હેક્ટરની સહયુક્તિ સ્ત્રીનું અને છેલ્લા મેગાપ વખતે હજીજતા ગ્રેમ સાથે હેક્ટર પોતાના નિર્દોષ બાળકને મૃત્યુન કરે છે તેનું જે ચિત્ર હોમરે આપ્યું છે તે ધણું સુંદર અને ભવ્ય છે, તોપણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે કાવ્યની સામાન્ય યોજનાને એ ચિત્રથી હાનિ પહોંચ્યા વગર રહેતી નથી પેરેડાઇસ લૉસ્ટ અને ઇનિયડના વાલ્કોને કેટલીક વાર એવુજ લાગી આવે છે કે જાણે એકમ અને એકિલિસને બદલે સેતાન અને હેક્ટર એજ કાવ્યના નાયકો ન હોય !

મહાભારતના સીપાત્રો પણ ઇલિયડના સીપાત્રો કરતાં ચઢિયાતા જણાય છે હેલન અને એન્ડ્રોમેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી દ્રૌપદીના પાત્રકારા મહાભારતના રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ ભાન કરાવ્યું છે કે એના પાત્રની યોગ્ય પ્રશસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે આત્મ-સંતોષનું ભાન એ કદી હુમાવતી નથી મહોટામાં મહોત્રી વિપત્તિઓને પ્રસંગે

પણ એ પોતાનો મિત્રજ ખોતી નથી. માણસના ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે. તે છતાં એનામાં માતૃપીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અત્યાગ્રહ એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર અધુક બાળતમાં એ મમત કરે છે તે એના પતિએને પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડે છે. તોપણ એ હલકી નથી. હિંકાર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ધરધંધાનેજ યોગ્ય ગણે છે તેવી રીતે દ્વૈપદીને પ્રમુદ્ધ ગણી શકાય એમ નથી હોતું. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતત્વ શૌર્ય અને મનોબળ એના વદન ઉપર ઝળહળી રહ્યું છે. ૧ ! ક્રીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુરસાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે તેઓ પૃથ્વી ઉપર મમડી પડે છે. એની સમય-સૂચકતા પણ એવી છે કે પુરુષોમાં જો એરી સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યા વગર રહે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વયંવર વખતે ધનુષ્ય ખેંચવાને માટે કર્ણે ઉઘો ધાય છે તે વખતે “હું એક સારથિની સાથે પરણુવા ઇચ્છતી નથી” એવું કહેતાં એને જરા પણ વિલંબ થતો નથી; અને “પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાર્થ છે” એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જેથી દુર્યોધનના ફરબારીઓ ઘણા ગુંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો, સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ તે વખતે ગરીબ બ્રાહ્મણના વેપમાં ઉમેવા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાનો એનો ઉદાર સંકલ્પ, અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ સપ્તમા સંજોગોમાં ધીરજ અને સન્તોષવૃત્તિ રાખીને એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા હિંદુ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં નિરંતર કરતાં રહ્યાં છે.

કુન્તી એ મહાભારતનું એક બીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લાંબા જીવનના વનવાસને માટે જાય છે તે વખતે કુન્તી-માતા જોકે વિદુરના ઘરમાં રહે છે તોપણ કૃષ્ણની સાથે પોતાના પુત્રોને જો સન્દેશો એ મોકલાવે છે તે ખરેખરો રજપૂતોની રીત ન

અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રમળ ઉત્સાહ ઉપન્ન કરે એવો છે. "વિજય મેળસે અથવા મરણ પામે" એવી ઇચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આમળ પ્રગટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે એમ નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન પર બેસે છે ત્યારે કુન્તી તેઓને છોડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે અને એ આંધળા ડોસાની સેવા બજાવતાં બજાવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે ભીમ એને ધણું વીનવે છે કે "ત્હમે હમારી સાથે રહો અને ત્હમારી શિખામણ પ્રમાણે આશ્વાત્તું હમને જે ફળ મળ્યું છે તે ત્હમે પણ હમારી સાથે રહીને ભોગવવા લાગો." પણ એ ચોખ્ખો જવાબ આપે છે કે:—"મ્હારા પતિના વખતમાં મહં ધણાએ ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મ્હને ભોગની ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મહં ત્હમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મહં ત્હમને ઉશ્કેર્યો તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે ત્હમે ભીષ્ માર્ગો એવું હું ઇચ્છતી નહોતી." છતાં પડતી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુચર્યુંતા અક્ષરથી તોંધી રાખવા જેવી છે:—

"ધર્મ તરફ ત્હમારી મતિ રાખો. સુદ્ધિ હમેશાં ઉદાર રાખો." (धर्मो रक्षति रक्षितः). આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે.

મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો સાધારણ સ્ત્રીઓના કરતાં ધણાં અદ્વિયાતાં છે, પણ જે માનનીયણાનું તત્ત્વ અન્યત્ર આપણા જોવામાં આવે છે તે તેઓમાં પણ છે. જે વખતે અર્જુન પોતાની ક્ષિત્રીય ભાર્યા સુભદ્રાને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં લાવે છે તે વખતે દ્રૌપદી એક સચોટ દયાન્ત વડે પોતાનો ઇર્ષ્યાભાવ પ્રકટ કરે છે. તે કહે છે કે "ખેલી ગાંઠ ગમે તેવી સમ્પત્ત અને મજમૂત હોય તોપણ તેની પાછળ બીજી ગાંઠ આવે એટલે તે કીવી પડ્યા વગર રહે નહીં." યુદ્ધના મેદાનમાં કુર્ષુને જોય છે તેની સાથેજ કુન્તીને મૂચ્છા આવે છે. કૌરવોની સહાગે ચઢાઈ કરવાને માટે ઉત્તરાનો ભાઈ જે વખતે જાય છે તે વખતે ઉત્તરા અર્જુનને એની સાથે રહેવાનું કહે છે અને "મ્હારી

દીગલીઓને માટે સારા સારા વસ્ત્રના ઠકડા લેતા આવજો ” એવી વિનંતિ કરે છે, પણ કૈારવોની મ્હોટી સેનાઓ પોતાના બાધને હરાવશે એની શકા પણ ઉત્તરાના મનમાં ખીલકુલ નથી આવતી. સ્ત્રીજાતિની નિર્બળતા સૂચવનારા આવા આવા પ્રસંગો કવિએ પોતાના ગ્રન્થમાં દાખન કર્યા છે તેને કીધે મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો તરફ આપણને નિરોપ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રીપાત્રો ઉપરાંત દેવતાઈ પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે છે. એ પાત્રો ખરેખરા દેવતાઈ છે; ઇલિયડના દેવતાઈ પાત્રોની પેઠે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવાં નથી. સાધારણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે મહાકાવ્યની ગભીર અને પ્રૌઢ રચનામાં હાસ્યરસનાં ચિત્રોને માટે જાગ્રો અગત્ય રહેતો નથી, છતાં ઇલિયડની અંદર જો કોઈ પણ હાસ્યરસનાં ચિત્રો હોય તો તે ઓલિમ્પસ પર્વત ઉપરના દેવતાઓ વિષેના છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પૃથ્વી ઉપરના બનાવોને માટે તકરાર કરે છે. ધણી ક્ષુદ્ર હેતુથી પ્રેરાઈને માનવી-ઓને મદદ કરવામાં તેઓ અત્યંત ધૂનભરેલી વર્તણૂક રાખે છે. રે / સૌથી સમર્થ દેવતા જયુપિટર તે પણ અમુક અમુક પક્ષપાત ધરાવનારી પોતાની સ્ત્રી જયુનોના અત્યાગ્રહથી ધણી વાર વ્યગ્ર બની જાય છે, અને કોઈ કોઈ વખત તો એ સ્ત્રીને માર મારવાની ધમકી પણ એને આપવી પડે છે. મહાભારતના દેવતાઓ ધણી બાબતમાં ગ્રીક લોકોના દેવતાઓ જેવા છે; પણ તેઓના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી કવિ તેઓને કદી પદ્મપદ્મ કરતો નથી. કવિતામાં ધણી અસરકારક રીતે એ પાત્રોને એ દાખલ કરે છે અને એમ કરીને કાવ્યનાં પાત્રોના વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. માનવીઓની બાબતમાં વ્યાસના દેવતાઓ કવચિતજ વચ્ચે પડે છે જો કદી પણ તેઓ વચ્ચે પડતા હોય તો તેઓ પોતાનું વર્તન દેવતાઓના જેવું રાખે છે; સ્વાર્થી માનવીઓના જેવું વર્તન તેઓ નથી રાખતા. આનું એક ઉદાહરણ આપણે આપીશું. યુદ્ધમાં કર્ણ ન જીતી શકાય એવો છે એમ અર્જુનને ન લાગે એટલા માટે કર્ણનું કુદરતી બખ્તર, જે એના જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે લઈ લેવાને માટે ઈન્દ્રને કર્ણની પાસે જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કર્ણ બ્રાહ્મણોને કોઈ પણ વસ્તુની નાજ ન કરે એવો દાતા ગણાતો હતો તેથી બ્રાહ્મણો વેપ લઈને ઇન્દ્ર

કર્ણની પાસે આવે છે અને “તહમાં જ અપ્તર મ્હને આપો” એમ કહે છે. એ ઉદાર માણસ ઇન્દ્રને જોળખે છે છતાં પોતાનું અપ્તર એ તેને આપે છે. આ ઠેકાણે “ઈન્દ્ર એ અપ્તર લખને છાનોમાનો ચાલતો યયો” એવું વર્ણન મહાભારતમાં નથી આપ્યું, પણ દેવતાને શોભે તેવી રીતનું વર્તન રાખતો એ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કર્ણના ઉપર એ પ્રસન્ન થાય છે અને દેવતા તરીકે એ કર્ણને વરદાન આપવાનું કહે છે. કર્ણ એવું વરદાન માગે છે કે “એક મર્ત્યની વિરુદ્ધ વાપરી સકાય એવું અમોઘ આયુધ મ્હને આપો.” પછી, એ આયુધ કદાચ અર્જુનની વિરુદ્ધ વાપરવામાં આવે તેની દરકાર ન રાખતાં ઇન્દ્ર એ આયુધ એને આપે છે. વળી, અર્જુન સ્વર્ગમાં અથવા ઇન્દ્રની દરબારમાં જાય છે ત્યાં એને શિવનાં દર્શન થાય છે, અને શિવ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એ બનાવ-જેનો ભારવિએ પોતાના “કિરાતાર્જુનીય” નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર કર્યો છે-તેનું ચિત્ર મહાભારતમાં થોડીક સુરમ્ય રેખાઓ વડેજ ચીતરવામાં આવ્યું છે અને એમાં સ્વર્ગનાં પાત્રોનું વર્તન માનવીઓના જેવું નહીં, પણ દેવતાઓના જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

વ્યાસ પોતાનાં પાત્રોને કેવી રીતે ખીલવે છે, એની કથા કેવી રીતે આગળ વધે છે એ સવાલ તરફ હવે આપણે વળીશું. આનોઈક મહાકાવ્ય- (epic poem) નું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેમાંના અમુક ભાગ આ સ્થળે આપણે પાછો સ્મરણમાં આણીશું. “સંવાદો, સ્વમત ભાષણો, અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણ વડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે.” મહાભારતના મન્યમાં મહાકાવ્યનાં ખીજાં લક્ષણો જેવાં મજબૂત જોવામાં આવે છે તેવુંજ આ લક્ષણ પણ જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાં સંવાદો ધંધા ઉત્તમ હોય છે. ખરેખર, સંવાદોમાંજ એ કાવ્યનું ખાસ બળ રહેલું છે. ઇન્દ્રિયક અને પૌરેકાઈસ લૅસ્ટની પેઠે આ કાવ્યનાં સઘળાં ભાષણો સુયોજિત, વક્રત્વ-ભર્યાં, અને જુસ્સાદાર છે, અને જુદાં જુદાં પાત્રોને સુખેથી જે ભાષણો કશવવામાં આવ્યાં છે તે તે પાત્રોના મુખમાં શોભે એવાં છે. અમુક સંવાદો સંવિસ્તર આપવા એવું આ સ્થળે બની શકે એમ નથી, એટલે કેટલાંક

ઉત્તમ બાપણોનું સૂચન કરીનેજ આપણે અટકવું પડશે. આદિપર્વમાં ધનુ-
વિંધાના યાનની પરીક્ષા વખતે દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને લીમ એ
ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ; સભાપર્વમાં જે સંવાદને અન્તે કૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર
ફેંકીને શિશુપાળનો નાશ કર્યો તે શિશુપાળ અને લીમનો સંવાદ; વન-
પર્વમાં, પ્રપંચની રહામે પ્રપંચ વાપરવાની સલાહ દ્રૌપદી તરફથી જેમાં
આપવામાં આવે છે તે યુધિષ્ઠિર, લીમ અને દ્રૌપદીનો સંવાદ; દ્રોણપર્વમાં
દ્રોણ જે વખતે પોતાનો જયાવ કરવાને અસમર્થ હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
એનો વધ કર્યો ત્યાર પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, અર્જુન, અને યુધિષ્ઠિર
એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ, એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે. ઉભય પક્ષની
વચ્ચે સલાહ કરાવવાના હેતુથી કૃષ્ણ જાય છે અને કૌરવોની આગળ જે
બાપણુ કરે છે તે સાહિત્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે અને એ એકજ નમૂનો
સમર્થ બાપણુની કલ્પના કરવાની વ્યાસની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ
વાંચકને ધણી સારી રીતે આપી શકશે. કૃષ્ણનાં ઉત્કૃષ્ટ બાપણોનું એક ખીલું
ઉદાહરણુ કર્ણપર્વમાંથી મળી આવે છે. કર્ણની સાથે લડવાને માટે અર્જુન
આગળ વધે છે તે વખતે અર્જુનનું પ્રોત્સાહન કરવાને માટે કૃષ્ણ જે બાપણુ
ચલાવે છે તે ધણું છટાદાર અને અસરકારક છે. આ અને આવાં અનેકાનેક
બાપણુ મહાભારતના કાવ્યમાં કંઈક જુદીજ રમ્યતા આણે છે, અને એ
કાવ્યને જાણે નાટકના જેવું બનાવી દે છે.

નિર્ભયપણું એ મહાભારતની અંદરનાં બાપણોનું એક ખાસ લક્ષણ
છે. રહામા માણસને મોઢે પોતાના અભિપ્રાય હિંમતથી કહી સંમળાવે
એવા નિખાલસ હૃદયનાં અને પ્રામાણિક માણસોનાં વચનો એ ગ્રન્થમાં પ્રકટ
કરાયલાં છે. ઉદાહરણુ તરીકે, દુર્યોધન જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ ખોટું કૃત્ય
કરે છે ત્યારે ત્યારે વિદુર તેને સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપવાનું
કદી ચૂકતો નથી. પણ વિદુરને માટે તો કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે
એની પદવી અને એનું સમગ્રજીવ એવી રીતનાં હત્યા કે એ વધારે છૂટથી
બોલે તોપણ એને કંઈ હાનિ યાવ નહીં. શકુન્તલાને એવું કંઈ નિર્ભયતાનું
કારણ નહોતું. 'હતાં વ્યાસની શકુન્તલા એ કાલિદાસની શકુન્તલાથી તદન'

જીવીજ છે. એ ગ્રામ્ય જાણા નિખાલસ હૃદયની, હિંમતવાન, અને સદ્-ગુણના ગૌરવને સમજનારી છે. બરસબા વચ્ચે દુષ્મન્ત રાજાએ જ્યારે એને એમ કહ્યું કે “ મહે ત્હને કદી જોઈજ નથી તો ત્હારી સાથે પરપૂરો તો ક્યાંથીજ હોઈ ? ” ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે:- “ સત્યને માટે ત્હમને માન નથી તો ત્હમારા જવાની સોજત મ્હારે જોઈતી નથી. પતિ અથવા પુત્રના કરતાં પણ સત્ય એ વધારે કીમતી વસ્તુ છે. ” કાસિદાસના પ્રખ્યાત નાટકની કૂમળી નાચિકાની પેઠે એ મૂઝાં પામતી નથી, પણ એ ચીદવાદને દરબારમાંથી જતી રહે છે.

કર્ણપર્વમાં શાલ્ય અને કર્ણની વચ્ચેનો સંવાદ તે મહાભારતનાં પાત્રો કેવાં હૃદયી બોલે છે તેનું એક ખીલું ઉદાહરણ છે. અમુક ઉપદેશ આપવાના હેતુથી હંસ અને કાગડાની જે વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે ધણી સરસ અને વાંચવા લાયક છે. ખરેખર બ્યાસે પોતાનાં પાત્રોને મુખેથી નીતિનો ઉંચામાં ઉંચો ઉપદેશ ધણી ખુબીદાર રીતે અપાવ્યો છે, અને સત્યતા, સરળતા, સ્વાભિમાન, કર્તવ્યપરાયણતા, ઉદારતા, આત્મસંયમ વગેરેની આવશ્યકતા વિષે અસંખ્ય ઉપદેશો અને દષ્ટાન્તો એના ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે. માત્ર એકજ સદ્ગુણ-દેશાભિમાન-વિષે એ ગ્રન્થમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. “ ઇસિયક ” નાં કેટલાંક બાપણોમાં દેશાભિમાનનું જોર સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે ત્યારે અહીં તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આમ હોવાનું કારણ ધર્મખંડે એ હશે કે પશ્ચિમના દેશોમાં રાજકીય મહત્તા વધારવાને જરૂરના દેશાભિમાનાદિ જે જે સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો તે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં નહોતો થયો, અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે એકજ કુટુંબના બે પક્ષની વચ્ચેનું યુદ્ધ એ વિષયજ એવો છે કે તેમાં દેશાભિમાનના ઉદ્ગારોને માટે કંઈ પણ પ્રસંગ આવે નહીં.

હવે આપણે સ્વગત બાપણો તરફ વળીએ. સંસ્કૃત કવિઓએ નાટકો સિવાય ખીજી રચનાઓમાં સ્વગત બાપણોનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. નાટકોનાં “ સ્વગત ” પણ ઘણાં દુર્લભ છે અને તેમાં વક્તવ્યની ખુબી બહુ જોવામાં આવતી નથી. રણક્ષેત્રમાં જખમી યધ્ધને પડેલો દુર્યોધન

ને વિધાય કરે છે તેને જો 'સ્વગત ભાષણ'માં ન ગણીએ તો આખા મહાભારતમા એક પણ સ્વગત ભાષણ આવતું નથી એમ આપણાથી કહી શકાશે હમારા વિચાર પ્રમાણે, 'સ્વગત ભાષણ' એ કઈક અકુદરતી વસ્તુ છે. માણસ કેટલીક વાર મોટાથી વિચાર કરે એ બનવા જોગ છે, પણ મનમાં વિચાર ચાલતા હોય તે વખતે એક અખડ અને જુરસાદાર ભાષણ અપાઈ જાય એવું તો ઘણું થોડાંને બનતું હશે, કદાચ કોઈને પણ નહીં બનતું હોય. પણ એ બાનતયા હમે કોઈ પણ રીતની ચર્ચામાં ઉતરવા માંગતા નથી. મહાભારતમા સ્વગત ભાષણો ખીલકુલ નથી એવી વાત તોધીનેજ હમે સન્તોષ માનીશું.

વર્ણનની બાબતમા મહાભારતના કવિનું સામર્થ્ય હોમર અથવા મિસ્ટનના જેટલું જોવામા આવે છે એની વાર્તા કહેવાની રીતમા હમેશાં જુસ્સો અને સ્પષ્ટતા જોવામા આવે છે અને એના વર્ણનો ઘણાખરા યથાર્થ અને પ્રૌઢ હોય છે. યુદ્ધના સંવિત્તર વર્ણન આપવામા તો વ્યાસની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુતજ છે. મહાભારતના છૂટા છૂટા દ્રુપદોના જે વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે તેના સમન્વયમા કદાચ કોઈને એવી ટીકા કરવાનું મન થાય કે એ વર્ણનોમા પુનરુક્તિ ઘણી છે, 'ફલાણા લડવૈયાએ પ્રતિપક્ષીના શ્વામું આપ્યા અને ફેંક્યા એટલે તેણે પાછા આવ્યા અને શ્વામા ફેંક્યા' એવી રીતે દ્રુપદોના વર્ણન આપવામા આવ્યા છે, અને એવા ને એવા વર્ણનો ફરી ફરીને આવે એટલે વાચકને સ્વાભાવિક રીતે ઠટાજો આવ્યા વગર રહે નહીં. ઇતિહાસમા પણ એવીજ રીતના વર્ણનો આવે છે અને તેથી પણ આપણને જરા ઠટાજો આવે છે. પણ જે સમયે એવી રીતના અસ્ત્રો એજ યુદ્ધનું મુખ્ય સાધન હતું અને જે સમયે રણસંગ્રામમા ઉભય પક્ષના સરદારોની વચ્ચે દ્રુપદોના વધારે જોવામા આવતા તે સમયનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા ચિત્તમા આપણે રાખવો જોઈએ. મહાભારતમા યુદ્ધના જે વર્ણનો જોવામા આવે છે તેમા પણ કવિ તરફથી જે વિરિધ પ્રદર્શનાં ચિત્રો ચીતરવામા આવ્યા છે અને જુસ્સાદાર રીતે તેનાં જે વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા છે. ઇતિહાસની પેઠે મહા-

ભારતની, ખાસ કરીને એના યુદ્ધવિભાગની કથાથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં રોચની લાગણી ઉજળવા માટે છે, અને શિવાજીમાં જે પરાક્રમીપણું આપ્યું હતું તે આ કથાના શ્રવણથી આપ્યું હતું એ વાત સર્વ કોઈની જાણીતી છે.

સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં વર્ણનોની વ્યાખ્યામાં મહાભારતનું કાવ્ય રામાયણના કરતાં કંઈક ઉતરતું જણાય છે. આખા મન્યમાં એવી રીતનાં વર્ણનો ધણાં થોડાંજ જોવામાં આવે છે. પણ વનપર્વમાં હિમાલયનું વર્ણન એવી રીતનું છે કે ખરેખરી દંકાયલા હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફના એ પ્રદેશને જોયે નજરોત્તર જોયો હોય અથવા જોયે એ પ્રદેશમાંજ નિવાસ કર્યો હોય તેના તરફથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એવું આપણને લાગે છે. પર્વત ઉપરથી પડતા ખરેખરા દગલાઓમાં પહોંડવો અને દ્રૌપદી રસાઈ ગયાં હતાં તેનું વર્ણન એવું આજેકાલે છે કે હાલના વખતમાં પણ ખરેખરા તોફાનમાં મેલ ગાડી કેટલીક વાર સપડાઈ જાય છે અને માણસોના જાનને પણ હાનિ પહોંચે છે તેના જેવા તોફાનનો અહેવાલ આપણે ન્યૂસ્પેપરમાંથીજ વાંચતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે. પણ ગંધમાદન પર્વતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે જોકે ધણું સુંદર અને સંપૂર્ણ છે તોપણ તેમાં કેટલીક વિગતો સૈાતિએ પોતાની માંડની ઉમેરેલી જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પર્વતને શોભાવનારાં વૃક્ષોમાં તાલવૃક્ષોનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. એવી રીતના કથનને માટે સાત વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નહીં હોય, પણ કલ્પનાનો આશ્રય લેવાયો હશે એમ લાગે છે.

માણસોનાં વર્ણન આપવામાં મહાભારતની શૈલી નિર્મળ અને જુસ્સાદાર જણાય છે. શ્રીસૌન્દર્યનાં વર્ણનોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત કવિઓના જેવી વિષયપરાયણતા મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. દ્યુતક્રીડાને પ્રસંગે દ્રૌપદીને હોડમાં ચૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિર તેનું જે વર્ણન આપે તે આવી રીતનાં વર્ણનોનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે:—

“નૈવ હસ્વા ન મહતી ન કુશા નાપિ રોહિણી ।

નીલકુંચિતકેશી ચ તયા દીવ્યામહં ત્વયા ॥

શારદોત્પલપત્રાસ્યા શારદોત્પલગંધયા ।
 શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીસમાનયા ॥
 તથૈવ સ્યાદાનૃશંસ્યાસથા સ્યાદ્રૂપસંપદા ।
 તથા સ્યાચ્છીલસંપત્યા યામિચ્છેત્પુરુષઃ સ્ત્રિયમ્ ॥
 સ્વરમં સંવિદાતિ યા પ્રથમં પ્રતિબુધ્યતે ।
 આગોપાલાવિવાલેભ્યઃ સર્વે વેદ કૃતાકૃતમ્ ॥
 તથૈવવિધયા રાજન્ પાંચાલ્યાઽહં સુમધ્યયા ।
 'ગ્લહં દીવ્યામિ ચાર્વેગ્યા દ્રૌપદ્યા હંત સૌચલ ॥''

(દીગથી પણ નહીં અને ઉચી પણ નહીં, સુકી પણ નહીં અને
 નાડી પણ નહીં, કાળા અને વાંકડિયા વાળવાળા દ્રૌપદીને હું હોડમાં
 મૂકું છું. શરદઋતુના કમળપત્રના જેવી આંખવાળી, શરદઋતુના કમળના
 જેવી ગંધવાળી, શરદઋતુના કમળને સેવનારી, અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિ-
 વાળી, સૌન્દર્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં, અને શીલસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની
 સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સૂર્ય ગયા પછી સૂર્યે અને પતિના
 ભક્તતા પહેલાં ભક્તે એવી, પાતળી કમ્બરવાળી, અને સુંદર અવયવોવાળી
 દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું).

ક્રીયક જેવા વિષયાસક્ત પાત્રને મુખેથી કવિએ દ્રૌપદીના સૌન્દર્યની
 જે પ્રશંસા કરાવી છે તે પણ જેટલી ધારવામાં આવે તેટલી મહિન નથી.
 બૃહન્નવાના અથવા બ્રહ્મજ્ઞના વેષમાં છૂપાયેલા અર્જુનનું વર્ણન આપવામાં
 આવ્યું છે તે પણ ઘણું જ સુંદર અને સાચું છે; અને ભીષ્મ તથા દ્રૌપદ
 એ બેઉ લડવૈયાઓ મુદ્દમાં જાય છે તે અને આદિપર્વમાં બીજાઓની સાથે
 સ્પર્ધામાં ઉતરવાની કહ્યું તૈયારી કરે છે તે વર્ણનો પણ એવાં જ છે. આ
 સમ્બન્ધમાં ઉદાહરણ તરીકે આટલાજ દાખલાઓ બસ થશે.

મહાભારતમાં વપરાયેલા છન્દ અને મહાભારતની ભાષા એ એક પ્રશ્ન
 વિચારવાનો હવે બાકી રહે છે. મહાભારતનું કાવ્ય મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ્
 છન્દમાં રચાયેલું છે. એમાં ઉપજાતિ છન્દ પણ ઘણી વખત વાપરવામાં
 આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહાકાવ્યની અંદર ઘણુંબધું એ બે છન્દોનોજ

ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે જાણીતાં મહાકાવ્યો છે તે સધળાં મહેરે ભાગે એ જો છેન્દોમાંજ રચાયલાં છે, અને વચમાં દોષ કોઈ કેદાવેજ પીળ છેન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. પુરાણ, ઉપુરાણ, તેમજ વિદ્યાકળાના ગ્રંથો એ સધળામાંજ અનુષ્ટુભ્ છેન્દનો ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે એ છેન્દનું ગૌરવ ધટી ગયું છે. એ છેન્દ અતિચય વપરાયમાં આવી ચૂકેલો અને રહેલો હોય એવું આપણને લાગે છે. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સમર્થ કવિઓ તરફથી એ છેન્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે એના પ્રતાપ તથા સામર્થ્યમાં ખીલકુલ ધટાડો થયેલો જણાતો નથી. કાલિદાસે “રઘુવંશ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો પહેલો અને ચોથો સર્ગ અનુષ્ટુભ્ છેન્દમાંજ રચાયેલો છે, છતાં તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક ડ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ એવા બન્ને અક્ષરના પદવાળાં અંગ્રેજી છેન્દો—“Iambic”—ની પેઠે અનુષ્ટુભ્ છેન્દ જોકે સધળાં વીરચરિત કાવ્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે તેપણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બેક ભાષામાં કાવ્યનો રચનાર ખરેખરો કવિ છે કે માત્ર જોડકણાં જોડનારો છે તેના ઉપરજ કાવ્યના ગૌરવની વધધટનો આધાર રહે છે.

મહાભારતની ભાષા પણ ગૌરવયુક્ત અને મહાકાવ્યને શોભે એવી છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ જોવામાં આવે છે: સરળતા, પ્રાદતા, અને શુદ્ધતા. સરળતા અને પ્રાદતા એ બેક સાથે જોવામાં આવે એવું તો ખરેખર ક્લેષિતજ બને છે. વધારે અર્વાચીન મહાકાવ્યોમાં વાણીનું ગૌરવ જોવામાં આવે છે ખરૂં, પણ એ ગૌરવ આણવાને માટે સ્પષ્ટાર્થતાનો ભોગ આપવામાં આવેલો જણાયા વગર રહેલો નથી. એ કાવ્યોની વાણીના શ્રવણમાત્રથી આપણને આનન્દની પ્રાપ્તિ યાચ છે, પણ અર્થ સમજતાં પહેલાં દરેક દરેક અક્ષર આગળ યંબીને વિચાર કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. મહાભારતની ભાષા એવી રીતની નથી. પાછલા સમયનાં પુરાણો એ સરળતાની ખાતમમાં કદાચ મહાભારતના કરતાં પણ ચઢી જાય એવાં હશે, પણ તેમાં કેટલીક વાર ધણીજ અશુદ્ધ ભાષા વપરાયલી છે, અને એવા અશુદ્ધ પ્રયોગોના સમ્બન્ધમાં રચેલે રચેલે ટીકાકારોને પણ “આ આર્થ પ્રયોગ છે” એવી

રીતનો અચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. વળી એ પુરાણોની ભાષા પણ પ્રૌઢ અથવા ગૌરવયુક્ત નથી. વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ઉપર કાબુ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખકની છાપ મહાભારતની ભાષા ઉપર ચોક્કસ પડેલી જોવામાં આવે છે. મિલ્ટન કવિના સમ્બન્ધમાં આર્નોલ્ડે જણાવ્યું છે કે મિલ્ટનની ભાષા વૈષમ્યવાળી હોવા છતાં-વિષમતા ગૌરવની સાથે એ ભાષાના ગૌરવમાં પણ વધારોધરાડો યતો જાય છે તોપણ-એનું અંગ્રેજી શુદ્ધ અને દૃઢ પણ વગરનું નથી હોતું; અંગ્રેજી લખાણોમાં લૅટિન અને ગ્રીક શબ્દો, રે ! લૅટિન અને ગ્રીક વાક્યરચનાઓ પણ એ છટથી દાખલ કરે છે. હું ધારૂં છું કે મહાભારતની ભાષા જો કે “પૅરેડાઈસ લૅસ્ટ”ની ભાષા જેવી ગૌરવયુક્ત નથી, તોપણ શુદ્ધતાની બાબતમાં એ ભાષા “પૅરેડાઈસ લૅસ્ટ”ના કરતાં અધિકારી છે.

મહાભારતની ભાષાનું સૌન્દર્ય સમજવાની જો કોઈની પણ ધમ્મજા હોય તો તેણે “ભગવદ્ ગીતા” વાંચી જોઈએ. ગીતાને વિષે કવિએ પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આખા મહાભારતનું અમૃત અને સર્વસ્વ એ કવિતામાં આવી જાય છે. મહાભારતની જે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ દિશસુષી તેનો ઉપદેશ એમાં આપવામાં આવ્યો છે એટલુંજ નહીં, પણ કવિને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર કેટલો કા છે તે પણ એ કવિતા ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. વૈદિક સમય પછીના એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રદેશમાં એવો એક પણ અન્ય નથી કે જે ભાષાની સરળતામાં, વાણીની મિઠાસમાં, અને શૈલીની પ્રૌઢતા તથા રુચિરતામાં ભગવદ્ ગીતાની બરાબરી કરી શકે. એ ઉત્તમ ગીતના શબ્દો અને વાક્યો ખરેખર શુદ્ધ સુવર્ણના બનેલા છે, કારણ કે એ કદમાં ન્હાનાં, વજનદાર, અને તેજસ્વી છે.

મહાકાવ્યમાં કંઈ નીતિનો ઉપદેશ સમાવલો હોવોજ જોઈએ એમ નથી; પણ મહાભારતમાંથી એવો ઉપદેશ ચોખ્ખો નીકળી શકે છે. એ ઉપદેશ આખા વિશાળ યટમાં દેલાઈને સંધ્યા તન્તુઓને સાથે રાખનારા સૂત્રના જેવો છે. એ ઉપદેશ કયો છે તેના તર્ક કરવાની જરૂર પડે એવું કવિએ રાખ્યું નથી. કવિએ જાનેજ એ ઉપદેશ આપણને કલો

છે. દરેક સ્થિતિમાં, ગમે તેવા વિપત્તિના પ્રસંગમાં પણ, ધર્મને વળગી રહેવું એવો ઉપદેશ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. “ધર્મ” એટલે “દૃઢિર પ્રત્યેના તથા માનવી પ્રત્યેનાં આપણાં સધળાં કર્તવ્યો” એવો ધર્મનો અર્થ આપણે કરી શકીએ. મહાભારતને છેડે ચાર શ્લોકો છે તેમાં આ ઉપદેશ ખાસ કથવામાં આવ્યો છે. એ ચારે શ્લોકોને સામટા લખને તેને માટે “ભારતસાવિત્રી” એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. એક શાસ્ત્રીએ મ્હને જણાવ્યું હતું કે “પ્રાતઃસ્મરણ” કરતી વખતે રાજ સહવારે ધર્મિક પ્રાર્થણા આ ભારતસાવિત્રી બોલી જાય છે. એમાંનાં એક શ્લોક અત્રે ઉતારીને આ સમાલોચના આપણે પૂરી કરીશું:—

“ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥”

શુજરાતીમાં આ શ્લોકનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરી શકાશે:—

“ સુણે ના કોઈ, જોકે હું ઉર્ધ્વબાહુ રહું અહીં ।

ધર્મથી અર્થ ને કામ, ધર્મ શું સેવવો નહીં ? ”

ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧૬.

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અબાધિત સત્ય તરીકે જેને ગણાવી શકાય. એવો પહેલો બનાવ મહાભારતના યુદ્ધનો છે. રામને લંકાપતિ રાવણની સાથે યુદ્ધ થયું હતું કે નહીં એ વિષે ધણુઓ તરફથી શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ઉભય પક્ષની સેનાઓના સંપૂર્ણ વિનાશમાં જેનો અન્ત આવ્યો તે કુરુક્ષેત્રની ભયંકર લડાઈના સાચાપણા વિષે કાઈના પણ મનમાં શંકા ઉદ્ભવી નથી. એ લડાઈ ક્યારે થઈ હતી ? આ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં ધણુ જુદા જુદા અભિપ્રાયો જોવામાં આવે છે. મહાભારતની અંદરનાં કેટલાંક ખગોળ-શાસ્ત્રને લગતાં પ્રમાણો ઉપરથી મિ. મોહકે મહાભારતનો જે સમય નક્કી કર્યો છે તે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. એ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય એવો છે કે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની વખતે મહાવિષુવ પુનર્વસુમાં હતું એટલે એ બનાવ પછી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હોવાં જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાનો વરાહમિહિરના મતને અનુસરીને એવું માને છે કે એ યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૪માં થયું હતું. એથી ઉનહું, યુરોપના પંડિતો વિષ્ણુ પુરાણના એક શ્લોકને આધારે એવું માને છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ના અરસામાં એ યુદ્ધ થયું હતું. મગધના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે કુરુ-પંચાલનું યુદ્ધ અને ધુક્કનો સમય, એ બેની વચ્ચેના અન્તરમાં ૩૫ રામ-ઓએ મગધ દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું, તે ઉપરથી મિ. હત એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦માં કુરુ-પંચાલનું યુદ્ધ થયું હોયું જોઈએ. મિ. વેલ્સાંદિ આયરે હમણાંજ એક ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં એ એની ગણતરી કરે છે કે બરાબર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૯૪ના અઝોગર માસની ૧૪મી તારીખે એ યુદ્ધ થયું હતું. પણ સૌથી વધારે જૂનો અને પ્રતિષ્ઠિત મત એ છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં થયું

હતું. હિંદુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે કલિયુગનો આરંભ યમાને પાંચ હજાર વર્ષ ઇ. સ. ૧૮૯૯માં પૂરાં થયાં છે. આ ઉપરથી મહા-ભારતના સમય વિષે ઉપર જણાવેલી તારીખનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ નિર્ણયની સાથે હમે પણ મળતા આવીએ છિયે, અને એ નિર્ણય સ્વીકારવાને માટે આંતર તથા બાહ્ય, હિંદુસ્તાનનાં તેમજ પરદેશનાં, પ્રમાણો આપણી પાસે ક્યાં ક્યાં છે તેની ચર્ચા હમે આ પ્રકરણમાં કરીશું.

હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ અને કલિયુગનો આરંભ એ એક સમકાલીન વસ્તુઓ છે, અને આ માન્યતા સ્વાભાવિક પણ છે. અન્ય સ્થળે આપણે બતાવીશું તે પ્રમાણે યુદ્ધને વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોની નીતિવિષયક તેમજ આર્થિક સ્થિતિ ધણા ઉંચા પ્રકારની હતી, અને યુદ્ધના વખતથીજ તેઓની અવનતિ થવા માંડી. નીતિના સ્થાપિત નિયમોનો એક પક્ષ તરફથી પરિત્યાગ કરવામાં આવ્યો તેના બદલામાં સ્કામા પક્ષ તરફથી પણ અનેક વાર એ પ્રમાણેજ કરવામાં આવ્યું, તે એટલે સુધી કે હીમે પોતાની ગદા લઇને દુર્યોધનની જંધા ભાંગી નાંખવાનો છેલ્લો અક્ષન્તભ્ય અપરાધ કર્યો* તેના બદલામાં અમર્યામાએ રાતની વખતે બરનિદ્રામાં સુતેલાં નિર્દોષ માનવીઓ અને બાળકોની હતલ કરી. ઉભય પક્ષની આવી રીતની નીતિવિષયકે શિથિલતાની પાછળ ખીજી સપ્તજી રીતની શિથિલતા આવીને ઊભી રહી અને પરિણામે આર્ય લોકોની ધીરે ધીરે અવનતિજ થતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે ઇતિહાસથી એકસ સ્થાપિત યર્થ ચૂક્યું છે તે પ્રમાણે એ અવનતિમાંથી આર્ય લોકો પાછી અસલનાં જેવી ઉન્નત સ્થિતિને કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યાજ નહીં. ટૂંકામાં પાંડવો અને કૌરવોની મ્હોટી લડાઈથી કલિયુગની સરઆત યર્થ એવું જ ગણ્યમાં આવે છે તે યોગ્યજ છે.

ટૅલબાય બહીલરે એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે

* બીમની આ અયોગ્ય વર્તણૂકના બચાવમાં કૃષ્ણ પોતાના કુપિત મયલા ખાતા બજારામની આમળ એટલુંજ કહી શકે છે કે,—

“પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદિ પ્રતિજ્ઞા પાંડવસ્ય ચ ॥” (મદા. ૫.)

શ્રીકૃષ્ણનું અસ્તિત્વ જ નહોતું પણ શ્રીકૃષ્ણને એવી રીતે પાંડવોથી છટા પાડી શકાય એમ નથી. ખરેખર, શ્રીકૃષ્ણ એ ચમત્કારી પુરુષના વિના મહા-ભારતનું મહાભારતપણું જ રહેત કે નહીં એ વિષે શંકા રહે છે. એ સમ્યન્ધમાં આપણી પાસે બાલ્ય પ્રમાણુ પણ મળ્યું છે. હિરેકિન્સ (જે બીજો કોઈ નહીં પણ કૃષ્ણ પોતે જ છે) અને પાંડિયા એ બેઉની હકીકત શ્રીકૃષ્ણ ઇતિહાસકારોએ સાચે જ આપી છે, જોકે દક્ષિણના પાંડિયા અને આ પાંડવો એ બેના સમ્યન્ધમાં અવાજના સરખાપણાને લીધે ખચીત ભ્રમ થયો છે.* શ્રીકૃષ્ણ લેખકોએ એવી વિચિત્ર વાર્તા કહી છે કે હિરેકિન્સને પાંડિયા એ નામની પુત્રી હતી અને તે પુત્રીની સાથે બિચાર કરીને એણે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી. પછી જે પ્રદેશ દક્ષિણ તરફ આવેલો છે અને સમુદ્ર તરફ ફેલાયેલો છે તે એણે એ પ્રજાને સોંપ્યો (જુઓ ઍક્ટિંગ્સનો પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ). આ સ્થળે જુદા જુદા નામોનો અને જુદા જુદા ખનાવોનો કઈ અજમ ઘોઠાળો થયો હોય એમ જણાય છે. એ તો નક્કી છે કે પાંડવો એ કૃષ્ણની ફાઇના છોકરાઓ થતા હતા, અને કૃષ્ણની પોતાની બહેન (સુમદ્રા) તે પાંડવોની પછીના વારસની માતા થતી હતી. પણ પાંડિયા એ તો તદ્દન જુદા જ લોક હતા. તેઓએ હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ પ્રદેશમાં જઈને નિવાસ કર્યો હતો અને એ દેશના મૂળ વતનીઓમાં લમ્-સમ્યન્ધી કેટલાક વિચિત્ર રિવાજો પ્રચલિત હશે, જેમકે બાઈબહેનનાં લમ્નો રિવાજ, તેનો તેઓએ સ્વીકાર કર્યો હતો. ફરીસ્તાએ પોતાના મહા ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કલક્યાઓનો સક્ષિત ઇતિહાસ આપ્યો છે તેમાં જીને લાગે છે કે શ્રીકૃષ્ણ લોકોની કહેલી વાર્તાનું જ અનુકરણ એણે કર્યું છે. હવે આપણા મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવીને આપણે કહીશું કે શ્રીકૃષ્ણ લેખકોએ આ ખોટો અહેવાલ આપ્યો છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે

* બેખર આ વાતનું અને એ વાત ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે જે અનુમાન થાય તેનું પણ સૂચન કરે છે, પણ એ વાત તરફ એ બહુ લક્ષ આપતો નથી. પાણિનિનાં સૂત્રોમાં વાસુદેવ અને અર્જુન એ બેઉનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે તે વાતને પણ એ એવી જ રીતે ઠરાવી દે છે. પૃ. ૧૩૭

કે છેક ઇ. સ. ૩૦૦માં શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો એ બેના વિચાર હિંદુસ્તાનના લોકોના ચિત્તમાં એકબીજાની સાથે સજડ ગૂંથાઈ ગયા હતા.

આ કારણોને લીધે આપણને કબૂલ કરવું પડશે કે મહાભારતના યુદ્ધનો સમય નક્કી કરવો અને કલિયુગના આરંભનો અથવા શ્રીકૃષ્ણનો સમય નક્કી કરવો એ સધળું સરખુંજ છે. મહાભારતનો સમય, કલિયુગના આરંભનો સમય, અને શ્રીકૃષ્ણનો સમય એ ત્રણે મુદ્દાઓને લગતાં પ્રમાણો હવે આપણે એકઠાં કરીશું અને તેની ચર્ચા ચલાવીશું.

આન્તર પ્રમાણોની ચર્ચા કરતી વખતે એટલું આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રથમ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, મહાભારતના મૂળ ગ્રંથમાં ઝોહમાં ઝોહા બે વખત ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા, અને એ ગ્રંથની છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં તૈયાર થઈ હતી. અમુક ભાવ, અમુક વિચાર, અથવા અમુક હકીકત, મહાભારતમાં દોઢામાં આવે ત્યારે તે પાછલા સમયની છે કે મૂળ ગ્રંથ જે સમયે રચાયો તે સમયની છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણી વખત અધર્ષ થઈ પડે છે; પણ એનો નિર્ણય કર્યા વગર આપણને ત્યાં એમ નથી, અને એ નિર્ણય કંઈક ચોક્કસાઈથી કરી શકાય તેને માટેના કુટલાક સામાન્ય નિયમો આપણે આગળ જણાવી ગયા છે. એ નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને, મહાભારતના મૂળ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી સમાજની અને ગાનની સ્થિતિ ઉપરથી એ ગ્રંથના સમય વિષે શું અનુમાન નીકળી શકે છે તેનો પ્રથમ આપણે વિચાર કરીશું.

વૈદિક સમયના સાધારણ રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે: મંત્રોનો સમય અને બ્રાહ્મણોનો સમય. બ્રાહ્મણના સમયના મધ્ય ભાગમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું લગભગ ચોક્કસ જણાય છે. વ્યાસ કવિના વખતમાંજ એ યુદ્ધ થયું હતું અને એ યુદ્ધ પછી કુટલોક વખત રહીને વ્યાસે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હતું એવું આપણે માનીએ છીએ, એટલે મૂળ ગ્રંથની ભાષા ઉપરથી એના કાલનિર્ણયની કંઈક દલીલ આપણાથી કરી શકાશે. વ્યાસની ભાષા સરળ અને જુસ્સાદાર છે, અને સાધારણ વાત-

ચીતમાં વપરાતી ભાષાના જેવું એનું સ્વરૂપ છે. એ ભાષા પ્રાચીન જણાય છે અને એનું ૫૬ ઉપનિષદોની ભાષાના જેવુંજ લાગે છે. મેકડાકાબ અથવા પુરાણના કાવ્યમાં સાધારણ રીતે અનુષ્ટુભ્ છન્દજ વાપરવામાં આવે છે, પણ મહાભારતના કવિને વેદના દળની છન્દસ્યના રચવાનો શોખ પણ ધણી વાર થઈ આવે છે. એ ગ્રન્થમાં જે સમાજસ્થિતિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપનિષદોની સમાજસ્થિતિની સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. એ વખતે આર્ય લોકો સુધારામાં ઘણા આગળ વધ્યા હતા. રાજાઓ, લશ્કરો, મહેલો, અને ખગીયાઓ વિષે મહાભારતમાં તેમજ ઉપનિષદોમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ વખતે જ્ઞાતિવિભાગ ધીરે ધીરે વિશેષ સ્ફુટ થતા જતા હતા, પણ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ હજી એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ચૂકી નહોતી. બ્રાહ્મણોએ એ વખતમાં પવિત્રતાને લીધે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, અને દિવ્ય શક્તિઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ હતી એવા સાધુજનો તરીકે તેઓ વન્દનીય ગણાવા માગ્યા હતા. માંસનો ખોરાક, વિશેષે કરીને ગાયનું માંસ, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો પણ છૂટથી વાપરતા. યજ્ઞોનો પ્રચાર તો એ વખતમાં ધણોજ વધી ગયો હતો, જોકે સાંખ્ય, યોગ, અને વૈદાન્તના નવા નવા સિદ્ધાન્તોને લીધે એ વિધિઓ ઉપરની લોકોની શ્રદ્ધા સિધ્ધિલ થવા માંડી હતી. આ વિષયની વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા આપણે બીજે ઠેકાણે કરીશું; પણ આ સ્થળે આપેલી રૂપરેખા ઉપરથી એટલું તો, સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે જે સમયે બ્રાહ્મણો રચાવા માંડ્યા હતાં અને યોડાંક રચાયાં પણ હતાં તે અરસામાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.

હિંદુસ્તાનનાં બાહ્ય પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આ અનુમાન ભૂયભરેલું જણાતું નથી. બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ ખરૂં, પણ આ દલીલ તો માત્ર નિષેધવાચક (negative) છે. બ્રાહ્મણ સમયના મધ્ય ભાગમાં યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ એવું દર્શાવનારાં બીજા પ્રમાણો આપણને મળી આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના વિશેષ પ્રાચીન વિભાગમાં કુરુ અને પંડ્યાલ એ એ પ્રજાઓને વધારે આગળ પડતી જણાવવામાં આવી છે. એજ

અર્વાચીન વિભાગમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એના ભાઈઓ શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન, અને ભીમસેન, જે અર્જુનના પ્રપૌત્ર હતા, તેના વિષે સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના પ્રાચીન વિભાગ અને અર્વાચીન વિભાગ એ બેની વચ્ચેના સમયમાં મહાભારતનું સુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ. વળી છાન્દોગ્યોપનિષદમાં વેદાન્તના આચાર્ય તરીકે “કૃષ્ણ દેવકીપુત્ર” નું નામ મોખ્ખું જણાવવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત બીજી એક વાત એ છે કે વ્યાસનું નામ જોકે વધારે પ્રાચીન સમયમાં કોઈકેકાણે જોવામાં આવતું નથી તોપણ કૃષ્ણ પ્રજુવેદના કોંકેક બ્રાહ્મણના એક પરિશિષ્ટમાં વ્યાસને ક્ષત્રિ તરીકે જણાવવામાં આવ્યા છે. (જુઓ વેંમર, પૃ. ૫૩).

શતપથ બ્રાહ્મણના અર્વાચીન વિભાગમાં જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેના ઉપર ટીકા કરતાં વેંમર કહે છે કે “આ વિરોધનો ખુલાસો કેવી રીતે થઈ શકે એ એક પ્રશ્ન છે. પારિક્ષિતોના કુટુંબમાં કોઈક મહત્વનો અને અદ્ભુત બનાવ બન્યો હતો અને એ કુટુંબનો અન્ત આવ્યો તેને લીધે, બ્રાહ્મણ રચાયું તે વખતે હજી આશ્ચર્ય ઉપજતું હતું એ વાત તો આગળ જણાવાઈ જાય છે. પણ એ બનાવ શો હતો તે આપણે જાણતા નથી. ઉપર જે કહેવાઈ ગયું છે તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે પાંચાદ પ્રજાને હાથે કૌરવોની હાર થઈ એ બનાવ તો એ જાણેજ હોઈ શકે; પણ એટલું તો ખરું કે એ કંઈક પાપનાં કૃત્યો હોવાં જોઈએ; અને ખરેખર મૂંઝવે એમનું લાગે છે કે હજી સુધી અચાત એવું આ “કંઈક” એજ મહાભારતની દંતકથાનો પાયો છે.” (વેંમર, પૃ. ૧૩૬). મિ. દત્ત પણ વેંમરની આરંભ કરેલી આ વિચારશ્રેણિને અનુસરીને કહે છે કે “એ વખતના સાહિત્યમાં જનમેજય પારિક્ષિત વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે પણ એમાં પાંડવો વિષે એક શબ્દ પણ જોવામાં આવતો નથી. વેદ સમયના આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પાંડવો ખીંકુંદ અસ્તિત્વ ધરાવતાં જણાતાં નથી. અર્જુન એ હજી ઇન્દ્રનું નામ હતું અને વેદના સમયની વરસાદનાં વાદળાં સાથેની ઇન્દ્રની લડાઈઓ આ પ્રમાણે

ખરેખરી ઐતિહાસિક લઘાઈના બનાવોની સાથે બળી ગઈ છે ! એક ખીલું ઉદાહરણ સમજો તો, એજ સમયના પ્રમાણને આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે જનમેજય પારિક્ષિત પોતે યુદ્ધના દોષથી કલંકિત થયો હતો. હાલના મહાભારતમાં જનમેજય એ યુદ્ધમાં જેણે ભાગ લીધો હતો તે અર્જુનના પ્રપૈત્ર તરીકે જોવામાં આવે છે.” (હતના અન્યની પ્હેલી આવૃત્તિ).*

જુદા જુદા વિચારોની ભેળસેળનું આ એક ખીલું ઉદાહરણ છે. જનમેજય યુદ્ધના દોષથી કલંકિત થયો હતો એવું કહેવાને માટે એજ સમયના કયા પ્રમાણનો આધાર આપણી પાસે છે ? ખરૂં જોતાં, શતપથ બ્રાહ્મણમાં યુદ્ધનું તો નામજ દેવામાં આવ્યું નથી. જનમેજયે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કરેલું કહેવામાં આવ્યું છે, યુદ્ધકર્મનું પાપ કરેલું કહેવામાં નથી આવ્યું. અને પારિક્ષિતોના કુટુંબનો અન્ત આવ્યો તેમાં કંઈક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું હતું એ વિચાર વેપરને ક્યાંથી સૂઝ્યો ? ઔદારવ્યકમાં તો એક ઝંખવું “પારિક્ષિતો ક્યાં આગળ છે ?” એવો પ્રશ્ન યાગવલ્ક્યને પૂછ્યો હતો તેના સમ્બન્ધમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રશ્ન કોઈ પણ માણસને વિષે પૂછી શકાય એવો છે. તે માણસનો અન્ત આશ્ચર્યકારક હોવો જોઈએ એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી. અહીં આપણે અપ્રસતુત વિષયમાં ઉતરી પડીએ છીએ, પણ બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અને મહાભારતના યુદ્ધનું પાપ એ બેને સેળમેળ કરી નાંખવાની બૂલ મિ. દત્તથી ચમલી છે તેને લીધે એ વિષયમાં ઉતરવાની આપણને જરૂર પડી છે. આની પછીના પ્રકરણમાં આ આખો પ્રશ્ન વધારે વિસ્તારથી ચર્ચો છે તેમાં આપણે બતાવીશું કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં યુદ્ધ વિષે કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ વાત કંઈ બહુ મહત્વની નથી. એ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત, અંગા, અંગિકા, અંગાલિકા, સુબદ્રા, અર્જુન, દ્રુપદ વગેરે ભારતનાં પરિચિત નામો જોવામાં આવે છે, એટલે મહાભારતનું યુદ્ધ વચ્ચેના સમયમાં થયું હોવું જોઈએ એ વિષે આપણને કંઈ સંશય રહેતો નથી.

* હતના “હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સુધારા”ની બીજી આવૃત્તિમાં આ વિચારો અને આ અનુમાનો ટાંખવા કરવામાં આવ્યાં નથી.

આ પ્રમાણે અતર અને બાહ્ય પ્રમાણો ઉપરથી ઘણું સમવિત જણાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનો આરંભ થયા પછી, અને એ બ્રાહ્મણનો પાછલો ભાગ અને છાન્દોગ્ય બૃહદ્દારણ્યક વગેરે સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદો લખાયા ત્યાર પહેલાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હશે. આટલા ઉપરથીજ એ યુદ્ધના સમય વિષે કંઈ ચોક્કસ સિદ્ધાન્તો ઉપર આપણાથી આવી શકાતું નથી. તોપણ એ સિદ્ધાન્તો વિષે કંઈક આશરો પડતો નિર્ણય આપણાથી થઈ શકે છે. યુરોપના પડિતોએ વેદને માટે ઘણો અર્વાચીન સમય દર્શાવ્યો છે, પણ હાલના સમયની, ખાસ કરીને મિ. તિલક અને શંકર દીક્ષિતની 'શોધ-ખોજો'ને પરિણામે એવું માન્ય પડ્યું છે કે ખ્રિસ્તી સવત્તી શરૂઆત પહેલાં ઓછામાં ઓછા આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર વેદનો મંત્રનિર્માણ અને આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર બ્રાહ્મણનિર્માણ રચાયો હોવો જોઈએ. વેદના મંત્ર-વિભાગનો કાલનિર્ણય કરના માટે દીક્ષિતે જે દલીલો આપી છે તે હમે આ સ્થળે ગણાવી જવા માગતા નથી. બ્રાહ્મણો મ્યારે રચાયા તે વિષેની દલીલોનુંજ અત્યારે આપણને કામ છે હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દીક્ષિતની એ દલીલો ઘણી મજબૂત અને મતભેદને માટે અરકાશજ ન રહે એવી છે. દીક્ષિતના "ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ" એ નામના ગ્રંથનું કોઈએ ભાષાન્તર કર્યું હોય એવું હમારા જાણવામાં નથી, તેથી એની મુખ્ય દલીલો ગણાવી જવાની હમે છૂટ લઈએ છિયે શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડમાં કહે છે કે "एते ह वै प्राच्ये दिशो न वयवन्ते, सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्चवन्ति." (આ, એટલે કૃત્તિકા નક્ષત્રના તારકો, પૂર્વ દિશામાંથી ખસતા નથી અને ખીજા સધળા તારકો ખસે છે). આ ઉપરથી ચોખ્ખું સિદ્ધ થાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનું દ્વિતીય કાંડ રચાયું તે વખતે કૃત્તિકાનો ઉદય ખંરાબર પૂર્વમાં થતો હતો, એટલે તે બ્યોમકક્ષા ઉપર હોવો જોઈએ દીક્ષિતની ગણતરી પ્રમાણે આ સ્થિતિ ખ્રિસ્તી સવત્ પહેલાં આશરે ૩૦૦૦ અથવા ૩૦૦૦ કરતાં પછી વધારે વર્ષ ઉપર હોઈ શકે અને વૈદિક સમયના ઉદ્ભવોનું અચોક્કસપણું આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો ઉપર ગણાવેલા વખતના સમ્બન્ધમાં એ સૈકાની અથવા:

તથા સૈકાની પણ છટ મૂકવાની જરૂર આપણને જણાશે. હમે એ સમ્બન્ધમાં જે તપાસ કરી છે તેને પરિણામે હમને તો એવું જણાયું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનો પ્રાચીન વિભાગ ક્યારે રચાયો તેના સમ્બન્ધમાં દીક્ષિતે જે નિર્ણય કીધો છે તે એક બે સૈકાની છટ સાથે સ્વીકારવા વિરુદ્ધ કંઈ પણ વાસ્તવિક કારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ભારતનું યુદ્ધ આ પછી કેટલોક સમય રહીને અને શતપથ બ્રાહ્મણના વિશેષ અર્વાચીન વિભાગ રચાયા ત્યાર પહેલાં થયું હોવું જોઈએ. શતપથ બ્રાહ્મણના એ અર્વાચીન વિભાગ વેદાંગ જ્યોતિષના પહેલાં ધણાં સમય ઉપર રચાયલા હોવા જોઈએ. એ વેદાંગ જ્યોતિષની અંદર ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના જે ઉદ્યેષો આરે છે તે ઉપરથી એ અન્ય આધારે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં રચાયેલો જણાય છે (જુઓ દીક્ષિતનો અન્ય), એટલે શતપથ બ્રાહ્મણના અર્વાચીન વિભાગ તે મોડામાં મોડા આધારે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ઉપર રચાયા હશે એવું આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ. આ ઉપરથી એવું ક્ષતિ થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ એ બે તારીખોની વચ્ચેના અંતરમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ.

શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડમાં કૃત્તિકાનો ઉદય ખરાબર પૂર્વમાં થવા વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એ કાંડ ક્યારે રચાયું તે વિષેના નિર્ણય કરવાને માટે ચોક્કસ પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. મહાભારતનું યુદ્ધ આ પછી થોડાજ વખતમાં થયું હતું એવા અનુમાનને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓનો એ વિષયમાં જે લગભગ એકમત જોવામાં આવે છે તેને આપણે પ્રમાણ તરીકે ગણી શકીશું. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે મહાભારતના યુદ્ધથી હમેશા કવિયુગનો પ્રારંભ ગણવામાં આવ્યો છે અને હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે. વળી મહાભારતનાજ અન્યમાં એ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ વાત નીચે આપેલાં જુદાં જુદાં અવતરણો ઉપરથી જણાઈ આવશે:—

અન્તરે સ્વેચ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયોરમૃત્ ।

સ્થમન્તર્પન્ચકે યુદ્ધં કુરુપાંડવસેનયોઃ ॥

(આદિપર્વ).

પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદિ પ્રતિજ્ઞા પાંડવસ્ય ચ ॥

(ગદાપર્વ).

પતત્કલિયુગં નામ અચિરાદત્પ્રવર્તતે ॥

(વનપર્વ)

ખગોળશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં પણ એજ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તોની શરૂઆત ખ્રિસ્તી સવત્સરા ૧૬૬૧ના સૈકાથી થતી જણાય છે. બરાહ મિહિરની આગળ-આશરે ઇ. સ. ૪૫૦ ઉપર-ધર્મ ગયેશે ૧૬૬૧ના આર્યભટ્ટ તેણે પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે, અને એની પછીથી ધર્મ ગયેલા જુદા જુદા ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે. મહાભારતની ઉત્પત્તિની આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં ધર્મ હતી એવું આપણે ગણીએ તો આપણને જણાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી તે આજદિન સુધી હિંદુસ્તાનમાં એમજ મનાતું આવ્યું છે કે કલિયુગના આરંભના સમયમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.* હવે, કલિયુગનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં થયો હતો એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ખગોળશાસ્ત્રીઓનો એકમત જણાય છે. એ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે ક્ષિત થાય છે કે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓ, કે જેઓ ઇ. સ. ૧૦૦થી જુદા જુદા વખતમાં ધર્મ ગયા છે, તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહાભારતનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૩૧૦૧ના અરસામાં થયું હતું.

કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને આ તારીખ ક્યાંથી સૂઝી આવી ? એ પ્રશ્ન ધણા વિચારકોને ગુંચવણભરેલો ધર્મ પડ્યો છે, અને દીક્ષિતને પોતાને પણ એ પ્રશ્નના સમ્મન્ધમાં ગુંચવણ લાગી હોય એમ જણાય છે. એણે એવું સૂચવ્યું છે કે ખગોળશાસ્ત્રીઓએ કદાચ ગણતરી ઉપરથી આ તારીખ નક્કી કરી હશે. કલિયુગના આરંભમાં અશ્વિની નક્ષત્ર આગળ જુદા જુદા ગ્રહો આવી ૧૬૦૪૫૫ હતા એવું એ ખગોળશાસ્ત્રીઓ

* સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં ભારત શુરૂ વિષે કહેતું છે ત્યાં આગળ ભારત અને કલિયુગના આરંભનો સમય એ જોડ એકજ છે એમ ગણવામાં આવ્યું છે, જુઓ દીક્ષિતનો અન્ય, પૃ. ૧૬૩.

માનતા હતા, અને એવી સ્થિતિ હોવાનો સંભવ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ના આરંભમાં હોવો જોઈએ એ પ્રમાણે ગણતરી ઉપરથી તેઓને જણાયું હતું એમ દીક્ષિતનું ધારણું છે. પરંતુ કલિયુગના આરંભમાં અશ્વિની નક્ષત્ર આગળ જુદા જુદા મહો આવી પહોંચ્યા હતા એમ કહેવાને માટે આપણી પાસે કંઈ પણ આધાર નથી; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ના વર્ષમાં મહોની ખરેખરી સ્થિતિ અશ્વિની નક્ષત્રની નજીકમાં હતી એવું પણ જણાતું નથી. દીક્ષિત “મધ્યમ મહ”ને લઈને તે ઉપરથી પોતાનું અનુમાન બાધે છે. પણ આવી બાબતમાં “મધ્યમ મહ” કંઈ કામના નથી; કારણ કે મહોની “મધ્યમ” સ્થિતિ અને “સ્પષ્ટ” અથવા ખરેખરી સ્થિતિ એ બેમાં કેટલીક વખતે ઘણો ફેર હોય છે. દૂકામાં “ખગોળશાસ્ત્રની ગણતરી વડે કાલયુગના આરંભની તારીખ નક્કી થઈ છે” એ સિદ્ધાન્ત ચાલી શકે એવો નથી, કારણ કે એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા માટેનાં વ્યાપ્તિવાક્ય (major premise) અને હેતુવાક્ય (minor premise) એ બેઉ દુર્બલ છે.

કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ જે તારીખ આપી છે તે પરંપરાથી ઉતરી આવી હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે. મહાભારતના મુદ્દાથી કલિયુગનો આરંભ થાય છે એ વાત જેમ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી છે તેમ કલિયુગનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧થી થાય છે એવી માન્યતા પણ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી હોય એમ લાગે છે. આ વિચારના સમર્થનમાં એક ધણું મજબૂત બાબત પ્રમાણ હોય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખનારા ગ્રીક લેખકોને એલેક્ઝાન્ડરના વખતમાં આ દેશની માહિતી મળી હતી અને મિગેસ્થનિસનો જે અન્ય હવે ઉપલબ્ધ થતો નથી તેમાંથી પણ તેઓને આ દેશ વિષે કેટલુંક જ્ઞાન મળ્યું હતું. તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે તવારીખ સમજાવી જે માન્યતા હતી તેના વિષે નીચે પ્રમાણેની નોંધ કરેલી છે: “હિંદુસ્તાનના લોકો એવું માને છે કે ડાયોનિસોસથી સન્ડ્રોકોટોસ સુધીના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં ૧૫૩ રાજાઓ થઈ ગયા હતા, અને ૬૦૪૨ વર્ષ જેટલો સમય વહી ગયો હતો; પણ એટલા સમયમાં પણ વખત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પણ સ્થપાયું હતું. વળી

હિંદુસ્તાનના લોકો એમ પણ કહે છે કે ડાયોનિસોસ એ હિરેકલિસના પ્લેયાં યર્ધ ગયો હતો અને ડાયોનિસોસ અને હિરેકલિસ એ બેની વચ્ચે ૧૫ ઓલાદ યર્ધ ગર્ભ હતી.” (મૅકફિઝલનું ગ્રાચીન હિંદુસ્તાન, પૃ. ૨૦૪). હવે આ ડાયોનિસોસ કોણ હતો તેના વિષે જોકે ચકા હશે, તોપણ હિરેકલિસ એ ખીજે કોઈ નહીં પણ હરિ અથવા શ્રીકૃષ્ણ હોનો એમ સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે. “આ હિરેકલિસ તરફ હિંદુસ્તાનની દૈશરસેની પ્રજા, જનાં મયોરા અને કસીસોમોરો એ બે મુખ્ય સહેરો છે, તે ખાસ મુનની નજરથી જોય છે. વળી એવું કહેવામા આવે છે કે એને ધણી પ્રજા હતી (કારણ કે, થીબ્સના હિરેકલિસની પેડે આ હિરેકલિસને પણ ધણી સ્ત્રીઓ હતી).”-(મૅકફિઝલનું એજ પ્રસ્તક, પૃ. ૨૦૧). પાંડવોના સમયનો શ્રીકૃષ્ણ અને હિરેકલિસ એ બેઉ એકજ છે એવું સાબીત કરવાને માટે હિરેકલિસનું ઉપર આપેલું વર્ણન બસ યશો એમ હમને લાગે છે. ડાયોનિસોસથી તે ચન્દ્રગુપ્ત સુધીનો વખતમા ૧૫૩ ઓલાદ યર્ધ ગર્ભ હતી અને ડાયોનિસોસ એ હિરેકલિસના કરતાં ૧૫ ઓલાદ જેટલો સમય વહેલો યર્ધ ગયો હતો એ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે ચન્દ્રગુપ્તના પ્લેયાં રાજાઓની ૧૩૮ ઓલાદ જેટલા સમય ઉપર હિરેકલિસ યયો હતો. હવે દરેક રાજાનાં સરેરાશ વીસ વર્ષ ગણીએ તો ચન્દ્રગુપ્ત અને હિરેકલિસ એ બે રાજાઓની વચમાં આશરે ૨૭૬૦ વર્ષ જેટલા સમયનું અન્તર રહ્યું હોવું જોઇએ. ચન્દ્રગુપ્ત એ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨મા યર્ધ ગયો હતો, એટલે શ્રીકૃષ્ણ આશરે ઇ. સ. ૩૦૭૨માં યર્ધ ગયો હોવો જોઇએ એવું આપણને માલમ પડે છે. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ મહાભારતની જે તારીખ આપી છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧) તેમા અને આ તારીખમા ઝાઝો ફેર નથી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨મા, એટલે હિંદુસ્તાનના લોકો ગ્રહોના સ્થાનની ગણતરી કરવાની પદ્ધતિઓ વિષે કંઈ પણ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા અને કંઈ પણ શોધખોળ કરી ચક્રા નહોતા એવું જે સમયને માટે યુરોપના વિદ્વાનો એકે મતે કહે છે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં આવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. ચન્દ્રગુપ્તની દરબારમાં આવેલો શ્રીકૃષ્ણ એલચી ખાતમી મેળવવાના કામમાં ધણો

હોંશિયાર હોતો, અને એણે કોઈ પણ રીતની અતિશયોક્તિ અથવા ખનાવટ કીધા વિના હિંદુસ્તાન વિષેની હકીકત ખૂબ સંભાળપૂર્વક તપાસી જોઈને વાંચક સમક્ષ રજૂ કરી છે એ વાત પણ કબૂલ કરવામાં આવી છે.* ઉપલી માન્યતા વિરુદ્ધ જો કંઈ પણ કહી શકાય એમ હોય તો તે એટલું જ છે કે હિંદુસ્તાનના લોકો જાતે પોતાની પ્રાચીનતા વિષે ઘણા અતિશયોક્તિ-ભરેલા વિચારો ધરાવતા હતા. પણ આ દલીલ ખડુ સંગીન નથી, કારણ કે દરેક રાજ્યને માટે વીસ વીસ વર્ષની સરેરાશ સાધારણ રીતે ગણવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગણીનેજ આપણે ઉપરનો આંકડો મેળવ્યો છે. ઝોલાદની સંખ્યા પણ જૂનબરેલી છે એવી દલીલ તો કોઈથી પણ કરી શકાશે નહીં. હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર ઘણી વખત એવી રીતનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે ઇતિહાસ એ શું ચીજ છે તેનો એ લોકોને કંઈ પણ ખ્યાલ નહોતો. મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ આરોપ ઘણો વગરવિચાર્યો છે. છેક એદના સમયમાં પણ 'ઇતિહાસ' એ નામથી જાણીતા થયેલા ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. મહાભારત એજ પ્રથમ ઇતિહાસનો ગ્રંથ હતો. ઐતિહાસિક ખીનાઓ, ખાસ કરીને વંશાવલીઓ, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં હંમેશાં ઘણીજ સંભાળપૂર્વક નોંધવામાં આવતી હતી. મિગેસ્થનિસે પોતે જે વિગતવાર આંકડાઓ આપ્યા છે તે ચોખ્ખું બતાવી આપે છે કે એના વખતમાં એ પ્રમાણે થતું હતું. હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ્યમાં ઇતિહાસની નોંધ ઘણી સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતી હતી એ વાત હજી સંગે પણ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવી છે. વળી રાજતરંગિણીમાં કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ગ્રંથો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણાં જાંબા સમયક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે એવાં ચોક્કસ પ્રમાણો હોવા છતાં હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વજ નહોતું એમ કહેવું એ ન માની શકાય એવું છે. હજી પણ રજપૂત લોકોની વંશાવલીઓ, રે। વાણીઆ અને મેવાડી લોકોની વંશાવલીઓ પણ ભાટ લોકો તરફથી ઘણી સંભાળપૂર્વક નોંધવામાં આવે છે, અને એકસો એજ ધધેા કરવાથી તેઓને પોતાના નિર્વાહનું સાધન

* જુઓ હંટરનું "Indian Empire."

મળે છે. હમારા માનવા પ્રમાણે, જે વખતે જૈન ધર્મ નાશુદ્ધ થયો અને હાલનો હિંદુ ધર્મ સ્થાપિત થયો તે ઇ. સ. ૭૦૦ અને ૧૦૦૦ની વચ્ચેનો વખત એજ એકલો એવો હતો કે જેમા આખા દેસ ઉપર ઇતિહાસના વિષયનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો અને પ્રાચીન સમયના ઘણાખરા નોંધ-સંપ્રદાનો ક્ષાતો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવાતો તેની સાથે જેમ કાવે તેમ છૂટ લેવામાં આવી હતી. ઊંચ લેખકોના આધાર ઉપરથી હમે જે પ્રમાણે આ સ્થળે રજુ કર્યા છે-તે એ અર્વાચીન વખતનાં નથી, પણ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ વર્ષ જેટલાં પ્રાચીન છે, અને એ વચનોમાં અતિ-શયોકિત કરવામાં આવી હોય અથવા એ બીજી રીતે દૂષિત થયાં હોય એવું આપણાથી ગણી શકાય એમ નથી. આપણી વિરુદ્ધ જે કંઈ કહી શકાય એમ હોય તે સમજી આપણે કબૂલ રાખીએ તોપણ ‘મહાભારતનું યુદ્ધ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦માં થયું હતું એ વિચાર મિત્રેશ્વરનિસના જેટલો પ્રાચીન છે’ એ વાતની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં.

વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત પુરાણ, જે આ વિષયમાં વિષ્ણુ પુરાણનેજ અનુસરે છે, તેમા આથી વિરુદ્ધનાં જે પ્રમાણો મળી આવે છે તેના વિષે વિચાર કરી શકાય એવી સ્થિતિમાં હવે આપણે આવ્યા છીએ. વિષ્ણુ પુરાણના એકા ઠાકના છેલ્લા અધ્યાયમાં પરાશર કહે છે કે: “પરિક્ષિત રાજાના જન્મથી તે નંદરાજાના અભિષેક સુધીમાં ૧૦૬૫ વર્ષ વ્યતીત થયાં હતા એમ જાણવું” આ ઉપરથી તો ખચીત મહાભારતના યુદ્ધની તારીખ આપણે જે નક્કી કરી છે તેના કરતાં વધારે મોડી આવશે, અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ના અરસામા એ યુદ્ધ થયલું એવું કરશે. પણ વિષ્ણુ પુરાણની અંદરજ આગળ જે કહેવામા આવેલું તેમા અને આમાં વિરોધ છે. પરિક્ષિત રાજા જે વખતે પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે એની આગળ વિષ્ણુ પુરાણ કહી સભળાવવામા આવેલું એમ જણાય છે (જુઓ ૨૦ મા અધ્યાયનું છેલ્લું વાક્ય). વળી ૨૩ મા અધ્યાયને છેડે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે “યુદ્ધદ્રવ વેંચના રાજાઓ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી * મુમુક્ષુદેશમાં રાજ્ય કરશે.”

* પરાશર હનરનો આકેરો આપવામા આવ્યો છે એ વાતજ લગત વહેમ જપ્તવે એવી છે.

ત્યાર પછી પ્રદ્યોત વંશ આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં એવું બલિષ્ઠ ભાખવામાં આવ્યું છે કે “પ્રદ્યોત વંશના આ પાત્ર રાજાઓ ૧૩૮ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે.” (૨૪ મો અધ્યાય). ત્યાર પછી શિશુનાગ વંશના રાજાઓ આવે છે. તેઓના સમ્બન્ધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “૩૬૨ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર તેઓનો અમલ ચાલશે.” ત્યાર પછી મહાપદ્માનંદ નામનો શ્વેત રાજા અને તેના આઠ છોકરાઓ આવે છે. તેઓના સમ્બન્ધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “૧૦૦ વર્ષ સુધી તેઓનું રાજ્ય ચાલશે.” હવે નંદની આગળ પર્ષ ગમલા રાજાઓના જુદા જુદા સમયનો સરવાળો કરતાં નીચે પ્રમાણે જણાય છે —

બૃહદ્રથ વંશ. ...	...	...	...	...	...	૧૦૦૦ વર્ષ.
પ્રદ્યોત વંશ. .	...	...	...	...	...	૧૩૮ ,,
શિશુનાગ વંશ. ...	...	...	...	...	...	૩૬૨ ,,

૧૪૦૦ વર્ષ.

જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ, જેને હીમે મારી નાંખ્યો હતો અને જે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે હમાત હતો, તેનાથી બૃહદ્રથ વંશના સમયની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ત્યારે ૧૦૬૫ વર્ષનું જે કથન છે તેને આની સાથે બંધાવેલું કેવી રીતે ગણવું? વળી આગલા વચનની પછી તરતજ નીચે પ્રમાણેનાં વચન આવે છે:—

“પરિક્ષિત રાજાના જન્મ વખતે સમર્પિતો મધા નક્ષત્રમાં હતા અને ત્યાર પછી કલિયુગ, જે ધ્રુવોકનાં ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચે છે, તેની શરૂઆત થઈ.”

આ પ્રમાણે વિષ્ણુ પુરાણ પણ કમૂલ કરે છે કે મહાભારતના યુદ્ધની આખરે કલિયુગની શરૂઆત થઈ. ત્યારે, યુદ્ધનો સમય અને નંદ રાજાનો સમય એ બેની વચ્ચે ૧૦૬૫ વર્ષનુંજ અન્તર છે એમ કહેવામાં વિષ્ણુ પુરાણ એ હિંદુસ્તાનના સઘળા ખગોળશાસ્ત્રીઓના મતની વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આપણને એવું જણાય છે કે ધ્રુવોકનાં ૧૨૦૦ વર્ષ એ મર્ત્યલોકનાં

૩૬૦૮૦૦ વર્ષની બરાબર યાવ છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કહેવું એ ચોખ્ખું ભૂતભરેલું છે. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિષ્ણુ પુરાણનાં વચનો ઝાઝી વિસાતનાં નથી. હિંદુધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું તે વખતે નિરક્ષર મનુષ્યોને હાથે એ પુરાણમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા હશે. પુરાણની ભૂગોળ અને પુરાણના ખગોળશાસ્ત્ર ઉપર સાધારણ રીતે કેટલું વજન મૂકવામાં આવે છે તે આપણે જાણીએ છિયે; અને પુરાણની તારીખો ઉપર પણ એથી વધારે વજન મૂકી શકાય એવું હમે માનતા નથી.* ખાસ કરીને, જ્યારે આપણા જોવામાં આવે કે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીસના ઇતિહાસકારો, કે જેઓએ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં હિંદુસ્તાનની અંદર શી શી માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી તેની નોંધ લીધી છે, એ સર્વથી વિષ્ણુ પુરાણનાં વચન વિરુદ્ધ જાય છે ત્યારે તો એ વચનોને ભૂતભરેલાં ગણ્યા વગર આપણને ચાલેજ નહીં.*

વરાહમિહિરના ગ્રંથમાં જે વચનો વિરુદ્ધ જેવાં જણાય છે તેનો હવે આપણે વિચાર કરીશું. એની ખૃદ્સંહિતામાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક જેવામાં આવે છે અને એ શ્લોક ગર્ભના પુસ્તકમાંથી લીધેલો છે એવું એણે જાતે કહ્યું છે:—

“આસન્મઘાસુ મુનયઃ, શાસતિ પૃથિવીં, યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ ।

પદ્મદિકપંચદ્વિયુતઃ શકકાલસ્તસ્ય રાજર્ષેઃ ॥”

આ શ્લોકનું સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે:—“જે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજા પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે મુનિઓ (એટલે સપ્તર્ષિઓ) મધ્ય નક્ષત્રમાં હતા; અને શકકાલમાં ૨૫૨૬ વર્ષ ઉમેરવામાં આવે એટલે જે સમય યાવ તેમાં એ રાજા યજ્ઞ ગયો હતો.”

* વેબર કહે છે કે “પુરાણના નામથી જે ગ્રંથો ઓળખાય છે તે સઘળા અર્ધાશીન અને ઉલ્લાં હંબરેક વર્ષમાં લખાયલા છે. એ ગ્રંથોમાં રોજઓની વંશાવલી વિષે પણ ભવિષ્યકથનના સ્વરૂપમાં લખવામાં આવ્યું છે. પણ એ બાબતમાં જુદાં જુદાં પુરાણનાં વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ સાધારણ રીતે સ્ત્રીકારાવલી તપાસીજથી પણ ઉલટાં હોય છે, એટલે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જોતાં એ વચનોનું મૂલ્ય પદ્મજ યોડું છે.” (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧.)

એટલે આનો અર્થ એવો થાય છે કે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે પ્રમાણે શક સંવત્સરા પહેલાં ૩૧૭૯ વર્ષ ઉપર નહીં, પણ ૨૫૨૬ વર્ષ ઉપર એ સમયે રાજા (યુધિષ્ઠિર) યજ્ઞ ગયો હતો. વરાહમિહિર આ પ્રમાણે ભારત યુદ્ધનો સમય ૬૫૩ વર્ષ મોડો જણાવતો હોય એવું માનવામાં આવે છે. વરાહમિહિરના પહેલાં આર્યભટ્ટ યજ્ઞ ગયો હતો તેની સાથે વરાહમિહિરને આ એકજ વાખતમાં મતભેદ હોય એ વાત માની શકાય એમ નથી. કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખીળ ખગોળશાસ્ત્રીઓની પેઠે એણે પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ નું વર્ષ જણાવ્યું છે. કલિયુગનો આરંભ યથા પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું એ માનતો હોય એ ઘણું વિચિત્ર કહેવાય એ સ્પષ્ટજ છે; અને સાધારણ રીતે આપણને એવી યંત્રા થાય છે કે ઉપર ટીક્યા શ્લોકનો જે અર્થ થતો જણાય છે તે ખરો નહીં હોય, પણ એનો કંઈ ખીળે અર્થ થતો હશે. લગભગ વિચાર કરતાં આપણને લાગે છે કે એનો અર્થ કંઈક ખીળેજ યવો જોઈએ. ગર્ગ, જે ખ્રિસ્તી સંવત્સ પહેલાં યજ્ઞ ગયો હતો એવું સાધારણ રીતે મનાય છે, તેના અન્યમાંથી આ શ્લોક લીધેલો છે. એટલે ગર્ગે “શકકાલ” એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તે શાસિવાહન શાકાબ્દ, જે એના સમયમાં હતોજ નહિ, તેના વિષે વપરાયેલો હોઈ શકે નહીં. ગર્ગે કોઈ ખીળ “શક” વિષેજ લખ્યું છે એમાં કંઈ પણ સશય નથી. મિ. આપરે હાલમાં એક ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં એણે આ વાત ખતાવી આપી છે, અને કહેવું છે કે ગર્ગના વખતમાં એકલો નિર્વાણ સંવત્સર અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, એટલે આ શ્લોકમાં તેના વિષેજ કથન કરાયેલું હોવું જોઈએ. મિ. આપરનું ચાા કહેવું ખરું છે; પણ “વદ્ધિક-પંચદ્ધિ” એનો અર્થ પોતાના સિદ્ધાન્તને શવતો આવે એવો એણે કયો છે તે સ્વીકારી શકાય એવો નથી. હમારા વિચાર પ્રમાણે એ સમાસનો અર્થ “૨૫૨૬”, નહીં, પણ “૨૫૬૬” એ પ્રમાણે થાય છે. એ સમાસના “દ્વિ” એ શબ્દનો અર્થ “એ” નહીં, પણ “એ વખત” એવો થાય છે, અને વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે આખા સમાસનો અર્થ “હ જેવડા, પાંચ, એ”

એ પ્રમાણે કરવાનો છે. નિર્વાણ સંવત્ ૫૪૭માં આટલા ઉમેરીએ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૯ થાય છે, એટલે યુધિષ્ઠિરના સમયને માટે સાધારણ રીતે જે સમય સ્વીકારાયેલો છે તેમાં અને આમાં આડળ વર્ષનો તફાવત રહે છે. “શકકાલ” એ શબ્દ ગર્ગે શા અર્થમાં વાપર્યો છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, પણ શાસિવાહન શક” એ અર્થમાં ગર્ગે એ શબ્દ વાપર્યો હોય એ તો બની શકે એમ છેજ નહીં એની કોઈપણ પણ ના પાડી શકાશે નહીં. ત્યારે આ શ્લોકમાં જણાવેલાં વર્ષને આગળ આપેલા આંકડાની બરાબર તો આપણાથી લાવી શકાયો નથી, તોપણ એટલું નક્કી છે કે સંખ્યાના જે તફાવત ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવે છે તે તફાવત છેજ નહીં અને ઇ. સ. ૨૫૨૬ + ૭૮ = ૨૬૦૪ એટલો મોડો યુધિષ્ઠિર થઈ ગયો હતો એવું વરાહમિહિરનું કહેવું છે એમ ખારવું એ બૂલભરેલું છે.

યાદાંક વર્ષ ઉપરજ, ગર્ગે ક્યારે થઈ ગયો હતો તેની તારીખ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો અને હવે આપણે જાણીએ છિયે કે ઇ. સ. ૧૫૪ ના અરસામાં એ થઈ ગયો હતો. રાજતરંગિણીના કર્તા કલ્હણ, જે ઇસ્વીસનના ૧૧માં શ્લોકમાં થઈ ગયો, તેને ધણુખરૂં ગર્ગના સમય વિષે માહિતી નહીં હોય અને તેથી સ્વાભાવીક રીતે, ગર્ગના ઉપર ટાંકેલા શ્લોકનો અર્થ અત્યાર સુધી જેવી રીતનો કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતનો એણે પણ કીધો હતો. વળી કલ્હણને ખીજી બુદ્ધેલી એ હતી કે કાશ્મીરના પ્રાચીન રાજાઓની તારીખ વિષે જે માન્યતા પ્રચલિત હતી તેની સાંધે કાશ્મીરનો પહેલો રાજા ગોતમ પાંડવોનો સમકાલીન હતો એ માન્યતાને સુસંગતિમાં આણવાની હતી; કારણ કે સધળા રાજાઓનાં વરસોનો સરવાળો કરતાં યુદ્ધની પરંપરાથી મનાતી આવેલી તારીખ, એટલે કલિયુગના પ્રારંભની તારીખ જેટલો સમય આવી રહેતો નહોતો. આ શ્લોક ઉપરથી એણે એમ ધાર્યું હતું કે કલિયુગનો આરંભ યમા પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું અને કાશ્મીરના રાજાઓની તારીખ વિષે પણ એણે આ વિચારને અનુકૂળ રીતે ખુલાસો કર્યો હતો. રાજતરંગિણીના

પ્રજ્ઞા અધ્યાયમાં કલ્હણ કહે છે:—“ ભારતનું યુદ્ધ દ્વાપરના અન્તમાં થયું હતું એવી કંતકથાથી આકા દોરવાઈ જમને કેટલાક લોકો (કાશ્મીરના રાજાઓ વિષે) વર્ષોની જે સંખ્યા અહીં આપનામાં આવી છે તેની સત્યતા વિષે શંકા ધરાવે છે, પણ કૌરવો અને પાંડવો જે સમયે યદ્ધ ગયા તે સમયે ખરૂં જોતાં કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યાં હતાં.” ત્યાર પછી પોતાના એ વચનનું સમર્થન કરવાને માટે ગર્ગનો પ્રખ્યાત શ્લોક, જે હમે ઉપર સમજાવી ગયા હિયે, તે એણે ઠાંક્યો છે.

હવે ગર્ગના શ્લોકનો જુદો અર્થ દરવામાં આવ્યો છે એટલે કલ્હણને જે મુશ્કેલી નડી હતી તેજ આપણને પણ નડે છે; એને જે ગુંચવણ જણાઈ હતી તેજ આપણને પણ જણાય છે. એ ગુંચવણનો ખરો પુલાસો હમને એ જણાય છે કે પહેલો જોનન્દ તે પાંડવોનો સમગ્રલીન હતો એ વાતજ ખોટી છે. કલ્હણના વખતમાંજ એ વિષે કેટલાકને શંકા રહેતી હતી, અને એ શંકા બ્યાજખીજ હતી. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાજવંશોના સમજાવવામાં મહાભારત અથવા રામાયણ એ મહાકાવ્યોના નાયકની સાથે એ રાજવંશોને સમજાવવા હતા એવું ગમે તેમ કરીને દર્શાવવાના પ્રયત્નો ધણી વાર થયા છે; રજપૂત રાજાઓ જ્યારે રામના પુત્રોથી અથવા શ્રીકૃષ્ણથી પોતાના વંશની ઉત્પત્તિ થયાનું જણાવે છે ત્યારે આપણને સ્વાભાવિક રીતે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે તેઓ સંગીન સત્ય ઉપર નહીં, પણ પોતાની સ્વચ્છન્દ કલ્પના ઉપરજ આધાર રાખતા હશે. કાશ્મીરના ઇતિહાસકારોએ, અને કલ્હણે પ્રજ્ઞા જોનન્દને પાંડવોનો સમગ્રલીન કહ્યો તે પણ કોઈ આવાજ કારણને લીધે કહ્યો હશે એવું લાગે છે. આ દલીલની તરફેણમાં જ્ય એવી વાત એ છે કે મહાભારતના કાવ્યની અંદર કાશ્મીરના કોઈ પણ રાજા વિષે બીજકુલ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. જુદી જુદી તીર્થયાત્રાઓનાં અને દિગ્વિજયનાં તેમજ યુદ્ધમાં નીકળી પડેલા રાજાઓ વિષેનાં, જે વર્ણનો મહાભારતમાં આવે છે તે સઘળાં હમે જોઈ ગયા હિયે; પણ કોઈ પણ ઠેકાણે કાશ્મીરના રાજાઓ વિષે કથન કરાયેલું

હમારા જોવામાં આવ્યું નથી.* એટલે જોનન્દ એ પાંડવોનો સમકાલીન હતો એ વાતમાં ખોટી છે એમ આપણે ગણીએ તો કદલણને જે મુસ્કેલી જણાઈ હતી તે જતી રહે છે, અને રાજતરંગિણી અથવા હાસ્તીરત્નો ઇતિહાસ એ ગ્રન્થ ખરૂં જોતાં ઉપર દસવિંશ વચ્ચારની વિરુદ્ધ જતો નથી. કદલણ જાતે કબૂલ કરે છે કે એના વખતમાં પણ મહાભારતના યુદ્ધને અન્ત આવ્યો ત્યારથી કલિયુગનો આરંભ થયો એવું મનાતું હતું. આર્ય-ભટ્ટ એ પ્રમાણે જગોળશાસ્ત્રીના વખતમાં એજ માન્યતા પ્રચલિત હતી; જેના શ્લોક ઉપરથી કદલણે આ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી છે તે ગર્ભ પશુ એજ મત ધરાવતો હતો; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના અરસામાં મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તે વખતે પણ એજ અભિપ્રાય સ્વીકારતો હતો એ આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાબતનો પુરાવો એટલો મજબૂત છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ અને કલિયુગનો પ્રારંભ એ બે વસ્તુઓને આપણાથી છૂટી પાડી શકાય નહીં. કલિયુગનો પ્રારંભ અને મહાભારતનું યુદ્ધ એ બેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ કરતાં વધારે અર્વાચીન હતો એવું કદાચ કોઈ કહી શકે, પણ કલિયુગના પ્રારંભ પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી.

મહાભારતની અંદર જગોળશાસ્ત્ર વિષેના ઉલ્લેખો આવે છે તેના ઉપર ધણો ભાર મૂકીને કેટલાક વિચારકોએ જે દલીલ ચલાવી છે તે તરફ હવે આપણે વળીએ. હમારા વિચાર પ્રમાણે તો એ સંધ્યાના ઉલ્લેખો મૂળ ગ્રન્થના નથી, પણ પાછળથી દાખલ કરવામાં આવેલા છે. એ ઉલ્લેખો વ્યાસરચિત મહાભારતના નથી, પણ સૌતિની તૈયાર કરેલી છેવટની આવૃત્તિના છે. એમાંના કેટલાક ઉલ્લેખો વિચિત્ર અને હાસ્યજનક છે એ તો સર્વ કોઈને કબૂલ કરવું પડશે. યુદ્ધના ખેડાં જે અપશુકનો થયા હતા તે

* કદલણ પોતે આગળ ઉપર કહે છે કે કૃષ્ણની સાથેના યુદ્ધમાં જોનન્દનું મરણ થયું ત્યાર પછી એના પુત્ર, જે ધણો બાળક હતો, તેણે કૈરવપાંડવોની ડાઈમાં ભાગ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું નહોતું.

સામટાં એકઠાં કરીને મૂકવાની ઇચ્છા મહાભારતના હેલા પ્રકાશકને થઈ હશે અને તેથી અસંભવિત ગ્રહયોગ જેટલા કલ્પી શકાય તેટલા એણે કલ્પ્યા હશે એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ઠેકાણે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બેઉનાં ગ્રહણ એકી વખતે થયાં હતાં:—

“અન્દ્રાદિત્યાવુભૌ પ્રસ્તૌ પૃથ્વાદે હિ ત્રયોદશમ્ ॥”

વળી એક ઠેકાણે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સપ્તર્ષિઓમાં અરુન્ધતીનો તારો વસિષ્ઠની આગળ ગયો હતો. આવાં આવાં વચનોને અનુપપન્ન ગણીને તેની અવગણના કરીએ તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી. પરંતુ આના સમ્બન્ધમાં, ઘોડીએ ગાયને જન્મ આપ્યો અને કૂતરાએ શિયાળવાને જન્મ આપ્યો. (ગોવત્સં વઢવા સૂતે શ્વા શુગલં મહીરતે ॥) એવું એવું કહેવામાં આવ્યું છે તેના જેવાંજ આ વચનોને પણ આપણે ગણી શકીએ. એ વચનોને કાઢી નાંખ્યા પછી બે નક્ષત્રોમાં સ્થાન પામનારા અથવા બે નક્ષત્રોને પીડનારા ગ્રહો વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનોજ ખાસ વિચાર કરવાનો રહે છે. મૂળ ભારતના વખતમાં ગ્રહો વિષેજ લોકોને કંઈ પણ માહિતી નહોતી હોય, અને હશે તોપણ એ ગ્રહો જુદાં જુદાં નક્ષત્રો આગળથી કેવી રીતે જાય છે તે તરફ એ સમયે ખીલકુલ લક્ષ આપવામાં નહોતું આવ્યું હોય. સૂર્ય અને ચન્દ્રની ગતિ તો જાણીતી હતી અને તેનો માર્ગ પણ અંકગણ્ય ચૂંપો હતો એમાં કંઈ સંશય નથી. ખરેખર, કાળની ગણતરીનો આધારજ એ સૂર્ય ચન્દ્રની ગતિ ઉપર હતો. છેક બૌદ્ધ ધર્મનાં ત્રિપિટકો સુધીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અમુક ખનાવ વખતે નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રનું સ્થાન ક્યાં આગળ હતું એ પ્રશ્નના નિર્ણય તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાય છે.

“પુષ્યેણ સંપ્રયાતોઽસ્મિ, શ્રવણે પુનરાગતઃ ॥” (મદાપર્વ)

આ પ્રમાણેનાં બળરામનાં વચનો તે વખતની શૈલીનું મધ્યાર્થ સૂચન કરે છે. હાલના મહાભારતમાં ગ્રહોનાં બળે સ્થાન વિષેના ઉદ્દેશો જોવામાં આવે છે તે જોકે મૂળ ગ્રંથમાં નહોતું હોય તોપણ એ ઉદ્દેશો ઉપરથી મોઢક અને એના અનુયાયીઓએ કાળનિર્ણય સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે

વાંચકને સમજાવવાનો હમે આ સ્થળે પ્રયત્ન કરીશું અને પછી એ વિચારો કટકે અંશે ખરા છે તે વિષેની ચર્ચા ચલાવીશું.

૨૭ નક્ષત્રો જેમાં આપવામાં આવ્યાં છે એવું ચિત્ર આ સાથે આપ્યું છે તે આ વિષય સમજાવવાને માટે ઘણું ઉપયોગી યદ્ધિપદશે (ચિત્ર જુઓ) ચન્દ્ર, મંગળ અને બૃહસ્પતિ એ ત્રણેના બબ્બે સ્થાન વિષે મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“મઘાચિવયગઃ સૌમસ્તદ્દિનં પ્રત્યપવત ॥” (મીઘપર્વ)

અહીં ચન્દ્ર મઘા નક્ષત્રમાં હતો એમ કહ્યું છે, તેનીજ સાથે બુધરામના વચન ઉપરથી એમ જણાય છે કે કે મુદ્દની સરૂઆત વખતે એ મૃગ નક્ષત્રમાં હતો:—

“પુણ્યેણ સંપ્રયાતોઽસ્મિ શ્વણે પુનરાગતઃ ॥” (ગદાપર્વ)

વળી મંગળ એ મઘા નક્ષત્રમાં હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે:—

“મઘાસ્વંગારકો ષક્રઃ ॥” (મીઘપર્વ.)

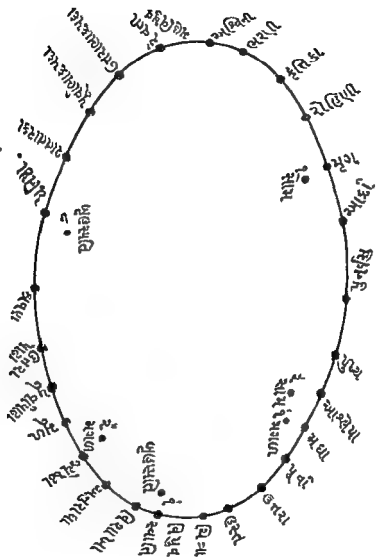
તેનીજ સાથે એ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે:—

“કૃત્વા ચાંગારકો ષક્રં જ્યેષ્ઠાયાં મધુસૂદન ॥” (હયોગપર્વ)

બૃહસ્પતિ એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે:—

“શ્રવણે ચ બૃહસ્પતિઃ ॥” (મીઘપર્વ.)

તેનીજ સાથે એ વિશાખા નક્ષત્રમાં હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ બબ્બે સ્થાનના સમ્બન્ધમાં ખુલાસો આપવાને માટે સામન નક્ષત્રો અને નિરમન નક્ષત્રોનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ વખતે નક્ષત્રોના એ પ્રકાર હતા, અને હમેશાંજ એ એ પ્રકાર સ્વીકારવા જોઇએ. નક્ષત્રોમાં અમનચલનને લીધે મહાવિષુવ પાછું હટી છે એટલે એકલા આ સ્થિતિ તારકોનેજ આપણાથી વળગી રહેવાય નહીં. સામન એ જ્ઞામની સાંકેતિક નક્ષત્રમાળાની સરૂઆત મહાવિષુવથી થાય છે અને એ સાંકેતિક નક્ષત્રમાળાનું પહેલું નક્ષત્ર અશ્વિનીનું છે એમ ગણી શકાય એવું છે. ઉદાહરણ તરીકે મહાવિષુવ પરીખરા મૃગ નક્ષત્રમાં હતું ત્યારે સાંકેતિક નક્ષત્રમાળામાં અશ્વિનીનું નક્ષત્ર હતું અને એજ પ્રમાણે એની પછીના

દરેક નક્ષત્રનું નામ બદલાતું ગયું. જ્યારે એક નક્ષત્રમાળાઓનું એકી વખતે કથન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે કયા નક્ષત્રને સાંકેતિક ગણવેા અને કયા નક્ષત્રને ખરો ગણવેા તેનો નિર્ણય અર્થ કરનારની ચતુરાઈથીજ થાય છે. મહાભારતની અંદર જે ગ્રહોનાં બબ્બે સ્થાન ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે થઈ શકે છે કે મહાવિષ્ણુને પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ગણવું એટલે સાંકેતિક નક્ષત્રમાળામાં અશ્વિની નક્ષત્ર આવશે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર, મંગળ, અને બૃહસ્પતિનાં મૃગ, મધ્યા, અને જ્યેષ્ઠા એ સ્થાન સાંકેતિક અર્થવા “સાયન” છે અને મધ્યા, જ્યેષ્ઠા અને શ્રવણ એ સ્થાન ખરાં છે એવું કહેવામાં આવે છે. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે આ બબ્બે સ્થાનથી માત્ર વ્યાશરા પડતી રીતે એવું સૂચવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે મહાવિષ્ણુ પુનર્વસુની નજીકમાં હતું; અને ત્યાર પછી કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તેનો નિર્ણય આ વાત ઉપરથી થઈ શકે છે; કારણ કે ૭૨ વર્ષે મહાવિષ્ણુ લગભગ એક અંશ જેટલું પાછું હટે છે. ‘મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તે વખતે મહાવિષ્ણુ પુનર્વસુની નજીકમાં એટલે હાલ જ્યાં છે ત્યાંથી લગભગ ૬૫ અંશ જેટલું પાછળ હતું, એ આધાર ઉપરથી ગણતરી કરીને મોઢકે એવું અનુમાન કર્યું છે કે એ બનાવ બન્યાને લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ થયાં હોવાં જોઈએ.

હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ગ્રહોના સ્થાન વિષેના શ્લોકો (અથવા તેા એ શ્લોકોના જે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તે) જેવા અનુપપન્ન છે તેવોજ તેનો જે ખુલાસો આપમાં આવ્યો છે તે પણ અનુપપન્ન છે. એ સિદ્ધાન્ત વહે કરીને મહાભારતની અંદર ગણાવેલાં ગ્રહોનાં સત્રજાં સ્થાનનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી, એટલુંજ નહીં પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એ સિદ્ધાન્ત ખૂલ-ખરેલો છે. મહાભારતના વખતમાં અયનચલન વિષે શ્લોકોને યાન હતું એવું એ સિદ્ધાન્તમાં માની લેવામાં આવ્યું છે, પણ ખરું જોનાં આપણને વિદિત છે કે ખ્રિસ્તી સંવત પહેલાં યોડા વખત ઉપરજ ઓક લોકોએ અયનચલનની શોધ કીધી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં વરાહમિહિર, જે ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં થઈ ગયો હતો, તેને પણ એ વિષે કંઈ પણ યાન નહોતું.*

* એના વખતમાં “સંવત”નું સ્થાન કયું હતું તે વિષેનો એનો પ્રખ્યાત શ્લોક જુઓ.

વળી એ સિદ્ધાન્તમાં એવું પણ માની લેવામાં આવ્યું છે કે નક્ષત્રોની શરૂઆત હંમેશાં અશ્વિની નક્ષત્રથી થતી હતી; પણ ખરૂં જોતાં બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો, વેદાંગ જ્યોતિષ અને મહાભારત પણ એવું દર્શાવે છે કે ઇ. સ. ૧૦૦ સુધી નક્ષત્રોની શરૂઆત હંમેશાં કૃત્તિકાથી ગણાતી હતી. એકજ નામવાળી અને સ્વરૂપના ભેદ વિનાની સાંકેતિક અને ખરી એવી નક્ષત્રમાળાઓથી ઘોઠાણો થવાનો સંભવ રહે છે એ વાત તો એ સિદ્ધાન્તના હિમાયતીઓએ પોતેજ કમૂલ છાપી છે. દરેક વખતે જે જે નક્ષત્ર વિષે કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે નક્ષત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે, સાંકેતિક છે કે ખરૂં છે, તે સોધી કાઢવાનું કામ ચતુરાઈ વગર બની શકે નહીં, અને એવા ચતુર માણસો ઘણા યોગ્ય હોય છે એ વાત જણીતી છે. પ્રાચીન ઋષિઓ એવા ન્હોતા કે આવી સ્થિતિમાં નામોનો ઘોઠાણો દાખલ કરવાને તેઓ હાથે કરીને તૈયાર થાય; અને સાંકેતિક નક્ષત્રો ઝાળખાઈ આજે તેટલા માટે એ નક્ષત્રોને કોઈ વિશેષજી લગાડ્યા વગર તેઓ રહેત નહીં એ નક્કી છે.

મહાભારતની અંદર એકોનાં જે જુદાં જુદાં સ્થાન ગણાવ્યાં છે તેનો ખુલાસો કરવાનું કામ ખરેખરૂં અઘરૂં છે. મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ ગ્રન્થની અંદર સેંકડો કૂટ સ્તોકો દાખલ કર્યાં છે, એટલે ખગોળ-શાસ્ત્ર વિષેના કૂટ સ્તોકો પણ એણે કેટલાક આપ્યા હોય એ સંભવિત છે, અને મહાભારતના ટીકાકારે

“મઘાવિષયગઃ સોમસ્તદ્દિનં પ્રત્યપદ્યત ॥”

એ સ્તોકને એક જાતના કૂટ સ્તોક તરીકેજ ગણ્યો છે. એ સ્તોકનો ખુલાસો એણે એવી રીતનો કર્યો છે કે ચંદ્ર પિટૃલોકમાં હતો એટલે ખરેખરો મૃગ નક્ષત્રમાં હતો એવો “મઘાવિષયગઃ સોમ ॥” એનો અર્થ થાય છે. આ ખુલાસાને “વિષય” એ શબ્દથી ધણો ટેકો મળે છે. સ્તોકોના બે વિચારપૂર્વક અર્થ કરવામાં આવે, ખાસ કરીને “વીઢ્યન્” એ શબ્દનો ટીકાકારને અનુસરીને “વેષ” અથવા “દષ્ટિ” (સીધી કે વાંકી) એટલેજ અર્થ કરવામાં આવે તો જે અસંગતિઓ જોવામાં આવે છે તે ઘણીખરી

અદૃશ્ય થયા વગર રહે નહીં. આ સ્થળે દરેક શ્લોક લખે તેની પરીક્ષા કરવા બેસીએ તો વાંચકને કંટાળો આવે તેથી આ વિષય હમે પરિશિષ્ટને માટે રહેવા દઈએ છીએ.

મિ. ઇત અને મિ. આયરના અભિપ્રાય વિષે વિચાર કરવાનો હવે રહે છે. મિ. ઇતે જે મગધ દેશના ઇતિહાસગ્રન્થો ઉપર આધાર રાખ્યો છે તે હું ધારું છું કે આમળ જે પુરાણના વૃતાન્તો વિષે આપણે ખોસી ગયા. છિયે તેનાથી ભિન્ન નથી; અને પુરાણના વૃતાન્તોની અવિશ્વસનીયતા એણે પોતેજ સ્વીકારી છે (જુઓ પુસ્તક ખીજું, પૃ. ૩૦). આ દારણ્યી એ ગ્રન્થો વિષે જુદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, અને મિ. આયરે પોતાની નવી મોપડીમાં જે ચતુરાશ્રમિયો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે તેના તરફ આપણે વળીયું. અત્યાર સુધીમાં આપણે જે કહી ગયા તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદુસ્તાન વિષેના શ્રીક વૃતાન્તોમાંથી થોડાક વૃતાન્તોનેજ મિ. આયરે પોતાના ઉપયોગમાં લીધા છે. હામેનિસાસ તે ઈફ્રિકા છે એવું સાબીત કરવાને માટે એણે બારે ગ્રંથ લીધો છે અને હિરેકિયસ તે હરિ અથવા શ્રીકૃષ્ણ છે એ વાત આવી ઉધાડી છે છતાં તે તરફ એણે બીજકુલ લક્ષજ આપ્યું નથી. વળી, “યુગને અન્તે શ્રીક લોકોનો વિનાશ થયા પછી સાત સમર્થ રાજાઓએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું હતું” એ ગર્ગનાં વચન ઉપર એણે ધણો ભાર મૂક્યો છે અને એવું કહ્યું છે કે કલિયુગ, જે મહાભારતના મુદ્ધથી થર થયાનું ગર્ગ પોતેજ કબૂલ કરે છે, તે માત્ર હજાર વર્ષ સુધીજ રહેવાનો હતો અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ ના અરસામાં શ્રીક લોકોને હિંદુસ્તાનમાંથી હઠાવી કાઢવામાં આવ્યા તેની સાથે એ યુગ પણ પૂરો થયો. (જુઓકેનો એક દિવસ તે મર્ત્યલોકના એક વર્ષની બરાબર થાય છે અને) પુલોકનાં ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી કલિયુગ પહોંચે છે એવું હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ હમેશાં ગણ્યું છે; અને એજ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ “માત્ર લોકનાં હજાર વર્ષ સુધીજ કલિયુગ પહોંચવાનો છે” એવું કોઈ દિવસ પણ કહ્યું હોય એ માની શકાય તેમ નથી. વરાહમિહિરના “વહ્દિકપંચદિયુતઃ” એ પ્રખ્યાત શ્લોકનો મિ. આયરે

જે ચતુરાધિભર્યો અર્થ કર્યો છે તે માન્ય કરાય એવો નથી, અને કશ્વણને એ અર્થ વિશે કંઈ પણ ખગર નહોતી. મિ. આપરના સિદ્ધાન્તમાં જે મહત્ત્વનાં દૂષણો જણાયા છે તે હમે ઉપર દર્શાવી ગયા છિયે અને રથજા-સંક્રાંતને લીધે એની દલીલોના સમ્ય-ધમાં વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાનું હમારાથી અત્રે બની શકે એમ નથી.

આ પ્રકરણમાં કરાયેલી ચર્ચા સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકારો:-
 ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી તો હિંદુસ્તાનમાં હમેશાં એમજ મનાતું આવ્યું છે કે મહાભારતના યુદ્ધથી કલિયુગની સર્જાત યર્ષ હતી અને શ્રીકૃષ્ણ એ મહાભારતના યુદ્ધનો મુખ્ય પુરુષ હતો. આ કારણને લીધે, મહાભારતના યુદ્ધનો સમય નક્કી કરવો એ શ્રીકૃષ્ણનો સમય અને કલિયુગના આરંભનો સમય નક્કી કરવા બરાબરજ છે. જે વખતે શતપથ બ્રાહ્મણ રચાતું હતું તે વખતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એમ જણાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણના આગલા ભાગ જે વખતે રચાયા હતા તે વખતે કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉદય હમેશાં પૂર્વે દિશામાં થતો હતો, અને દીક્ષિતની મજૂરી પ્રમાણે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ પ્રમાણે થતું હોવું જોઈએ. વૈદિક સમયના ઉલ્લેખોનું અચોક્કસપણું ધ્યાનમાં રાખીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથી તે ૩૨૦૦ વર્ષની વચમાંના કોઈ સમયે શતપથ બ્રાહ્મણનો દ્વિતીય કાંડ રચાયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ. કલિયુગના આરંભનો સમય તેજ મહાભારતના યુદ્ધનો સમય હતો, અને પરંપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ કલિયુગના આરંભને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ નું વર્ષ નક્કી કર્યું છે. હિંદુસ્તાનના શ્રીકૃષ્ણ ઇતિહાસ-કારોએ રાજાઓની તારીખના સમ્ય-ધમાં હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે જે વિચારો પ્રચલિત હતા તે નોંધી રાખ્યા છે, અને તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હિરેકિવસ, જે બીજું કોઈ નહીં પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે, તેની અને સૈદ્ધોઢાસ અથવા ચન્દ્રગુપ્તની વચ્ચે ૧૩૭ બ્રાહ્મણ જેટલા સમયનું છેલ્લું-હતું; અને દરેક બ્રાહ્મણને માટે સરેરાશ વીસ વીસ વર્ષ ગણીએ તો

એ હિરેકિસ ચન્દ્રશુખના પ્હેલાં ૨૭૪૦ વર્ષ ઉપર, એટલે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫૨ માં યર્ધ ગયો હોવો જોઈએ. આ કાલનિર્ણયની વિરુદ્ધ ભય એવા ને પૌરાણિક જ્ઞાનનો છે તે ઇતિહાસદષ્ટિથી જોતાં બહુજ ઓછા મૂલ્યના છે. આ પુરાણોમાં સુધારા વધારા કરીને આશરે ઇ. સ. ૮૦૦ માં એની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી, પણ એ પુરાણોના રચનારાઓ અજ્ઞાન હતા અને નન્દ મ્પારે યર્ધ ગયો તેની માહિતી તેઓને નહીં હોય. એ રચનારાઓનો મત ઓસના ઇતિહાસકારો અને હિંદુસ્તાનના સમળા ખગોળશાસ્ત્રીઓથી ઉપટા છે, અને એના ઉપર કંઈ પણ વજન મૂકવાનું કારણ નથી. મહાભારતના યુદ્ધના સમય વિષે સાધારણ રીતે ને મત દર્શાવવામાં આવે છે તેજ ખરો જણાય છે અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પ્હેલાં નહીં તો ત્યાર પછી તો હમેશાં એજ મત ચાલતો આવ્યો છે. મોદકનો મત એનાથી વિરુદ્ધ છે, પણ એ મત મજબૂત ફક્તોને આધારે બંધાયો હોય એમ જણાતું નથી. મિ. આયરનો મત પણ પ્રચલિત મતથી વિરુદ્ધ છે, પણ તેમાં દોષ એ છે કે હિરેકિસ તેજ કૃષ્ણ છે એ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં એ વાતની એણે તદ્દન અવગણના કરી છે. મહાભારતના યુદ્ધને માટે જૂના વિચારને અનુસરીને ને સમય જણાવવામાં આવ્યો છે તે અતિશય પ્રાચીન છે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. પણ ઈજિપ્ટ, ઍનિયોન અને ચીનના ઐતિહાસિક બનાવોના સમ્બન્ધમાં આધુનિક શોધઓને પરિણામે ને તારીખો નક્કી યર્ધ છે તેના તરફ આપણે નજર ફેરવીશું તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના પ્હેલામાં પ્હેલા ઐતિહાસિક બનાવને માટે ને તારીખ જણાવવામાં આવી છે તે આપણથી ન માની શકાય એવી નથી. ઈજિપ્ટનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પિરામિડ, ને આજદિન સુધી સચવાઈ રહ્યો છે અને ને જગત્તની અતિ અદ્ભુત વસ્તુઓમાંની એક ગણાય છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ ના અરસામાં બંધાયો હતો એવું માનવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ સમય પ્હેલાં કેટલાક સૈન્યો આગળથી એ દેશ, સુધારાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પ્હોંચ્યો હશે અને એમાં,

સુઅવસ્થિત રાજ્યશાસનપદ્ધતિ દાખલ થઈ ચૂકી હતી * ઈંમિનોનનો ઇતિહાસ છેક ઇ સ પૂર્વે ૨૪૫૮થી શરૂ થાય છે અને એ દેશનો સુધારો નીચલા મુલકોમાંથી આવ્યો હતો એવું જ્યા સ્વીકારવામાં આવ્યું કે “એ મુલકોના સુધારાની શરૂઆતને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ કરતા વધારે મોડો વખત ગણી શકાશે નહીં” એવી દેશના ઇતિહાસકારો પોતાના દેશના ઇતિહાસની શરૂઆત એનાથી પણ વધારે પ્રાચીન સમયથી કરે છે, પણ આટલી વાત તો સર્વે કોઈ કમૂલ કરે છે કે હુગરી એ ખરેખરા યર્ષ ગયેલો રાજા ઇ સ પૂર્વે ૨૩૩૨માં ગાદીએ બેઠો હતો એની આગળના રાજાને વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેણે પોતાની પ્રજાને કૃષિશાસ્ત્ર શીખવ્યું હતું, જોકેર દુકાનો કાઢી હતી, અને ઔષધિઓના ગુણની પરીક્ષા કરી હતી વગી ઈન્જિન્ટના દહેરાઓ જોવાને માટે હિરોડોટસ ગયો હતો તે વખતે રાજાઓની વસાવલીઓ એ દહેરાઓમાં સચવાઈ રહેલી એના જોવામાં આવી હતી. એ વંશાવલીઓમાં દરેક રાજાએ કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય કીધું તે પણ આપવામાં આવ્યું હતું પહેલા યોદ્ધાક રાજાઓના સન્મન્ધમાં જે આકાશો આપવામાં આવ્યા છે તે લગભગ અતિશયોક્ત બરેલા છે, પણ તે સિવાયની મધી વિગતો ચોક્કસ અને બરોસાદાર છે વળી “કુલપતિઓ” (Patriarchs) વિષેની હિબ્રૂ વસાવલીઓ એ મોકોના ધર્મગ્રંથોમાં આજ દિન સુધી જાણવી રાખવામાં આવી છે તે બરાબર એવાજ પ્રકારની છે, અને એના લોકોના લખેલા ઇતિહાસગ્રંથોમાં

કારણ નથી. દ્વંકામાં, પ્રાચીન સમયની બીજી પ્રજાઓની પેઠે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોનો ઇતિહાસ પણ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧-જેટલા પ્રાચીન સમયથી ચર થતો હોય તો તેમાં બીલકુલ નવાઈ જેવું નથી. *

પ્રકરણ ૨ જી.

• . પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા હતા કે કેમ ?

કુરુ અને પાંચાલ એ બે પાસે પાસેની આર્ય પ્રજાઓ વચ્ચે જે મહાયુદ્ધ થયું હતું તે ક્યારે થયું હતું એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં કરી ચૂક્યા. હવે એ મહાયુદ્ધમાં ભાગ લેનારાં પાત્રો વિષેની ચર્ચા આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું. સાધારણ રીતે એટલું તો કપૂસ કરવામાં આવ્યું છે કે “પાસે પાસેની જે બે પ્રજાઓ પાછળથી એકત્ર થઇને એક પ્રજા બની ગઈ તેઓની વચ્ચેના એક પ્રાચીન યુદ્ધના ઐતિહાસિક બનાવ ઉપરથી મહાભારત રચાયું છે.” પરંતુ એ યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું, એટલુંજ નહીં પણ એ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ કોણ કોણ હતા તેના સમ્બન્ધમાં પણ ઘણો મતભેદ છે. વેંબર વગેરેની દલીલોને અનુસરીને મિ. ફત્ત એમ માને છે કે “પાંડવોને દંતકથાના કલ્પિત વીરો તરીકે ગણવા જોઇએ,” કારણ કે મહાભારતનાં જે બીજાં પાત્રો છે તેના વિષે એ સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ પાંડવો વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરાયેલું જોવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પરિ-ક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનું નામ મહાભારતમાં ઘણી વાર આવે છે, પણ ભારતની લડાઈના મુખ્ય વીર અને જનમેજયના પ્રપિતામહ અર્જુનનું નામ

* “આ સમ્બન્ધમાં એટલું આપણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે “સિંધુ અને ડેંગા નદીની ઉત્પત્તિ વસ્તુઓ, અને હિંદુસ્તાનનું નબળીત્વ રેરામી કાપડ એ સંબંધ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં હિંદુસ્તાનના વહાણ મારફત અરબસ્તાનમાં લાવવામાં આવતું હતું” (જુઓ ગ્રે. મેક્સ. હંકરનો “પ્રાચીન દેશોનો ઇતિ-હાસ,” પૃ. ૩૨૨.)

કોઈ પણ ટેકાણે જોવામાં આવતું નથી. આદ્ય શ્રમ્યોમાં ‘અર્જુન’ એ શબ્દ ઇન્દ્રના નામ તરીકેજ વપરાયેો જણાય છે. આ કારણે લીધે, મહાભારતમાં વર્ણવાયેલા બનાવોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાર આપતાં પહેલાં “પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા કે કેમ ?” એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની આપણને જરૂર છે.

સાધારણ રીતે તો, ઐતિહાસિક બનાવો જમાં નોંધાયેલા હોય એવા અન્યમાં અમુક માણસ અથવા અમુક બનાવ વિષે કથન કરાયેલું જોવામાં આવે એટલુંજ એ માણસ યર્ધ ગયેો હતો અથવા એ બનાવ બન્યો હતો એમ પુરવાર કરી આપવાને બસ યાય છે મોઝિક અથવા રોમ્યુલસ યર્ધ ગયેો હતો કે નહીં તેના સમન્વયમાં એ સમયના ઇતિહાસમ્યેા, અથવા તો સમકાલીન મનુષ્યોથી ઇતિહાસમ્યેા રચવાનું ન બની સમ્યુ હોય ત્યાં પરપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓને આધારે પાછળથી રચાયેલાં પુસ્તકો, એ સિવાય બીજા કોઈ પુરાવાની જરૂર પડતી નથી અને બીજો કોઈ પુરાવો મળી શકે એવું પણ હોતું નથી. અન્યતઃ પરપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓ અથવા ઇતિહાસમ્યેા સાત્ત નથી એવું સાબીત કરી શકાય અથવા તો એના ઉપર બરોસો મૂકવા જેવું નથી એવું મજબૂત દલીલો આપીને દર્શાવી શકાય એમ હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓને અથવા એ ઇતિહાસમ્યેાને પ્રમાણ તરીકે નજ રવીકારવા જોઈએ એ વાત ખરી છે; પણ એવી રિયતિ જમાં આગળ ન હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓ અને એ ઇતિહાસમ્યેા ઉપર આધાર ન રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. મહાભારત એ કાવ્ય નવલકથા તરીકે નહીં, પણ ઇતિહાસ તરીકે રચાયેલું છે, તેથી જ્યાં સુધી વિરુદ્ધની મજબૂત દલીલો આપણી આગળ ન આવે ત્યાં સુધી મહાભારતની અંદર જણાવેલા પાંડવો અને તેમના સન્તુઓ ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા અને જે પરાક્રમે તેઓનાં કરેલા વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે તેઓએ ખરેખરાં કર્યાં હતાં એમજ આપણે માનવું જોઈએ.

આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં જે નાસ્તિકપક્ષની દલીલો આપવામાં આવે છે તે કેટલીક વાર સગાર વગરવિચારી હોય છે. આપણે જુરા વિચાર કરીશું

તો જળાશયે કે એજ સમયના અથવા તો એની પછીના સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં પાંડવો વિષે કંઈ કથન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી એટલીજ વાત ઉપરથી કંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકે એમ નથી. એ સાહિત્યમાં એવી રીતનું કથન થતું જરૂરનું હતું એ વિશેષ વાત જ્યાં સુધી સત્ય થઈ શકી નથી ત્યાં સુધી પાંડવો વિષે કથન ન કરાવાની હકીકત એકલી અ-કિંમિત્કર છે. આપણે લગાર વધારે ઉત્કટ ઉદાહરણ લઈએ તો પાર-ડી-ખર્ગની લડાઈ. યદ્યુતે વખતે સૈંકડો પુસ્તકો રચાયાં હતાં અને ત્યાર પછી પણ રચાયાં છે; પણ તેમાંના ધણાંખરાં પુસ્તકોમાં, લૌડ રૌબર્ટ્સ અથવા લૌડ કિચનર, જે નિઃસંશય આધુનિક સમયના મ્હોટામાં મ્હોટા વીર નરો છે, તેના વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. રો એ લડાઈ વિષે પણ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ એ પુસ્તકમાં લૌડ રૌબર્ટ્સ અથવા લૌડ કિચનરનું નામ ખીલકુલ આવતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ કહેવું કે એ વીર નરો કદી પણ યયાજ ન્હોતા એ તો તદ્દન મૂખાંધિમરેહુંજ કહેવાય. મરાઠાઓ અને અરધાનોની વચ્ચે પાણિપતની મ્હોટી લડાઈ થઈ ત્યાર પછી મરાઠી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ધણાંએ પુસ્તકો લખાયાં અને ધણીએ કવિતાઓ બનાવાઈ, પણ દરેક પુસ્તકમાં અથવા દરેક કવિતામાં એ લડાઈ વિષે અથવા એ લડાઈના અગ્રણીઓ વિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એની આશા રાખી એજ દાસ્યજનક છે. પાણિપતની લડાઈ પછી રચાયેલા અમુક પુસ્તકમાં સદાશિવ રાવ ભાઈ અથવા જંગોજી સિંધિયાનું નામ ખીલકુલ ન જોવામાં આવતું હોય તેટલા ઉપરથી એ માણસો કદી યયાજ ન્હોતા એવું અનુમાન કાઢી કરે તો તે જૂલમરેહુંજ કહેવાય. આ ઉત્કટ ઉદાહરણો ઉપરથી, નાસ્તિકપક્ષની દલીલો કેવી દસનીય થાય છે તે જણાઈ આવશે. ઉપર જે પુસ્તકો વિષે આપણે કહ્યું તે પુસ્તકો ધોઅર લોકાનો અથવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ આપવાના ખાસ હેતુથી તેજ વખતે અથવા ત્યાર પછીથી રચાયેલાં હોત તો વાત જુદી હતી; કારણ કે એવા ઇતિહાસમન્યોમાં તો સ્વાભાવિક રીતે એ બનાવો અને એ બનાવોમાં ભાગ લેનારા માણસો વિષે કથન કરાયલું હોવુંજ જોઈએ.

હવે એ તો બહુતી વાત છે કે વેદના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધર્મ-ક્રિયાઓની સમજૂતી અને કોઈ કોઈ વખત હિંમુખીના તથા અધ્યાત્મ-વિદ્યાના સિદ્ધાન્તો આપવામાં આવ્યા હોય છે. એમાં ઇતિહાસ વિષેના ઉલ્લેખો કવચિત્તજ, અને તે પણ ઉદાહરણ તરીકેજ, કરાવવા હોય છે. જે કોઈ બનાવો બન્યા હોય અને જે કોઈ માણસો ધર્મ ગયાં હોય તે સધળાં જોનેજ વૈદિક ગ્રંથોના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યાં હોય એ કદી ધારી શકાય એવું નથી. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મહાભારતની લડાઈ વિષે અથવા પાંડવો વિષે એ ગ્રંથોમાં કંઈ પણ કથનામાં નથી આવ્યું એટલા ઉપરથી એ લડાઈ ધર્મજ નહોતી અથવા પાંડવો ચવાજ નહોતા એવું અનુમાન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખીલકુલ નીકળી શકતું નથી; કારણ કે મહાભારતમાંથી જે ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપણને મળી આવ્યાં છે તેના પ્રામાણ્યને ચિપિત્ત કરી શકે એવાં પ્રમાણ કારણો આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી.

આ પાત્રોને સદ્વર્તન વિષેના આર્થ વિચારોથી તદ્દન હલકી રીતે વર્તતાં શા માટે દર્શાવવામાં આવ્યાં ? મહાભારતની અંદરજ આ પ્રમાણેનું વર્તન સાધારણ કરતાં જુદી રીતનું હતું એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે, અને એ વર્તનના ખયાવમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવેલા આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છિયે. વળી દ્રૌપદીનું અપમાન થયેલું તેનું વેર લેવાને માટે યુદ્ધમાં હુન્નિયનને મારીને તેનું રુધિરપાન કરતો લીમને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ જંગલી વર્તણૂક પણ દરેક માણસના સદ્વર્તન વિષેના સામાન્ય વિચારથી તદ્દન હલકી છે, અને પાછલા સમયના કસ્પિત વીરોમાં કવિએ આવાં લક્ષણનું આરોપણ કર્યું હોય એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરેખર, એક પાછલું પ્રકરણ, જે પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલું હોય એવું ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે, તેમાં લીમને ખયાવ કરવાના ઉદ્દેશથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે લીમે કંઈ ખરેખર રુધિરપાન કર્યું નહોતું, પણ રુધિરપાન કરતો હોય એવો દેખાવ માત્ર કર્યો હતો. આ અને બીજા કેટલાક ન્હાના ન્હાના પ્રમંગો ઉપરથી હમને તો એમજ જણાય છે કે પાંડવો એ કલ્પનાજન્ય નહીં પણ ખરેખરા યર્ધ ગયલા વીર નરો હતા. આ સમ્યક્ષમાં કદાચ એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે જે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્થ સોડામાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ હતો અને જે વખતે મનુષ્યના રુધિરનું પાન કરવું એમાં કંઈ ત્રાસદાયક ગણાતું નહીં તે વખતના વિચારોનું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે. આ તર્કની સત્યતા વિષે ધણો સંશય રહે છે. છતાં એ તર્કને જો આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ તો આટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે જે સમયે એવા વિચારો અસ્તિત્વમાં હશે તે સમય ખરેખર ધણોજ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ તર્કથી ‘ પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા ’ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે એમ ન ગણીએ, તોપણ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવતી હોય તેના કરતાં કંઈ વધારે સાઈ પરિચામ તો નથીજ આવતું એમ તો કહેવું પડશે.

હજી કદાચ કોઈને એમ ધાગશે કે વૈદિક સમયના પાછલા મન્યોમાં મહાભારત જેવી વિશાળ અને બાપક રચનાના નાયકો વિષે કંઈ પણ

જનમેજય પારિક્ષિતનું નામ આવે છે. એ સ્થળે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રોત દેવાપિ સૌનક એ ઋષિની મદદથી જનમેજયે અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કર્યો અને એ યજ્ઞ કરીને ઈલ્લહત્યાના દોષમાંથી એ તફન મુક્ત થયો. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે જનમેજય એ નામનો એકજ માણસ હતો, તે અર્જુનનો પ્રપૌત્ર હતો, અને જો દોષમાંથી એ મુક્ત થયો તે દોષ મહાભારતના યુદ્ધનો હતો.

. પારિક્ષિત જનમેજય એ મહાભારતના વીર પુરુષો (પાંડવો) નો પૂર્વજ હતો કે વંશજ હતો તેના સમ્બન્ધમાં મહાભારતમાં કંઈક થોડાજો છે એ વાત નિઃસંશય ખરી છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ પુનરુક્તિ કરીને અને પોતાના સમયની ત્રીણી ત્રીણી ઐતિહાસિક હકીકતોને એકજ સ્થળે એકી કરીને વૈયયાયનના હારતમાં ધણો ઉમેરો કર્યો છે. આદિપર્વના ૯૪મા અધ્યાયમાં પાંડવોની વંશાવલી હન્દોમદ રચના વડે આપવામાં આવી છે, અને એની પછીનોજ અધ્યાય ગદ્યમાં છે તેમા એજ વંશાવલી પાછી આપવામાં આવી છે. આ સ્થળે, ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એવું અનુમાન થાય છે કે હન્દોમદ રચનાવાળો ૧૮ મો અધ્યાય સૌતિ તરફથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે બેડ વંશાવલી-ઓમાં કેટલોક તફાવત છે, અને કુરુથી તે શાન્તવુ સંધીના વંશજો બેડમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે:—

અધ્યાય ૯૪.

કુંડ

અવિશિત

જનમેજય

પરિશિત

૭ ખીન ડોકરાઓ

જનમેજય

કુલસેન

ઉગ્રસેન

અન્દ્રસેન

ધન્વસેન

સુપથ

લીમસેન

ધૃતરાષ્ટ્ર

પાંડુ

બાસ્દીક

૫ ખીન

પ્રતીપ

અને ખીનઓ

દેવાપિ

શાન્તનવ

બાસ્દીક

અધ્યાય ૯૫.

કુંડ

વિહર

અનંધા

પરિશિત

લીમસેન

પ્રતિગ્રવા

નહોતો. કદાચ આપણને એવું કહેવામાં આવશે કે પરિક્ષિતને લીમસેન સિવાય ખીખ છોકરાઓ પણ હોય અને તેમાંના એક જનમેજય હોય એ ખનવા નેગ છે. વળી એવું પણ ઉમેરી શકાય એમ છે કે ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનકની મદદ વડે કરીને જનમેજય પારિક્ષિત બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થયો તે હકીકત શાન્તિપર્વના ૧૫૦ માં અધ્યાયમાં લીખે મુદ્ધિષ્ટિરને કહી સંભળાવી છે એ ઉપરથી ઉપલી ધારણાને ધણી મજબૂતી મળે છે. એ રથને જે જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે નિઃસંશય લીખ અને મુદ્ધિષ્ટિર એ બેકુનો પૂર્વજ હોવો જોઈએ. પણ એવું જણાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની સાથે સુસંગતિ આણવાને માટે આ અધ્યાય પણ રૈશતિએ પાછળથી ઉમેરેલો છે, અને એ ઉમેરાને લીધે હજારો અધ્યાયની વશા-શક્તીમાં પણ એને કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે આ અધ્યાય ઉપરથી તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા ઉપરથી જનમેજય એ સપળા ભાષ્યોમાં વધારે મ્હોટો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે, ત્યારે ૪૫મા અધ્યાયમાં લીમસેનને 'જનમેજય' એ નામનો કોઈ ભાઈ હોય એવું આપણે ગણીએ તો તે લીમસેનના કરતાં ન્હાનો હતો એવું આપણને ગણવું પડશે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો પારિક્ષિત કુદુમ્બના પ્રતિનિધિ તરીકે લીમસેનનું નામ આપવામાં આવે નહીં. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેશોની સઘળા વંશાવલીઓમાં તેનાં તે નામ ફરી ફરીને જોવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે. એકજ નામના જુદા જુદા રાજાઓને ઝોળખાવવાને માટે હાલના ઇતિહાસોમાં એવું કરવામાં આવે છે કે તેઓના નામની પાછળ સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડના રાજાઓના સમ્બન્ધમાં એડવર્ડ પહેલો, એડવર્ડ બીજો એ પ્રમાણે, દિલ્હીના સહેનચાહના સમ્બન્ધમાં અકબર પહેલો, અકબર બીજો એ પ્રમાણે આપણે જોવાની જોયે. પણ વૈદિક સાહિત્યની રીત એવી છે કે મૂળ નામની સાથે બાપનું અથવા માતાનું નામ પણ ઉમેરવું. ઋષિઓના સમ્બન્ધમાં હમેશાં બાક હાલ્લ્ય, ઉપસ્થિત ચક્ષાયણ એ પ્રમાણે અને રાજા-

ઓના સમ્બન્ધમાં હરિશ્ચન્દ્ર ઐશ્વર્યક, જનમેજય પારિક્ષિત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૯૫મા અધ્યાયમાં જે ગદ્યાત્મક વંશાવલી આપવામાં આવી છે તેમાં પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક જનમેજયને અને એક પારિક્ષિતને પણ ગણાવ્યો છે, પણ એ જનમેજય પારિક્ષિતનો પુત્ર નહોતો. પાંડવોનો પૂર્વજ અને પાંડવોનો વંશજ એવાને જનમેજય પારિક્ષિત યદ્ય ગયા હોય તેના કરતાં એકજ ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ યદ્ય ગયો હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. આ સધળી દલીલો ઉપરથી એવુંજ અતુમાન થાય છે કે આદિ-પર્વના ૯૪ મા અધ્યાયની પદ્યાત્મક વંશાવલી તેમજ શતપથ ‘આઠાશ્વ’ ઉપરથી લેવાયેલી શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયની જનમેજય પારિક્ષિત અને દેવાપિ શૌનકની આખ્યાયિકા એ બેકે સૌંતિએ પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં છે. એ ઉપરાંત મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં પણ જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આગળ જણાવેલા વિચારને વિશેષ ટેકો મળે છે. શતપથ આઠાશ્વની પેઠે એ રચણે પણ જનમેજય, શ્રુતસેન, ઉત્તસેન, અને હીમસેન એ ચારે ભાઈઓનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, અને “પાપકૃત્ય” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે અહીં પણ એની એજ શતપથ આઠાશ્વની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે, અને એ અધ્યાય ગદ્યમાં હોવાથી કેઈ જૂના ઇતિહાસનો અવશેષ હોય તેના જેવો જણાય છે. એ અધ્યાયમાં જનમેજયને અર્જુનનો પૂર્વજ નહીં પણ ચોખ્ખો પ્રપૌત્રજ કહેલો છે. એ ઉપરથી ચોક્કસ માલમ પડે છે કે ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ એકજ હતો અને તે મહાભારતના વીર નરોનો વંશજ થતો હતો. પણ મહાભારતના જનમેજયના સમ્બન્ધમાં ઘોટાળો છે એ વાત કમ્પ્લેક્સ કરીએ તોપણ જે અજ્ઞાતના પાપમાંથી જનમેજય મુક્ત થયો તે પાપ મહાભારતની લડાઈ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું એવું આપણાથી શા આધારે કહી શકાશે? અજ્ઞાતના વિષે જરા કથન કરવામાં આવેલું તે ઉપરથી તૂટી પડીને મહાયુદ્ધનો દોષ એના મોઢા ઉપર ચૂકવો એ વાસ્તવિક જણાતું નથી. જનમેજયે જે હત્યા કરી હતી તે કંઈ એના સમ્બન્ધમાં શતપથ આઠાશ્વમાંથી

આપણને કંઈ પણ સચ્ચના મળી શકતી નથી શાંતપર્વના અધ્યાયમાં, આ વૈદિક આખ્યાયિકા ફરીથી આપવામાં આવી છે, ત્યાં આગળ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જનમેજયને હાથે અચાનક બ્રાહ્મણની હત્યા યદી હતી. આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં એજ 'જનમેજય પારિક્ષિત' વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એણે કરેલું પાપ કેવા પ્રકારનું હતું તેના નિર્ણય કરવાનું કંઈ પણ સાધન આપણને મળી શકતું નથી. મહાભારતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તો યુદ્ધમાં એકજ બ્રાહ્મણનું-એકલા દ્રોણનું મૃત્યુ યથુ જણાય છે. દ્રોણ એ બ્રાહ્મણના કરતાં લઘુવૈયો વધારે હતો, અને રહોમા પક્ષના સરદાર તરીકે બીજાઓની હત્યા કરવાને એ આવ્યો હતો એટલે એને મારવો એમાં કોઈ પણ રીતનું પાપ નહોતું. ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય આ બાબતમાં ખુલ્લો છે, અને મહાભારતની અંદરજ એ નિર્ણય ઘણી વાર જણાવવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કંઈક બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી એ માપની ગંભીરતા વધારી દઈને મહાભારતના યુદ્ધની સાથે એની એકતા કરી દેવી એ કેવી રીતે બની શકે તે હમારાથી સમજી શકાતું નથી.

વૈદિક સાહિત્યમન્યોમાં એક બીજો ફરો છે તેના ઉપરથી પણ ધણી ભૂલભરેલી અનુમાનો કાઢવામાં આવ્યાં છે. શતપથ બ્રાહ્મણના બ્રુહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ચર્માપ્રસંગે યાગવલ્ક્યને એનો પ્રતિપક્ષી પૂછે છે કે "પારિક્ષિતો (પરિક્ષિતના ઓકરાઓ) ક્યાં હતા?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાગવલ્ક્ય કહે છે કે:-

“અશ્વમેધ કરનારાઓ સઘળા જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં.”

આ ઉપરથી વેનર એવું અનુમાન કરે છે કે “એ વખતે પારિક્ષિતોનો સમૂળગો વિનાશ થયો હશે, છતાં તેઓનું જીવન અને તેઓનો વિનાશ એ લોકોની સ્મૃતિમાં હજી તાજાં હશે અને એ સમ્યક્ધર્મમાં લોકોને કેવડલ રહેતું હશે.” વળી એક બીજો ઠેકાણે એણે કહ્યું છે કે “શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી એવું જણાય છે કે જનમેજય પારિક્ષિતનું સ્મરણ હજી લોકોને તાજું હશે અને એના તથા એના વંશના ઉદય

તથા અસ્તની દક્ષીણ હજી તેઓના ચિત્તમાથી ખસી નહીં હોય. ” હવે જ્યુદ્ધારમ્બક ઉપનિષદના જે ફક્ત વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં એવું કંઈ જણાવું નથી કે જે ઉપરથી પારિક્ષિતના છોકરાઓનો અધઃપાત થયો અથવા તો એ અધઃપાત ધણો ભયંકર હતો એવું અનુમાન નીકળી શકે. આપણે કમ્પૂન કરીએ કે પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એ બેઉ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં પરિક્ષિતના પુત્રે કરેલી બ્રહ્મહત્યાનો વિચાર હોવાને લીધે એ પુત્રો ત્યાં ગયા હશે કે કેમ તે વિષે શકા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તોપણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પારિક્ષિતોનો અધઃપાત થયો હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે આપણી પાસે શો આધાર છે ? શું પારિક્ષિતોના યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો એવું ધારવામાં આવે છે ? એ સમ્બન્ધમાં વેમરેજ પાછળથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે પારિક્ષિતો એ મહાભારતની લડાઈના આગેવાન હતા અને પ્રપત્ય તથા પાપને લીધે (તેઓનો અધઃપાત થયો નહોતો પણ) તેઓને વિજય મળ્યો હતો. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વેમરના આગલા અનુમાનને માટે કંઈ પણ આધાર નથી એટલુંજ નહીં, પણ પાછલા ભાગમાં એણે પોતે જે કહ્યું છે તેનાથી એ અનુમાન વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આખો ફકરો એણે ખરાખર તપાસ્યો જણાતો નથી, કારણ કે ઉત્તરમાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

“ત્યાં કે જ્યાં સઘળા અશ્વમેધ કરનારાઓ જાય છે, એટલે મહિકાની પાંખ જેવી અથવા અજ્ઞાની અણી જેવી ન્હાની જગા જ્યાં આગળ છે તે દુનિયાની પેલી તરફ.....” આ ફકરાનો ખરેખરો ભાવાર્થ તો બાહ્ય ઉપરથી સમજાય છે તે પ્રમાણે એવો છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાથી એક ઋષિ જ્યાં જઈ શકે ત્યાંજ અશ્વમેધ કર્યાથી પણ જઈ શકાય છે. પારિક્ષિતોએ કંઈ પાપ કર્યું હશે તોપણ તે પાપ વિષે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં ધણુંખરૂં રિચાર પણ નહીં આવ્યો હોય.

આ પ્રકરણનો સાર હવે આપણે ટૂંકમાં કહી નીકળીએ. બનેલા બનાવોનો ઇતિહાસ આપણે એ વૈદિક સાહિત્યમન્યોનો ઉદ્દેશ નથી એટલે એ ગ્રન્થોમાં પાંડવો વિષે અથવા મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કંઈ કરવામાં ન

આબ્યું હોય તેટલા ઉપરથી પાંડવો કદી યથાજ નહોતા અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી યર્ષજ નહોતી એવું અનુમાન યર્ષ સકતું નથી, અને તેઓનાં જ કમોં ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ ઈવિકલ્પનાથીજ યર્ષ હોય એમ જણાતું નથી. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એની બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તોપણ એ બ્રહ્મહત્યા તે મહાભારતના યુદ્ધનો દોષ હતો એવું માનવાને માટે કોઈપણ રીતનો આધાર નથી. એવું જો માનવાનું હોત તો એ બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતની હતી તેના સમ્બન્ધમાં કંઈક વચનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણુંખડું ઉમેરવામાં આવ્યાં હોત. વળી પારિક્ષિતોના બ્યવહારદષ્ટિએ કંઈ પણ અધ.પાત યમો હોય એવું પણ જણાતું નથી. એથી ઉમડું તેઓએ જ મ્હોટા મ્હોટા અશ્વમેધ કર્યા હતા તેને લીધે તેઓનું સ્મરણ કરવામાં કરવામાં આવતું હતું; અને તેઓએ અશ્વમેધ કર્યા હતા એ ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે તેઓની સંપત્તિનો મૂલ્ય પૂરેપૂરો ઉદય થવા પામ્યો હતો.

આ પ્રમાણે પાંડવો ખરેખરા યર્ષ ગયા હતા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ (જનમેજય નહો) પણ પાંડવોજ હતા એટલું દર્શાવ્યા પછી મહાભારતમાં વર્ણવાયલા બનાવોનો સાર આપણે સંક્ષેપમાં કહી જઈશું, અને એમાં જે દંતકથાઓ આવે છે તેને આપણે ક્યાંતો ખાતલ કરીશું અથવા તો તેને સાદા રૂપમાં મૂકીશું.

પ્રકરણ ૩.

પાંડવોના પૂર્વજો.

મનુની પુત્રી ઈર્ષા અને ચન્દ્રથી જન્મી હતીન યયતી કહેવાય છે તે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં સૌથી પ્હેલો નામાંકિત રાજા પુરુરવા નામનો હતો. પુરુરવા અને ઉર્વશી નામની એક સ્વર્ગની અપ્પરા એ બેની વચ્ચેના પ્રેમ વિષે ઋગ્વેદમાં કથન કરાયેલું છે અને કાવિદાસે પોતાના “વિક્રમોર્વશીય” નામના સુવિખ્યાત નાટક વડે કરીને એ બેડના પ્રેમને અમર કર્યો છે.

એજ વંશનો ખીએ પ્રખ્યાત રાજા 'યયાતિ' હતો. યયાતિ અને એની બે રાણીઓ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનું આખ્યાન એ મહાભારતના અત્યંત રસદાયી આખ્યાનોમાંનું એક છે અને એ આખ્યાન આ સ્થળે સવિસ્તર આપવા જેવું છે. ચન્દ્રવંશના ક્ષત્રિયો હજી સિંધુ નદીની પેલી તરફ રાજ્ય કરતા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે અસુરો, જે ઈરાનના આર્ય લોકો હતા એવું યથાર્થ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેના રાજા વૃષપર્વનો મુલક યયાતિના મુલકની નજીકમાં હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. શર્મિષ્ઠા એ ઈરાનના રાજા (વૃષપર્વ)ની પુત્રી હતી, અને દેવયાની એ એના ચુરુ શુકની પુત્રી હતી. એ બેઉ કન્યાઓ એક વખતે વતમાં દરવાને માટે નીકળી પડી અને તેઓ એક કૂવા આગળ ન્હાવાને ગઈ. એ વખતે બૂપમાં તેઓનાં વસ્ત્ર અદક્ષગદક્ષ થઈ ગયાં. બ્રાહ્મણની પુત્રી (દેવયાની) જરા શુભાની હતી તેણે રાજકુંવરી તે જાણે પોતાની લોડીજ હોય એવી રીતે તેને ગાળો દીધી, તે ઉપરથી રાજકુંવરી (શર્મિષ્ઠા)એ ચીડવાઇને તેને હડસેલો માર્યો અને કૂવામાં ફેંકી દીધી. યયાતિ ત્યાં આગળ અકસ્માત આવી પડેલો અને દેવયાનીની ચીસો એના સાંભળવામાં આવ્યાથી એણે કૂવા આગળ આવીને દેવયાનીને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. આ ઉપકારના બદલામાં દેવયાનીએ એની સાથે પરણવાની પુત્રી બતલાવી અને દેવયાનીના પિતાની સંમતિ સાથે યયાતિ અને દેવયાનીનાં લગ્ન થયાં. પોતાની સખી (શર્મિષ્ઠા)એ પોતાનું જે અપમાન કર્યું હતું તેનું વેર લેવાનું હજી દેવયાનીને બાકી હતું, તેથી ઘસી તરીકેનું કામ કરવાને માટે એણે શર્મિષ્ઠાના પિતા વૃષપર્વની પાસેથી શર્મિષ્ઠાની માંગણી કીધી. વૃષપર્વનો કંઈ ઉપાય નહોતો, એટલે દેવયાનીની આ અપમાનભરેલી માંગણી પણ તેને કબૂલ કરવી પડી, અને જે છોકરીએ અપરાધ કર્યો હતો તેને એણે આ પરણેલાં બેડાંને સ્વાધીન કરી દીધી.

દેવયાનીએ આ છોકરીને યયાતિના રાજમહેલમાં અનેક વર્ષો સુધી પૂરી રાખી, પણ એ છોકરીને પોતે જે શિક્ષા કીધી હતી તેજ તેને ઉલટી લાભદાયી થઈ પડશે એવો ખ્યાલ દેવયાનીના સ્વપ્નમાં પણ નહોતો

આવ્યો. એક દિવસે તે સૂતી હતી એવામાં પોતાના પતિના જેવાજ રૂપ-
વાળા છોકરાઓના આવવાથી તે એકાએક ઝમકી ઊડી અને તપાસ કરતાં
તેને માલમ પડ્યું કે એ છોકરાઓ યયાતિના હતા, અને તે શર્મિષ્ઠાને
પેટે અવતર્યા હતા. આ સમાચાર સાંભળીને તેને ધણો ક્રોધ થયો અને
ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના પિતા પાસે જઈને પતિના આ અપરાધનું વેર લેવાની
તેણે માંગણી કરી. શુક્રાચાર્યે એ રાજાને એવો શાપ દીધો કે “ત્હને
અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે !” આ પ્રમાણે કેવયાનીએ પોતાની મૂર્ખાઈ
વડે કરીને પોતાની સત્તુને નુકસાન કરવા જતાં પોતાની જાતનેજ નુકસાન
કર્યું, અને આખરે પોતાના પતિની પાસેથીજ પોતાને માંગી લેવું પડ્યું
કે “આ શાપની ઉચ્ચતા ત્હમે ઝોળી કરો !” આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે
ઉમેર્યું કે “એ વૃદ્ધાવસ્થા અન્ય કાઈ લેવાને રાજી હોય તો તેને આપી
શકાશે.” હવે યયાતિએ પોતાના છોકરાઓને વારા કરતી પૂછ્યું કે “ત્હમે
ઠહારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો ?” પણ પૂરુ સિવાય એકેએક છોકરાએ તેમ
કરવાની ના કહી પૂરુની પાસેથી મેળવેલા યૌવન વડે કરીને યયાતિએ અનેક
વર્ષો સુધી આ જગતની મોજમઝાઓ ભોગવી. આખરે એને સાંધ્યું કે—

“ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હૃદિપા કુણ્ણવર્ત્તેવ ભૂય પવાભિવર્ધતે ॥

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિયર્વં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

નાલ્લેખકસ્ય તત્સર્વામિતિ મત્ત્યા શમં વ્રજેત્ ॥”

(છટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાઓ અન્ત આવતો નથી, પણ
અગ્નિમાં ધૂતાદિ પદાર્થો પડવાથી જેવી રીતે અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય
છે તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જગતનું
સઘળું સુવર્ણ, સપ્તગું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસને બસ થતાં નથી;
માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સન્તોષ ધરવો જોઈએ.)

યયાતિએ પોતાના છોકરા પૂરુને બોલાવ્યો, તેને તેનું યૌવન પાછું
આપી દીધું, પોતાનું ઘડપણ તેને આપ્યું હતું તે તેની પાસેથી લઈ લીધું,
અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સઘળા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પેઠે એણે પણ

પોતાની એ રાણીઓને સાથે લઇને વનમાં નિવાસ કીધો. પૂરુએ પોતાનો પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં એણે તેને આસીર્વાદ આપ્યો અને “રાજ્યનો અમલ ત્હારાજ વંશમાં રહેશે” એ પ્રમાણે તેને કહ્યું.

યયાતિના આખ્યાનમાંથી જે ઉત્તમ ઉપદેશ નીકળે છે તેને લીધે એ આખ્યાન ધણું સુંદર લાગે છે, પણ તે સિવાય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પણ એ આખ્યાન ધણું ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો આપણે જોયું કે એ વખતે ચન્દ્રવંશના અર્ચકો દક્ષ સિંધુ નદીની પેલી તરફ વસતા હતા. ખીજું, એ વખતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેક વર્ણોની વચ્ચે લક્ષ્યવહાર એ ધણી સાધારણ વસ્તુ ગણાતી હતી. ત્રીજું એ કે યયાતિને યદુ, દ્રુપદ, દ્રુપ્તુ, પૂરુ, અને અર્જુન એ પ્રમાણે પાંચ છોકરાઓ હતા. યદુના વંશજો તે યાદવો, દ્રુપદના વંશજો તે યવનો, દ્રુપ્તુના વંશજો તે ભોજ લોકો, પૂરુના વંશજો તે પૌરવો (અથવા પાછળથી વપરાયતું નામ કહીએ તો “ભરતો”) અને અર્જુનના વંશજો તે મલેચ્છ લોકો. આ પ્રમાણે યયાતિ એ અનેક પ્રજાઓનો પૂર્વજ હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમાંની યાદવ, ભોજ, અને પૌરવ એ ત્રણ પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ હતી, અને એથી યવનોની પ્રજા તે પશ્ચિમ તરફ ગઈ હતી. અહીં જે નામો જણાવવામાં આવ્યાં છે તે અદ્ય બદ્ય યયાં હોય એમ ખનવા ભેગ છે. કદાચ અર્જુનના વંશજોને યવનો કહેવા ભેદતા હતા, અને ઈરાનીઓના “તુરાન” અને આધુનિક ઇતિહાસના “તુર્ક” એ નામોની સાથે “દ્રુપદ” એ નામ કંઈક મળતું આવતું જણાય છે તેથી કદાચ દ્રુપદના વંશજોને મલેચ્છ કહેવા ભેદતા હતા. જદાવરૂપા અન્યને આપી દીધાની જે વાર્તા છે તેને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી આ પ્રમાણેનું સાદુ રૂપ આપી શકાયઃ— ધણુખર્ચે યયાતિ જદ્દ થયો હોવા છતાં દેવયાનીના પુત્રોને રાજ્યસત્તામાં ભાગ લેવા દેવાનું એનાથી નહીં બની શક્યું હોય. એ છોકરાઓ પોતાની માતાના જેવાજ ઉદ્દત હશે. તેઓએ રાજ્યસત્તા છોડી દેવાનું એને કહ્યું હશે, પણ એ જદ્દ પુરુષ હજી રાજ્ય કરવા જેવો સમર્થ છે અને રાજ્યસત્તા છોડી દેવાને એ તૈયાર નથી એવું તેઓના ભેવામાં આવ્યું હશે એટલે તેઓએ

એની સ્થાને બેઠા હતા હશે. પરિણામે સ્થિતિએ તેઓને કાઢી મૂક્યા હશે, અને એ કામમાં એના પુત્ર પૂરુષોએ એને મદદ કરી હશે. પોતાના પુત્રધર્મ બળવીને આખરે વારસામાં પૂરુષો પોતાના પિતાની રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે.

પરુના વંશજોમાં પહેલો પ્રખ્યાત રાજા દુષ્યન્ત હતો. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું આખ્યાન સંસ્કૃત કવિતાના દરેક વાંચનારને જાણીતું છે, કારણ કે કાલિદાસના જે સુંદર નાટકનાં જેથે કવિએ આટલાં બધાં વખાણુ કર્યા છે તે નાટક એ આખ્યાન ઉપરથીજ રચાયેલું છે. પણ મહાભારતની શકુન્તલા અને કાલિદાસની શકુન્તલા એ બેમાં ઘણુંજ ફેર છે. કાલિદાસે શકુન્તલાને એક સુધરેલી અને બહીકણુ સ્ત્રી તરીકે ચિત્રી છે, પણ મહાભારતની શકુન્તલા એવી નથી. મહાભારતની શકુન્તલાને નીતિના ગૌરવનું જ્ઞાન હતું. તે એક નિખાલસ હૃદયની ગ્રામ્ય કન્યા હતી. અરણ્યના આશ્રમ આગળ દુષ્યન્ત રાજા અકસ્માત્ આવી પહેર્યો હતો તે વખતે શકુન્તલાને પાલક પિતા ત્યાં આગળ નહોતો. ગાંધર્વવિવાહથી દુષ્યન્ત રાજા એની સાથે પરણ્યો હતો, અને એ વિવાહનો કોઈ સાક્ષી નહોતો. કટલાંક વર્ષ પછી પોતાના પુત્રને સાથે લઈને અને અરણ્યના આશ્રમને તજીને શકુન્તલા પોતાના પતિની રાજધાની તરફ જાય છે ત્યાં આગળ જરસભાની વચ્ચે દુષ્યન્ત રાજા એની સાથે પોતાનાં લગ્ન થયાની વાત જ નાંખીને કહે છે. તે વખતે એ કહે છે કે “ રાજાઓના કરતાં, રે ! જાળકોના કરતાં પણ, સત્ય એ વધારે કીમતી વસ્તુ છે, ” અને જણાવે છે કે “ જે માણસને સત્યની દરકાર નથી તે માણસ મ્હારો પતિ હોય તોપણ તેની સોબત મ્હારે જોઈતી નથી. ” રાજાએ પોતાની પ્રજાની ખાત્રી કરવાને ખરેખર આ મુક્તિ કરી હતી, અને “ શકુન્તલા તે ખરેખરી દુષ્યન્તની સ્ત્રી છે ” એવી આકાશવાણી થાય છે એટલે એ શકુન્તલાને પોતાની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારે છે. નીતિબળવાળી કન્યાની સાથેનાં સ્નેહલગ્નને પરિણામે ભારત નામના સંતાનનો જન્મ થયો હતો તે આગળ જતાં પૂરુષશત્રો સૌથી મહારત્રી રાજા ગણાયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં છેક ગંગાવચ્ચનાના સંગમ સુધીના પ્રદેશો એણે જીત્યા હતા અને ત્યાં મરુ કર્યા હતા એમ જણાય છે; અને

શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૯મા કાંડમાં એક શ્લોક આવે છે તેમાં ગંગા અને યમુનાના કિનારાઓ ઉપર એણે જે અશ્વમેધ કર્યા હતા તેનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. એના નામ ઉપરથી એના વંશજોનુંજ નહીં, પણ આખા દેશનું નવું નામ પડ્યું હતું, અને આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હિંદુસ્તાનને માટે “ભરતભૂમિ” એજ નામ વાપરવામાં આવે છે.

ભરતના વંશજો ધણા પ્રતાપી હતા. તેઓ પંજાબના મુલકમાં વસતા હતા અને ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ ગંગા-યમુનાના પ્રદેશો સુધી તેઓએ પોતાનાં સંસ્થાન કર્યાં હતાં. વેદ સમયના સાહિત્યગ્રંથોમાં પણ ભરતોને બહાદુર લોકો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે (હતનું = હિંદુસ્તાન). ભરતના વંશજોમાં એક હસ્તી કરીને હતો તેણે ગંગા નદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું અને એ હસ્તિનાપુર તે એક નવા દેશની રાજધાની તરીકે ગણાયું. ભરત લોકો હવે પંજાબથી હંમેશને માટે ખસીને ગંગા નદી આગળ આવી રહ્યા હોય એમ જણાય છે અને હસ્તીના પ્રપૌત્ર કુરુએ ગંગા અને યમુના નદીના ઉપવા પ્રવાહોની વચ્ચેના તેમજ દિલ્હીની ઉત્તરે અને યમુના નદીની પશ્ચિમે આવેલા ક્ષણદ્રુપ મેદાનને “કુરુક્ષેત્ર” એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હવે ઘણી સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને તેઓ તથા ગંગા નદીની પૂર્વમાં અને જગત દક્ષિણ તરફ વસનારા પંચાલ લોકો એ બેઉને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ધણા સુધરેલા અને પ્રતાપી કહેવામાં આવ્યા છે.

આ રસાળ અને સમૃદ્ધિમાન ભૂમિ ઉપર કુરુ વંશના જે રાજાઓએ પાછળથી રાજ્ય કીધું હતું તેઓને હમે આગલા પ્રકરણમાં ગણાવી ગયા હિયે. આ સ્થળે એ વંશની હકીકત શાન્તનુ રાજાથી શરૂ કરીને આપણે આગળ ચલાવીશું. શાન્તનુ રાજાને ગંગા નદીથી ભીષ્મ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ ભીષ્મ ને મહાભારતનું એક ધર્મજ સુન્દર પાત્ર છે. એ પુત્રનો જન્મ થયા પછી ગંગા નદીએ શાન્તનુ રાજાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સત્યવતી નામની માત્રીની કન્યા સાથે શાન્તનુ રાજાને પ્રેમ થયો, પણ સત્યવતીએ કહ્યું કે “મ્હારો જે પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે એવું

ત્હમે વચન આપો તોજ હું ત્હમ્હારી સાથે પરણું.” શાન્તનુ રાજ આ શરત કબૂલ કરીને લીખ્મનો રાજગાદી ઉપરનો હક છીનવી લેવા રાજ ન્હોતો; પણ લીખ્મે પોતેજ પોતાના બાપને ગુંચવણમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક એણે છોડી દીધો એટલુંજ નહીં, પણ સત્યવતી અને તેને જે પુત્રો થાય તેની સાથે વિગ્રહ કરે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ ન રહે એટલા માટે પરણવુંજ નહીં એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા છેક છેલ્લી ધડી સુધી એણે બરાબર પાળી અને એના સ્વાર્થ-ત્યાગ તથા ધર્મબુદ્ધિને લીધે એણે એવી ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદન કરી કે હજી પણ હિંદુસ્તાનના લોકો એના નામનો ઉચ્ચાર ધણાજ માનપૂર્વક કરે છે.

સત્યવતીથી શાન્તનુને જે પુત્ર થયા તેમાંનો એક બચપણમાં મરી ગયો. કુરુઓના રાજની પદવી શાન્તનુ પછી એના પુત્ર વિચિત્રવીર્યને મળી. કાશીના રાજની પાસથી અંબિકા અને અંબાલિકા એ જે સ્ત્રીઓને લીખ્મ જોરજુલમથી લઈ આવ્યો હતો તે બેકતી સાથે લીખ્મે વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કર્યાં, તોપણ તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. સત્યવતીનાં શાન્તનુની સાથે લગ્ન થયાં ત્યાર પહેલાં એને પરાશર મુનિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એ પુત્ર તે બીજો કોઈ નહીં પણ મહાભારતનો રચનાર અને વેદોની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ પોતે હતો. હવે લીખ્મની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસને પોતાના સાવકા ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય)ની વિધવાઓથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું, અને એ પ્રભાણે નિયોગથી વિચિત્રવીર્યને ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એક “દારી”ને પેટે વ્યાસનો એક ત્રીજો પુત્ર વિદુર જન્મ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો; અને કેટલાક સમય સુધી પાંડુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી પાંડુ રાજાએ અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો અને આખરે અરણ્યમાંજ મરણ પામ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને ત્રિવે એવું જાણવામાં આવે છે કે એની સ્ત્રી ગાંધારી, એટલે ગંધારના રાજની પુત્રી હતી, તેનાથી એને સો પુત્રો થયા હતા, તેમાંના દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ બે મુખ્ય હતા. પાંડવો અથવા પાંડુના પુત્રોની સાથે મહાભારતનું યુદ્ધ જોઓએ કર્યું હતું તે આ હતા. પાંડુ રાજાથી પાંડવોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તેનું વર્ણન આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં આપીશું.

પ્રકરણ ૪.

તેઓનો જન્મ, બાલ્યાવસ્થા અને દ્રૌપદી સાથે લગ્ન.

મહાભારતમા કહ્યું છે કે પાંડુ રાજાને મૃગયા કરવાનો ધણો શોખ હતો, અને હીંમના મત્રીપણા નીચે રાજ્ય ચલાવવાનું કામ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપીને મૃગયા કરવામાં જ એ પોતાનો સમય ગાળતો હતો. વનમા એ પોતાની બે સ્ત્રીઓને લઇને રહેતો હતો અને હજી તથા જંગલના ખીજા પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો બટકતો હતો. એક દિવસ હરણીની સાથે વિહાર કરતું એક હરણ એના જોનામા આવ્યું તેની એણે હસા કરી. પછી પાછળથી એને ખબર પડી કે એ ખરેખર હરણ નહોતું, પણ એક ઋષિએ પોતાના શોખને ખાતર હરણનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. ઋષિએ એને શાપ દીધો કે “તું પણ એવી રીતે વિહાર કરતો હોઈશ તે વખતમાજ મરણ પામીશ.” સાર પછી પાંડુને ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો, પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરવાનું એણે છોડી દીધું, અને તપશ્ચર્યા કરના માટે એ હિમાલય પર્વત ઉપર ગયો ત્યાં આગળ અનેક વર્ષો સુધી એણે તપસી તરીકેનું શ્રવન ગાળ્યું. પણ પુત્ર વિના કોઈને મુક્તિ મળી શકતી નથી એ વાત એની જાણમા હોવાથી એણે પુત્રપ્રાપ્તિને માટે પોતાની સ્ત્રીઓ કુન્તી અને માદ્રીને નિયોગના રિવાજનો આશ્રય લેવાનું કહ્યું. કુન્તી જે વખતે કુમારિકા હતી તે વખતે એક ઋષિ તરફથી એને પાંચ મત્રો આપવામા આવ્યા હતા. એ મત્રોના પ્રભાવ વડે કરીને પાંચ દેવતાઓને પોતાની પામે બોલાવી શકાય એવું હતું એ દેવતાઓને એણે હવે બોલાવ્યા, અને ધર્મ, વાપુ, અને ઇન્દ્ર, એ ત્રણ દેવતાઓથી એને ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા તેના ક્રમશઃ સુધિષ્ઠિર, હીમ અને અર્જુન એ પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યા. પોતાની પામે બે મત્રો બાકી રહ્યા તે એણે પોતાની સપત્ની માદ્રીને આપ્યા, અને તેને પણ બેડ અશ્વિનીકુમારોથી બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ, તેના નકુલ અને સહદેવ એ પ્રમાણે નામ રાખવામા આવ્યા. પાંડુ હવે સન્તોષ પામ્યો,

પણ એક દિવસે ઋષિનો આપેલો શાપ એનાથી ભૂલી જવાયો અને એ મનમથના વિકારને વશ થયો. એનીજ ચિંતા ઉપર માદ્રી બળી મૂકી. કુન્તી અને તેના પાંચ છોકરાઓને અરણ્યના બ્રાહ્મણોએ હસ્તિનાપુર ખેંચાડી દીધાં. ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓએ નવાં આલેશાં માણસો તરફ ધ્વિર્બાબ રાખીને કેટલાક વાંધા ઉઠાવ્યા, પણ ધૃતરાષ્ટ્ર અને હાથી પાંડુના પુત્રો ગણીને પાંડવોનો સત્કાર કર્યો અને કુદુઃખનાં માણસો તરીકે તેઓને કુદુઃખમાં દાખલ કર્યાં.

મહાભારતની લડાઈના અગ્રણીઓ (પાંડવો)ના જન્મ વિષેની દંતકથા આ પ્રમાણે છે. સઘળા પ્રજાઓમાં અને સઘળા ધર્મોમાં વીર નરો અને પૈર્ગંબરોની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં આવા અદ્ભુત અને અસાધારણ પ્રસંગો કલ્પવામાં આવ્યા હોય છે, અને જે વીર નરો પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર યદ્યપિ ગયલા કહેવાય છે તેમની ઉત્પત્તિ દેવતાઓથી થયેલી હિંદુઓએ કલ્પી હોય તો તેમાં કંઈ પેણુ આશ્ચર્ય જેવું નથી. તોપણ કેટલાક માણસો એવા હોય છે જેઓ અદ્ભુત પરાક્રમનાં અને દિવ્ય સામર્થ્યવાળાં કૃત્યો તરફજ જુએ છે અને ઉત્પત્તિની અસાધારણતા વિશે કંઈપણ દરકાર રાખતા નથી. એવા માણસો દંતકથાઓમાંથી અકુદરતી પ્રસંગોને કાઢી નાંખવાનું પસંદ કરે છે, અને ઉપલી દંતકથામાંથી ઋષિના શાપની અને દેવતાઓને બોલાવી શકાય એવા મંત્રોની હકીકત આપણે કાઢી નાંખીએ તો એ દંત-કથાને યુદ્ધિમાં ઉતરી ચકે એવું સ્વરૂપ આપવું મુશ્કેલ જણાશે નહીં.

કુન્તી અને માદ્રી એ કાણુ હતાં તે આપણે આ સ્થળે જણાવીશું. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે કુન્તી એ વસુદેવના પિતા અને કૃષ્ણના પિતામહ શૂરની પુત્રી હતી. તેનું અસલ નામ “પૃથ્વા” (આથવા મહોડી) હતું, પણ શૂરના કાકાનો છોકરો, જે કુન્તિભોજનો રાજા હતો, તેને એ દત્તક આપવામાં આવી હતી ત્યારનું એનું “કુન્તી” એવું નામ પડ્યું હતું. એક સ્વયંવરમાં એનો પાંડુની સાથે લગ્ન થયો. ભોજ લોકોનું રાજ્ય હસ્તિના-પુરની દક્ષિણમાં આવેલું હતું અને ઘણું કરીને મધ્ય હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફની હદ સુધી ફેલાયેલું હતું. આપણે ઉપર જોઈ ગયા હિંચે તે પ્ર

ભોજ અને યાદવ એ બેઉ પ્રજાઓનો સમન્વય થયો નિકટનો હતો. માદ્રી એ મદ્ર લોકો, જેઓનો મુલક સરહદ ઉપર આવેલો હતો, તેઓના રાજની પુત્રી હતી. મંદ્ર લોકો દંડા મુલકમાંથી આવેલા હોવાથી તેઓની ક્રાન્તિ સારી હશે એવું અનુમાન થાય છે. મદ્ર દેશની કન્યાને પરણવાનો હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોને ખાસ શોખ હતો એમ જણાય છે. મદ્ર દેશના રાજને કીમતી બેટા આપીને ભીષ્મે પાંડુને માટે માદ્રીને મેળવી હતી. માદ્રીનો ભાઈ શલ્ય એ મહાભારતના યુદ્ધનો અગ્રણી હતો અને એ પાંડવોની વિરુદ્ધ લડ્યો હતો.

કુરુઓના રાજ તરીકે પાંડુએ સંપૂર્ણ સત્તા મેળવી હશે ત્યાર પછી મૃગયાવિહારમાં અને પોતાની ધર્મપત્નીઓના સહવાસમાં એણે પોતાના કાળે ગાળવા માંડ્યો હશે અને મોટા ભાગે એણે હિમાલયના શીતળ પ્રદેશોમાં રહેવાનું રાખ્યું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. થોડા વખતમાં મોજશોખ મારવાની એને આદતજ પડી ગઈ હશે એ પણ રહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. એના જીવન દરમ્યાન અથવા તો એના મરણ પછી એની પત્નીઓએ નિયોગ વડે કરીને પાંચ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા હશે; કારણ કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં, ખાસ કરીને રાજાઓમાં, સંતતિ એ સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ ગણાતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે આપણે ધારી શકીએ તે પ્રમાણે પૃથાના પુત્રો જલ્દવાપ્તતા અને માદ્રીના પુત્રો રૂપવાન્ હતા. પાંચે જણાએ યુદ્ધકળામાં કુશળ હતા અને તેઓનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું હતું. અને પ્રાચીન આર્યો એવું માનના હતા કે ઉંચા કર્મો એ ઉંચા જન્મનુંજ પરિણામ છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના એક આખ્યાનમાં પ્રાચીન આર્યોની આ દૃઢ માન્યતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સત્યકામ જાગ્રાએ એક ઋષિની ખાસે જઈને ઉપદેશ માંગ્યો ત્યારે ઋષિએ પૂછ્યું કે “ત્હાઈ નામ શું છે? અને ત્હારા પિતાનું નામ શું છે?” સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે “ત્હાઈ પોતાનું નામ સત્યકામ જાગ્રાવ છે અને ત્હારી એ મ્હને એવું કહ્યું છે કે ત્હારા પિતા કોણ હતા તે હું જાણતી નથી.” ઋષિએ કહ્યું કે, “તું આછાનુનો પુત્ર છે, કારણ કે તું સાચું બોલે છે.”

આ કારણથી પાંડવોના સમયનાં અને પાંડવોની પછીના સમયનાં માણસોએ પાંડવોની ઉત્પત્તિ દેવતાઓથી થયેલી ગણી હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું નથી.

પણ દરેક યુગમાં કેટલાંક યંત્રાશીલ વૃત્તિનાં માણસો હોય છેજ, અને મહાભારતના સમયમાં પણ પાંડવો એ પાંડુના હઠધર પુત્રો ખરા કે નહીં તે વિષે યંત્રા ધરાવનારા માણસો હતા એવું મહાભારતની અંદરથીજ આપણને માલમ પડે છે. હસ્તિનાપુરમાં કેટલાક કહેતા કે પાંડવો એ પાંડુના પુત્રો છે અને કેટલાક કહેતા કે પાંડવોનો જન્મ તો પાંડુના મરણ પછી ભાંજો વખત વીસા બાદ થયો હતો એટલે પાંડવો એ પાંડુના પુત્રો કેવી રીતે હોઈ શકે? પરંતુ તેઓ કહેતા કે ગમે તેમ હોય પણ “ પાંડવોને હમે માન આપીએ છિયે; પાંડુના પુત્રોનો સત્કાર કરતાં હમને આનન્દ થાય છે.” * પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની વચ્ચે દ્વેષભાવ વધતો ગયો હતો અને પરિણામે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બારે સંભ્રામ થયો હતો તેવું મૂળ કારણ પણ બહુખર્ચ પાંડવોની ઉત્પત્તિ વિષે આવી રીતની યંત્રા ચાલી રહી હતી તેજ હશે.

શુધિષ્ઠિર અથવા ધર્મ એ દુર્યોધનના કરનાં એક વર્ષ મોટો હતો અને હીમ તથા દુર્યોધનને વિષે મહાભારતમાં એવું કથું છે કે એ બેકોનો જન્મ એકજ દિવસે થયો હતો, એટલે બીજો દરેક ભાઈ બોણામાં બોણો બાકેક વર્ષ ન્હાનો હશે એમ જણાય છે. પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાં લાવવામાં આવ્યા તે વખતે તેઓની ઉંમર કેટલી હતી તે, જણાવવામાં આવ્યું નથી, પણ વેદવિદ્યા તેમજ ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ એવા દ્રૌણાચાર્યની દેખરેખ હેઠળ તેઓને પોતાના બાપદાદાના ઘરમાં પ્રથમનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. એ શિક્ષણને માટેજ દ્રૌણાચાર્યને ખાસ રાખવામાં આવ્યા હતા, અને એ ૧૦૬ છોકરાઓને એકસરખી સંભાળથી શિખવતા હતા. પણ વયસો પાંડવ, અર્જુન, તે એનો માનીતો સિબ્ય હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં એ બીજા સઘળા

* “ આહુઃ કોચિત્ત તસ્યૈત્ત તસ્યૈત્ત ઇતિ ચાવરે ” ઇત્યાદિ. આ”

શિષ્યો કરતાં વધી જાય એવો હતો. હાલના વખતમાં તોય અને ગોળો એ જેમ લડાઈનાં મુખ્ય સાધન ગણાય છે તેમ એ વખતે ધનુષ અને બાણ એ લડાઈનાં મુખ્ય સાધન ગણાતાં હતાં અને હવે પત્તીના પ્રકરણમાં ધનુષ-માણના સમ્બન્ધમાં વધારે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આપણને જરૂર પડશે. ભીમ અને દુર્યોધન એ બન્ને કસરતમાજ હતા અને કુસ્તી કરવામાં તેમજ ગદાયુદ્ધ કરવામાં બન્ને એકસરખા નિપુણ હતા, પણ બેમાં ભીમ વધારે જખરો હતો. દુર્યોધન અને એના બાઇએના હૃદયમાં જેન્દ્રેપતો અગ્નિ પ્રથમથીજ સળખતો હતો તેમાં પાંડવોનાં ચઢિયાતાં બળ તથા નિપુણતાને લીધે વધારો થયો, અને એક દિવસે સર્વે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર રમવા ગયા હતા તે વખતે ભીમ ત્યાં આગળ ઉઘી ગયો હતો તેને ઉચકીને તેઓએ નદીમાં ફેંકી દીધો. સઘળા બાઇઓ ઘેર પાછા આવ્યા પણ ભીમ પાછો આવેતો જણાયો નહોતો ત્યારે એની માતા કુંતીએ ધણું કલ્પાન્ત કર્યું. ભીમને માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે નદીમાંના સર્પો એને નાગયોગમાં લઈ ગયા, અને ત્યાં આગળ જીવનનું અમૃત એના પીવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે એ સડીસત્રામત ઘેર પાછો આવ્યો તોય એના શત્રુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને પાંડવોને અને પાંડવોની માતાને ધણો આનન્દ થયો. ધણુંખર્ચ, સર્પદંશને લીધે ઈંડા પાણીની અંદર રહેવા છતાં ભીમનું મૃત્યુ નહોતું થયું હોય અને જે વિધને એ પાત્રન કરી ગયો હશે તેનાથી એનામાં નયું બળ આવ્યું હશે.

રાજકુમારોની કેળવણી થોડાં વર્ષમાં પૂરી થઈ અને એ કેળવણીથી તેઓને જે જ્ઞાન મળ્યું હતું તેની પરીક્ષા કરવાને માટે એક મ્હોટો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો. એ મેળાવડાનું મહાભારતમાં ધણું સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અને એ વર્ણનથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા રાજકુમારોને કેવી રીતની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. દ્રોણની સૂચના ઉપરથી નમર બહાર એક મ્હોટો મંડપ તૈયાર કરવાનો હુકમ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી આપવામાં આવ્યો હતો અને એ મંડપની દેખરેખ રાખવાનું કામ દ્રોણને પોતાનેજ એપવામા આવ્યું હતું. સુકર?

કરેલે દિવસે મેળાવડાના સ્થળ આગળ શહેરના લોકો ભેગા થયા. આંધ્રો-
ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેની સ્ત્રી ગાંધારી, કુન્તી અને રાજકુટુંબનાં બીજાં માણસો
સર્વે ત્યાં આગળ ગયાં અને પોતપોતાની જગાએ ઝોઠવાઈ ગયાં. પછી
રમતમાં ભાગ લેનારાઓના આગમનની ખબર આપવાને માટે રણશીંગડાઓ
ટુંકાયાં એટલે પ્રેક્ષકમંડળમાં એકદમ સાન્નિધ્ય પ્રસરી ગઈ અને સફેદ દાઢી
તથા સફેદ વસ્ત્રને લીધે ગંભીર જણાતા દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોને અલેક
પછી અલેક યુદ્ધના મેદાનમાં દાખલ કર્યાં. ત્યાં આગળ ધનુષ્યને વાળવાની,
તીરોને ફેંકવાની, અશ્વો પર સવારી કરવાની, હાથીને ચલાવવાની, તરવારથી
લડવાની, અને મદાયુદ્ધ કરવાની કળાઓમાં રાજકુમારોએ પોતપોતાની
નિપુણતા પ્રકટ કરી. મજબૂત શરીરના દુર્યોધન અને ભીમ એ બે જણાઓ
હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા તે વખતે પ્રેક્ષકમંડળે હર્ષના
નાદ કર્યા, અને પ્રમંથ બોળાને એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરવાની તેઓએ
શરૂઆત કીધી તે વખતે દુર્યોધન જીતશે કે ભીમ જીતશે તેના સમ્બન્ધમાં
પ્રેક્ષકમંડળના જુદા જુદા મત થયા, અને એ જુદા જુદા મતવાળાઓએ
એક બીજાની સાથે શરત બંધવા માંડી. દ્રોણે એ મતભેદ જોયો અને એ
યુદ્ધને અનિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું હતું એવું અને લાગ્યું એટલે એના પુત્ર
અશ્વત્થામાને એણે યુદ્ધ બંધ કરવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે “સૌથી વધારે
નિપુણ અને સૌથી વધારે માનીતા, મહારા પોતાના પુત્ર કરતાં પણ વધારે
પ્રિય એવા શિષ્યને હવે હું ત્હમારી આગળ રજુ કરું છું.” પછી અર્જુન
રણક્ષેત્રમાં દાખલ થયો. એણે સુનેરી બખ્તર પહેર્યું હતું. હાથ તેમજ મસ્તકને
માટે એણે લંકણ રાખ્યાં હતાં. એના ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય હતું અને
એના જમણા હાથમાં બાણ હતાં. પાછાં રણશીંગડાઓ સંભળાયાં, શંખો
ટુંકાયા, અને ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે ‘હવે શું માય છે?’ તેના જવાબમાં
વિદુરે અને કૃત્યું કે ‘સમગ્ર ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન હવે રણક્ષેત્રમાં
દાખલ થયો છે.’ અર્જુને હવે ધનુર્વિદ્યામાં પોતાની નિપુણતા દર્શાવવા
માંડી. સોઠાનું એક ગોળ ચક્ર ફરતું હક્ર ફરતું તેના મ્હોંની આરપાર જાય
એવી રીતે પાંચ તીરો ઉપરાચારી એણે ફેંક્યાં, અને તે તીરો એટલી

ઝડપથી દેડ્યાં કે જાણે એકજ તીર દેડ્યું હોય એવું લાગે. એવીજ રીતનાં બીજાં પણ કેટલાક પગક્રમો એણે કરી બતાવ્યા, અને પછી અસ્થિરતામાં પોતાની જે કુશળતા હતી તે એણે દર્શાવી. (એ વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કહીશું). પછી સફાર્ધ સાથે અને ઉતાવળથી રથમાં ચઢતો જાય અને પાછો રથમાંથી ઉતરતો જાય એવી રીતે એ રથમાં બેસીને આમતેમ દુર્યો અને મદાના તેમજ તરવારના ખેલો પણ એણે કરી બતાવ્યા. આ સધળા પ્રયોગો એ કરી બતાવતો હતો તે વખતે વારંવાર હર્ષના નાદ થયા જતા હતા અને એણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું એટલે રણશીંગડાઓ પાઠાં ધુંકાવા માંડ્યાં. એ રણશીંગડાઓનો અવાજ ભાગ્યે અંધ થયો હશે એટલામાં પ્રવેશદ્વાર આગળ ભારે ઘેઘાટ થઈ રહ્યો અને એક ઉંચા કદનો અને મજબૂત શરીરનો, ધનુષ તથા તીરને ધારણ કરનારો, અને ભુગ્મણેને ઠોકનારો વીર પુરુષ રણક્ષેત્રમાં દાખલ થયો. દ્રોણ અને એના શિષ્યો અને મૈત્રેયના દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રી પ્રવેશદ્વાર તરફ જોઈ રહ્યા, અને કહ્યું પ્રવેશ કરીને દ્રોણ અને કૃપને કંઈક જોછા માન સાથે નમસ્કાર કર્યા અને અર્જુન તરફ જોઈને કહ્યું કે “હું જે જે પરાક્રમો કર્યા છે તે સધળાં હું પણ કરી બતાવીશ. તારી જાતને માટે તું મિથ્યા અભિમાન ધરાવતો નહીં.” આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ સાથે પ્રેક્ષકમંડળે જાણું થઈ ગયું અને દુર્યોધનના મુખ ઉપર આનન્દનો પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો તેજ વખતે અર્જુન જરા-એક શરમિદો અને કોપાયમાન બની ગયો. પણ દ્રોણે કહ્યુંને પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવવાની રજા આપી, અને અર્જુનના કરેલા એક્રેએક ખેલ કરી બતાવીને એણે ધનુર્વિદ્યામાં પોતાની નિપુણતા દાખવી દુર્યોધન એને ભેરી ષડયો અને કહ્યું કે “હે મહાબાહુ! તું ભવે આવ્યો. તું મહારો મિત્ર થા અને કુરુઓના રાજ્યને ભોગવ.”

“સ્વાગતં તે મહાવાહો દિષ્ટ્યા પ્રાપ્તોઽસિ માનદ્ ।

અહં ચ કુરુરાજ્યં ચ યથેષ્ટમુપમુજ્યતામ્ ॥”

કહ્યું જવાબ આપ્યો કે “તારી મિત્રતા કરતાં મને કંઈ પણ વધારે ઇષ્ટ નથી. અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવું એ મહારો અન્તરૂનો અભિલાષ છે.”

પછી દુર્યોધને કહ્યું: “હે કર્ણ! હીક જોડ્યો, મ્હારા શત્રુઓના મસ્તક ઉપર પગ મૂકવાને તું ખરેખરો લાયક પુરુષ છે.”

આ વખતે અર્જુનને સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું અપમાન થયું હોય એવું લાગ્યું અને એણે કહ્યું કે “હે કર્ણ! જેઓ વગર જોલાબ્યા આવે છે અને વગર પૂજે જોડ્યાં કરે છે તેઓને કેવું કૃણ મળે છે તે હું હમણાં જ ત્હને બતાવું છું.” કર્ણે આનો ઉત્તર વાળ્યો કે “રણભૂમિ એ જાહેર સ્થાન છે અને પરાક્રમ એજ દરેક કર્મને માટે જરૂરનો પરવાનો છે. ત્હારા આચાર્યના દેખનાં પણ હું ત્હને શિક્ષા કરીશ.”

પછી દ્રોણે અર્જુનને કર્ણની સાથે દંડયુદ્ધ કરવાની રજા આપી, અને અર્જુન પોતાના ભાઈઓને ભેટીને અને પોતાના આચાર્યને નમસ્કાર કરીને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગયો. કર્ણ પણ પોતાના નવા મિત્રને ભેટ્યો અને લડવાને તૈયાર થયો. આ વખતે પાછા પ્રેક્ષકમંડળમાં બંને લડવૈયાઓના બે પક્ષ પડી ગયા હતા, પણ કુન્તીને એ વખતે મૂઝાં આવી ગઈ; કારણ કે શું કરવું તે એને સ્પષ્ટ નહોતું. આ પ્રસંગે કૃપ, જે દંડયુદ્ધના કાયદાઓમાં ધણી પાવરધી હતો, તે કુન્તીનું સાન્ત્વન કરતો જોડ્યો કે:—

“અયં પૃથાવાસ્તનયઃ કનીયાન્ પાંડુનંદનઃ ।
કૌરવો ભવતા સાર્થં દંડયુદ્ધં કરિષ્યસિ ॥
ત્યમપ્યેયં મહાયાહો, માતરં પિતરં કુલમ્ ।
કથયસ્વ નૈદ્રાણાં, ચેર્ષાં ત્વં કુલભૂષણઃ ॥
તતો વિદિત્વા પાર્થસ્ત્રગં પ્રતિયોત્સ્યસિ યા ન યા ।
વૃથાકુલસમાચારૈર્ન યુદ્ધયન્તે નૃપાત્મજાઃ ॥”

(આ અર્જુન તે કુન્તીનો અને પાંડુનો પુત્ર છે, એ કુરુઓના કુળનો છે, તે ત્હારી સાથે દંડયુદ્ધ કરશે. હે મહાબાહુ! તું પણ ત્હારા માતૃપિતા કૌણ છે અને ત્હારું કુળ કયું છે તે મ્હને કહે. તે જાણ્યા પછી અર્જુન ત્હારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતરશે, કારણ કે જેઓનું કુળ અજાણ્યું હોય એવા માણસોની સાથે રાજકુમારો કદી યુદ્ધમાં ઉતરતા નથી.)

આ શમ્ભો બોલાયા એટલે વર્ષાદેના પાણીથી આદ્રે થયલા કમળની પેઠે કંઈનું મસ્તક નીચું નથી ગયું. આ વખતે દુર્યોધન વચમાં બોલી ઉઠ્યો—

“ આચાર્ય ત્રિવિધા યોની રાજ્યાં શાસ્ત્રવિનિશ્ચયે ।

સત્કુલીનશ્ચ શૂરશ્ચ યશ્ચ સેનાં. પ્રકર્ષતિ ॥

યદ્યયં પ્રાણુનો યુદ્ધે નારાજા યોદ્ધુમિચ્છતિ ।

તસ્માદેયોઽગવિષયે મયા રાજ્યેઽભિપિચ્યતે ॥ ”

(આચાર્ય ! રાજ્યો ત્રણ પ્રકારના હોય છે—જેઓ રાજ્યકુળના હોય તે, જેઓ શૂરવીર હોય તે, અને જેઓ સેનાના અગ્રણી હોય તે. પણ ખરેખરે રાજ્ય ન હોય તેની સાથે લડવામાં અર્જુનને વાધો હોય તો અત્યારે ને અત્યારે અંગદેશનું રાજ્ય હું એને સોંપી દઉં છું. ”)

તરતજ કંઈના મસ્તક ઉપર એક સફેદ વસ્ત્ર ધરવામાં આવ્યું અને “તમારો વિજય થયો !” એ શમ્ભો સાથે લોકોએ એને નમન કર્યું ઉપકારની લાગણીથી ઉભરાતા અંત કરણ સાથે કંઈ દુર્યોધનને કહ્યું કે “આના બદલામાં હું તમને શું આપું ?” તેના જવાબમાં દુર્યોધને કહ્યું કે “તારી મિત્રતા સિનાય બીજી કંઈપણ મારે જોઈતું નથી.” આ વખતે સારથિની ચાંતિને એક વૃદ્ધ પુરુષ લાકડી વડે પોતાના શરીરને ટેકાવતો અને પોતાના પુત્રને એકાએક જે સદ્ભાગ્ય અને સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેથી હર્ષના અશ્રુ પાડતો ત્યાં આગળ દાખલ થયો. કંઈ માનને ખાતર પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને પેલા વૃદ્ધ પુરુષે આશીર્વાદ સાથે અશ્રુ-ખિન્નુઓ પાડીને એ મસ્તક બીનું કરી નાખ્યું. આ જોઈને ભીમ ખડખડ હસી પડ્યો અને બોલ્યો—

“ ન ત્વમર્હસિ પાર્થેન સૂતપુત્ર રણે વ્રધમ્ ॥

કુલસ્ય સદશસ્તૂર્ણ પ્રતોદો ગૃહ્યતાં ત્વયા ।

અંગરાજ્યં ચ નાર્હસ્ત્વમુપમોક્તું નરાધમ ॥ ”

(હે કંઈ ! અર્જુનને હાથે મરણ પામવાને તું લાયક નથી. ધનુષ છોડી નિ તું તારી આયુક્ત લઈ લે. અંગદેશના રાજ્યને પણ તું લાયક નથી.)

કોધથી કંપી રહેશે કંઈ માત્ર આકાશમાંના સૂર્ય તરફ જોઈ રહો, પણ દુર્યોધન પોતાના પ્રાત્નમંડળમાંથી આગળ ધસી આવશે અને બોલશે:-

“ વૃકોદ્ગર ન યુક્તં તે વચનં વક્તુમીદૃશમ્ ।
 ક્ષત્રિયાણાં વલં જ્યેષ્ઠં ચોદ્ધવ્યં ક્ષત્રવંધુના ॥
 શૂરાણાં ચ નદીનાં ચ દુર્વિદાઃ પ્રમવાઃ કિલ ।
 ક્ષત્રિયેભ્યઃચ યે જાતા બ્રાહ્મણાસ્તે ચ તે શૃતાઃ ॥
 વિશ્વામિત્રપ્રભૃતયઃ પ્રાપ્તા બ્રહ્મત્વમવ્યયમ્ ।
 ભવતાં ચ વધા જન્મ તદ્વ્યાગમિતં મયા ॥
 સકુંડલં સકવચં સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ।
 કથમાદિત્યસદૃશં મૃગી વ્યાઘ્રં જનિષ્યતિ ॥
 પૃથ્વીરાજ્યમર્હોઽયં નાંગરાજ્યં નરેશ્વરઃ ।
 યસ્ય ઘા મનુજસ્યેદં ન ક્ષાંતં મદ્વિચેષ્ટિતમ્ ।
 રથમારુહ્ય પદ્મ્યાં સ ઘિનામયતુ કાર્મુકમ્ ॥ ”

(લીમસેન ! તું આવાં વચનો બોલે છે તે સુક્ત નથી. ક્ષત્રિયોના સમ્બન્ધમાં બળ એજ મ્હોટામાં મ્હોટી વસ્તુ છે, અને હલકામાં હલકો ક્ષત્રિય પણ જે બળવાળો હોય તો તે યુદ્ધ કરવાને યોગ્ય છે. શર પુરુષો અને નદીઓના પ્રભવ જાણવા ખરેખરા અધરા છે. ક્ષત્રિયોથી બ્રાહ્મણો પણ ઉત્પન્ન થયલા જાણ્યા છે. વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓ પ્રથમ ક્ષત્રિય હતા, પણ પોતાની લાયકાત વડે કરીને તેઓએ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વળી હારો પોતાનો જન્મ કેવી રીતે થયો હતો તે પણ હું સારી રીતે જાણું છું. કુંડળ કવચને ધારણ કરનારા અને સર્વ લક્ષણોથી સર્પન થયલા આદિત્ય સરખા બાધનો મૃગવીને પેટે જન્મ ક્યાંથી થયો હોય ? આ નરેશ્વર એકલા અંગરાજ્યનેજ લાયક નહીં, પણ આખી પૃથ્વીના રાજ્યને લાયક છે. જે કોઈ માનવી મ્હારા કર્મની વિરુદ્ધ હોય તેને હું આગળ આવીને મનુષ્ય વાંકુ વાળવાનું કરું છું.)

આ વચનોથી આખા મંડપમાં હાહાકાર ધર્મ ગયો, પણ

સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, એટલે મસાલોના પ્રકાર સાથે દુર્યોધન કર્ણુનો હાથ ઝાઢીને રક્ષકેત્રની બહાર નીકળ્યો અને એના બીજા ભાઈઓ પણ એની પાછળ ગયા.

મહાભારતની અદર જે અતેક છટાદાર સંવાદો જોવામાં આવે છે તેના ઉદાહરણ તરીકે, એટલુંજ નહીં પણ એ સમયની રીતભાતનું અને પાત્રોના સ્વભાવનું એમા ધણું સાફ નિરૂપણ થયું છે તેને લીધે ઉપલો વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આપી જવો હમે યોગ્ય ધાર્યો છે. પ્રાચીન સમયના પાશ્વાત્મ આર્યોની યુદ્ધકુશળતાનું સ્કેટ નવવક્ષ્યાદારે ધણી સારી રીતે વર્ણન આપ્યું છે, અને આપણે જાણે તેજ આર્યોની વચમા જમા હોઈએ એવું આ મહાભારતનો વૃત્તાન્ત વાંચતી વખતે આપણને લાગે છે. હિંમતવાન, નિર્ભય અને સત્યવાદી લડવૈયાઓની વચમાંજ આપણે જમા હોઈએ, યોગ્યાયોગ્યના ચોક્કસ નિયમાનુસાર લડવામાં આવતાં હંદ્યુદ્ધોને આપણે જોતા હોઈએ, ઉંચા કુળ તરફ જેટલા માનવી જોવામાં આવે તેટલાજ માનવી સાચા રીતે તરફ પણ જોનારા વીર નરોના પગિચમાં આપણે આવતા હોઈએ, ન્હાની વચમાં કમનસીમે એકાદ વાર આડે માર્ગે ગઈ હોય છતાં શુદ્ધ જીવન ગાળનારી સન્નરીઓને આપણે પ્રત્યક્ષ નિરખતા હોઈએ એવું આ વૃત્તાન્ત વાંચતી વખતે આપણને લાગે છે. એ પાત્રો આપણી આગળ ખરેખરાં ઉમેવાંજ હોય તેવાં આગેલુજ જણાય છે, તેનીજ સાથે એનું આલેખન પણ ધણું ગમ ઉત્પન્ન કરે એવું છે અને દરેક પાત્રનું સ્વભાવનિરૂપણ એવી સચોટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી તે પાત્રનું બિંદિત્વ સ્ફુટ થાય છે અને તેનું સ્મરણ આપણા હૃદયમાંથી ખસતું નથી. મદમત દુર્યોધન, અભિમાની છતાં વક્ષાદાર કર્ણ, લાગણીથી દોરવાઈ જનારો ભીમસેન, અને બળવાનું છતાં સ્થિર પ્રકૃતિનો અર્જુન એ સઘળાં પાત્રો આપણાં નયન આગળ રમી રહે છે, અને એમાંનું દરેક પાત્ર અનુકરણ ન થઈ શકે એવું, છતાં કોઈ ને કોઈ રીતે પણ નમૂનાદાર છે એટલું કહીને ક્યાં વગર આપણને આલે એમ નથી.

મેળાવડો વિસર્જન થયો ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્ર ઘેર ગયો અને દ્વૈરવો તથા પાંડવોની વચ્ચે જે બિજભાવ ચોખ્ખો ઉત્પન્ન થયો હતો તેના

વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. એનો એક મંત્રી કલ્પિક નામનો હતો તેના કૃતિષ્ઠ સિદ્ધાન્તો મહાભારતમાં ઠીક વર્ણવવામાં આવ્યા છે, અને એ સિદ્ધાન્તો 'કલ્પિક નીતિ' એવા ખાસ નામથી જાણીતા છે. કલ્પિકે ધૃતરાષ્ટ્રને જ સલાહ આપી તે ધૃતરાષ્ટ્રે કબૂલ રાખી. પાંડવોને પ્રપચથી મારી નાંખવાને માટે પોતાના પુત્રોએ ઠાવતરૂં રચ્યું હતું તેની હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રે ઘણી ખુશીથી સાંભળી. વારણાવત નામના એક દૂરના નગરમાં લાખુ અને બીજા ઝંડપથી સગમી ઉડે એવા પદાર્થોની ભરેલી દિવાલોવાળો એક મહેલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને બાઇઓબાઇની વચ્ચે તકરાર ન થાય માટે પાંચે પાંડવોએ પોતાની માતાને સાથે લઇને યોડો વખત સુધી એ વારણાવતના મહેલમાં રહેવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ વિદુરને આ ઠાવતરાની ખબર પડી મર્ધ અને યુધિષ્ઠિરને એણે ચેતવણી આપી. આ પ્રસંગે છૂટા પડતી વખતે એણે મ્હેનચ અથવા અનાર્થ ભાષા વાપરી હતી. મહેલની અંદરથી નગરના દૂરના ભાગ સુધી પહોંચી જવાય એવો ભોંયતળિયાનો રસ્તો એણે તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને પાંડવો તથા કુંતીમાતા રહેવા આવ્યાં તેને બીજેજ દિવસે જાણે અકસ્માત્ આગ લાગી હોય તેવી રીતે મહેલ સગમી ઉઠ્યો. તે વખતે એ છએ જણોએ પેલે ભોંયતળિયાને રસ્તેથી ચાલ્યાં ગયાં હતાં, જોકે લોકોને એમ લાગ્યું કે સર્વે મહેલની અંદરજ બળી મુત્રાં હશે.

એ લડવૈયાઓ અરણ્યમાં બટક્યા તે વિશે વિસ્તાર કરવાની આપણને જરૂર નથી. કોઈ રાક્ષસ (અથવા મનુષ્યાહારી) ની હિંદિ'મા નામની કન્યા સાથે હીમ પરણ્યો હોય એ ખતવા જોગ છે, પણ ધકની વાર્તા તો બાલિષ્ઠતાભરેલીજ છે, અને એ વાર્તા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. યોડા વખત પછી પંચાલ પ્રજાની રાજધાનીમાં દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયો તે વખતે બ્રાહ્મણના વેવમાં ગયલા પાંચે બાઇઓ પાછા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

મહાભારતની અંદર વર્ણવવામાં આવેલું પંચાલ રાજ્ય ઉત્તરમાં રોહિલ-ખંડથી તે દક્ષિણમાં ચંચલ સુધી ફેલાયું હતું. ગંગા નદીની ઉત્તર તરફના

ભાગની રાજધાની અલ્હિચ્છત્રમાં હતી. દ્રોણ અને એના ૧૦૬ શિષ્યોની આગેવાની હેઠળ કુરુ લોકોએ પંચાલના રાજા દ્રુપદ ઉપર હુમલો કરીને એ ભાગ એની ખાસેથી પડાવી લીધો હતો. દ્રુપદ રાજા હવે દક્ષિણ તરફ કાંપિલ્યમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને દ્રોણ ઉપર વેર લેવાને તત્પરી રહ્યો હતો. એના વિષે મહાભારતમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એણે એક યજ્ઞ કીધો તેમાંથી કૃષ્ણ અથવા દ્રૌપદી, જે પાછળથી પાંડવોની સ્ત્રી થઈ, તે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, જે દ્રૌણનો વધ કરવાને સર્જાયો હતો તે ઉત્પન્ન થયાં. દ્રુપદની ઇચ્છા એવી હતી કે અર્જુનને પોતાની કન્યા આપવી. પણ અર્જુન ક્યાં હતો તેની ખબર એને હતી નહીં, એટલે પોતાની સુંદર કન્યાને માટે એણે સ્વયંવર રચ્યો, અને જણાવ્યું કે “એ પ્રસંગને માટે ખાસ ધનુષ્ય તૈયાર કરાવ્યું છે અને બાણ પણ તૈયાર રાખ્યાં છે, તે વડે આકાશમાં લટકતા એક યંત્રને જે ભેદી શકે તેની સાથે હું મ્હારી સુંદર કન્યાનાં લગ્ન કરીશ.” આ ઉપરથી દક્ષિણ તરફના પંચાલ લોકોની રાજધાની આગળ અનેક રાજામહારાજાઓ પધાર્યાં. નગરના ઉત્તર ભાગમાં એક વિશાળ જગા ખાસ રોકવામાં આવી હતી ત્યાં એ રાજાઓને મુકામ આપવામાં આવ્યા. શહેરના રસ્તાઓ ઉપર સુગન્ધીદાર પાણી છાંટવામાં આવ્યું હતું, અને દરવાજા આગળ સુંદર કમાનો બીછી કરવામાં આવી હતી. મુકરર કરેલે દિવસે સધળા રાજાઓ સ્વયંવરમંડપમાં દાખલ થયા અને એ સુંદર કન્યાનું દર્શન કરવાની લાલસા સાથે કીમતી ઢાંકણો જેના ઉપર પાંચરવામાં આવ્યાં હતાં એની સુનેરી બેઠકો ઉપર તેઓ બેઠા. કૃષ્ણાએ સ્નાન કરીને ઉચ્ચો પોશાક પહેર્યો હતો અને કીમતી અંગકારો ધારણ કર્યા હતાં. તે હવે સુનેરી કસમથી ઝગઝગતી વરમાળ હાથમાં લઈને સ્વયંવરમંડપમાં દાખલ થઈ. પંચાલવચના આચાર્યે વેદિ આગળ યજ્ઞ કર્યો અને બ્રાહ્મણોની આશિષ લઈને મધ્યમાં વાદિત બંધ કરાવ્યાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હવે પોતાની બ્હેનનો હાથ ઝાલ્યો અને મધુર તથા સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવા શબ્દોમાં ત્યાં એકઠા થયેલા કાનિયોને તથા બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું —

“ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः
 शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः ।
 छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं
 शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ॥
 एतन्महत्कर्म करोति यो वै
 कुलेन रूपेण चलेन युक्तः ।
 तस्याद्य भार्या मग्निनी ममेयं
 कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ”

(હે રાજાઓ ! હમે સાંભળો ! આ ધનુષ્ છે અને આ બાણ છે. ઉપર લટકતા યંત્રના છિદ્રમાં કુળ, રૂપ, અને જગથી યુક્ત એવો જે કાઈ પુરુષ પોતાનું બાણ મારશે તેની સાથે મ્હારી બહેન પરણશે.)

કામથી વિહ્વળ બનેલા અને માંડોમાંડે ઈર્ષ્યાની નજરથી જોનારા રાજાઓએ અફેકે આવવા માંડ્યું, પણ ધનુષ્ જેવવાનું પણ તેઓથી બની શક્યું નહોતું. લજવાઇને અને ચીદવાઇને તેઓ પોતપોતાની જગાએ પાછા ખેંસી ગયા. પછી કંઈ આજ્ઞો, તેણે ધનુષ્ લીધું, ખેંચ્યું, અને બાણ હથેલીની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં દ્રૌપદી બોલી ઉઠી કે “ હું એક સારથિની સાથે પરણવા ઇચ્છતી નથી. ” આ સાંભળી કંઈનું સુખ લીધું, એના હાથમાંથી ધનુષ્ પડી ગયું, અને સૂર્ય તરફ જોઇને એ પાછો પોતાની જગાએ ગયો. પછી થોડો વખત શાન્તિ રહી. બ્રાહ્મણોના ટોળામાંથી હવે અર્જુન જાણ્યો. એ ધનુષ્ આગળ ગયો તે વખત કેટલાક લોકોની પસંદગી અને કેટલાક લોકોની નાપસંદગી દર્શાવનારો ગજગણાટ સભામાં આવી રહ્યો; પણ એ ગજગણાટની એજે દરકાર કીધી નહોતી. એણે ધનુષ્ લઇને ખેંચ્યું, અને યંત્રના છિદ્રને બેદાશ એવી સચોટ રીતે એણે પોતાનું બાણ ફેંક્યું. આ વખતે બ્રાહ્મણ લોકોએ એને હર્ષના નાદથી વધારી લીધા. તેઓએ કંઈ કહે—

“ એક બ્રાહ્મણ આ વખતે શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો છે. એક બ્રાહ્મણે દ્રૌપદીને મેળવી છે. ” સુધિષ્ઠિર અને એના ભાઈઓ એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને

પોતાને ઘેર જવાને નીકળી પડ્યા. અર્જુને દ્રૌપદીનો હાથ ઝાલ્યો. એ કન્યાના મુખ ઉપર સ્નેહનું સ્મિત પ્રકાશી રહ્યું હતું અને સિંહસમા ચર-વીર પતિને પ્રાપ્ત કર્યાંથી એના હૃદયમાં આનન્દ ઉભગતો હતો. એ પોતાના પતિની પાછળ પાછળ ગયો.

દ્રૌપદીના સ્વયંવરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે. એ વર્ણનથી એ સમયની રીતભાતનું ઘણું આભેડુમ ચિત્ર ખડુ થાય છે. યુદ્ધકળામાં પણ ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી, બ્રાહ્મણો ઘણી વાર વિજય મેળવતા અને ક્ષત્રિયોની કન્યાઓને પરણતા, કન્યાઓનાં લગ્ન મ્હોટી ઉમ્મરે થતાં અને તેઓ વગર સંકોચે બોલી શકે એવી નિર્ભય હતી, રાજકુંવરીઓ અપ્રસિદ્ધિ અને દરિદ્રતામાં પણ ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના પતિનું અતુલમન કરતી એ સઘળું એ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાંચે ભાઈઓ ઘેર ગયા પછી તેઓએ પોતાની માતાને કહ્યું કે “આજે હમે ભિક્ષા લઈ આવી છીએ,” એટલે માતાએ તેઓને જરાખ આપ્યો કે “હમે પાંચે જણાઓ એ ભિક્ષા બહેંચી હો.” પાંચે ભાઈઓ એકજ સ્ત્રીને પરણ્યા હતા તેનો મહાભારતમાં આવો ત્રિચિત્ર ખુલાસો આપણમાં આવ્યો છે. બૂલને લીધે કરવામાં આવેલી ઉપમક આગતો આ પ્રમાણે અક્ષરશઃ અમલ કરવામાં આવે એ વાત કોઈથી પણ માની શકાય એવી નથી; અને કુન્તીના મુખમાં જે વચનો મૂકવામાં આવ્યા છે તે કુન્તીએ ખરેખરાં વાપર્યાં હોય એ પણ સંભવિત જણાતું નથી. ભિક્ષામાં સાધારણ રીતે દાણા આપવામાં આવે છે, અને રંધાયા પેઠેનાં કાચા દાણાઓજ સઘળા ભાઈ બહેંચી લે એવું કુન્તીએ કહ્યું હોય એ ખતવા જોગ નથી. મહાભારતની અંદર આ વૃતાન્તના સમ્બન્ધમાં ખીળ પણ ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે, પણ તે સઘળા એકસરખા અસન્તોષ-કારક છે. પરંતુ અન્યની અંદર એક વાક્ય જળાઈ રહ્યું છે તે એવું છે કે તેના ઉપરથી આ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર આપણને મળી શકે છે. દ્રૌપદી પાંચે ભાઈઓને પરણે એ બાબતમાં પંચાલ રાજાના ચિત્તમાં ડગુમગુ થતું હોય છે તે વખતે સુધિષ્ટિરે તેને કહે છે કે “આ પ્રમાણેનો હમારા કુળનો આચાર છે, અને એ પ્રમાણે કરવામાં ધર્મનું ઉત્તર કરતા હોઈએ એવું હમને લાગતું નથી.”

(સૂક્ષ્મો ધર્મો મહારાજ, નાસ્ય વિગ્નો ઘયું ગતિમ્ ।

પૂર્વેપામાનુપૂર્વ્યેણ યાતં વર્ત્માનુયામહે ॥

ન મે વાગનૃતં પ્રાહ, નાધર્મો ધીયતે મતિઃ ।

एवं चैव यदत्यंबा, मम चैतन्मनोगतम् ॥

एष धर्मो ध्रुવो राजंश्चरैनमविचारयन् ।

मा च शंका च तत्र ते स्यात्કથંચિદપિ પાર્થિવ ॥)

આ વિષયસમ્બન્ધી વધારે વિવેચન આપણે ખીજે ઠેકાણે કરીશું.

પ્રકરણ ૫.

ઈન્દ્રપ્રસ્થ અથવા દિલ્હીની સ્થાપના અને પહેલો

શહેનશાહી દરબાર.

મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન ગ્રાપી પહેલાં આ ઠેકાણે થાય છે, અને એના આગલા ઇતિહાસ વિષે કંઈ પણ કથન કર્યા વિનાજ એને આ ઠેકાણે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. (એ ઇતિહાસ મહાભારતમાં ખીજે કોઈ ઠેકાણે છૂટો પણ આપવામાં આવ્યો હોય એવું જણાતું નથી). દ્રૌપદીને સ્વયંવર જોવાને શ્રીકૃષ્ણ પણ આવ્યા હતા, અને પાંડવો જીવતા છે, એટલુંજ નહીં પણ દ્રૌપદીની સાથે એઓનાં લગ્ન થયાં છે એ જણીને એને ધણો આનંદ થયો હતો. કુંતી એની ફાઈ થતી હતી તેને એણે પ્રભુમ કર્યા, પાંડવોને એણે અભિનન્દન આપ્યું, અને લગ્ન વખતે ધણી કીમતી વસ્તુઓ એણે તેઓને ભેટ તરીકે આપી. કુંતીના પુત્રો હજી જીવતા છે અને પંચાલના પ્રતાપી રાજની કુવરી સાથે તેઓ પરણ્યા છે એ હકીકત જણીને ધૃતરાષ્ટ્રને ધણો જય લાગ્યો. એ પ્રપચી ડાસાએ પાંડુના પુત્રો તરફ હવે ધણો પ્રેમ બતાવવા માંડ્યો અને ‘ મહારા પોતાના છોકરાઓ જેટલાજ એ મને પ્રિય છે ’ એની રીતનું બોલવા માંડ્યું. એઓને પાંચ બેલાવવાને માટે ભેટની ધણી વસ્તુઓ સાથે લઈને હસ્તિનાપુર જવાનું વિદ્યરને કહેવામાં આવ્યું. પાંડવો ધણી ખુશીની સાથે પાંચ ફર્યા, અને

કૃષ્ણને સાથે લઈને તેઓ આવ્યા. હીમ વગેરેએ ધણા હેતથી તથા માનથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હોકરાઓ અને પાંડવોની વચ્ચે ભવિષ્યમાં તકરાર ન થાય એટલા માટે પોતાનું રાજ્ય બેક પક્ષને વહેંચી આપ્યું, અને પાંડવપ્રસન્ન તથા જમના નદીની પશ્ચિમ તરફનો મુવક એણે પાંડવોને આપ્યો. એ મુલકનો મોટો ભાગ ગાદાં અરણ્યોથી છવાઈ ગયો હતો, પણ ખુદા રાજ્યએ કહ્યું કે “એ શરતીર ચોદાઓને એ અરણ્યોનો ભય લાગવાનો નથી.”

પાંડવોએ પોતાના રાજ્યમાં એક નવી રાજધાની સ્થાપી અને તેને “હન્દપ્રસ્થ” એવું નામ આપ્યું. હાલના દિલ્હીની બાબુમાં હજી પણ એ હન્દપ્રસ્થના અવશેષો જોવામાં આવે છે. એ રાજધાનીમાં જુદા જુદા દેશના બ્રાહ્મણો, જુદી જુદી ભાષા બોલનારા વેપારીઓ, અને જુદા જુદા ધંધો કરનારા કારીગરો આવીને વસવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે એ શહેરની આસપાસ આમ્રવૃક્ષો અને વિહારજીવનોવાળા બગીચાઓ પણ થયા. દેશમાંનાં અરણ્યોનો અને નાગ લોકો, જે બીજા કોઈ નહીં પણ અપાર્થ લોકોને હેરાન કરનારા મૂળ વતનીઓજ હતા, તેઓનો ક્રોડેદ કરવાનો હજી બાકી હતો. એ કામને માટે એક ધણીજ ફૂર યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. એ યુક્તિને મહાભારતમાં પાંડવવનના વિનાશની દંતકથા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, અને એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ એક વખતે અર્જુન અને કૃષ્ણની આગળ પ્રકટ થયા અને બોલ્યા કે “આ વન હન્દના ખાસ રક્ષણ હેઠળ છે અને મ્હારે તેનું બક્ષણ કરવું છે, માટે ત્હમે બન્ને ચોદાઓ એ કામમાં મ્હને મદદ કરો.” અગ્નિએ અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ્ય આપ્યું અને અગ્નિએ અરણ્યનું બક્ષણ કરવા માંડ્યું તે વખતે દેખરેખ રાખરાતું કામ આ બે ચોદાઓએ કીધું. કોઈ પણ પ્રાણીને એ વનમાંથી જીવતું જવા દેવામાં આવ્યું નહીં અને પંદર દિવસ સુધી અગ્નિ સળગ્યાં કીધો. આખું અરણ્ય બળીને બરમ થઈ ગયું અને હજારો પશુપક્ષીઓનો વિનાશ થયો. સાથે સાથે માણસોનો પણ વિનાશ થયો હોય એ ધણું બનવા જોગ છે. માત્ર હજી જણાવવામાં આવ્યા છે:—તક્ષક અશ્વસેન

(જેના વિષે છેવટના ભાગમાં ફરીથી આપણે લખીશું), મય, અને ચાર ખિસ્કાલીઓ, જેના બચી જવા વિષેની ચમત્કારી કથા આ રથને આપની જરૂરની નથી. આખા વનને, વનનાં પશુઓને, અને ઘણુંખડું કૃષિકર્મમાં વિદ્ય નાંખનારા મૂળ વતનીઓ, જેને પાછળથી નામ અને અમરુર એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે, તેઓને બાળા નાંખવાની આ યુક્તિ ખરેખરી કૂર જણાય છે, અને હાલના સમયમાં તો એવી યુક્તિ તરફ સૌ કોઈને તિરસ્કાર આવે, પણ એ પ્રાચીન સમયમાં અગ્નિને એવી રીતે બલિદાન આપવું એ કર્મ નિંદ્ય ગણાતું નહોતું, અને અરણ્યોનો તથા કૃષિકર્મમાં વિદ્ય નાંખનારાઓનો વિનાશ થયા પછી પાંચે બાઈઓના મજબૂત પણ ન્યાયવાળા અમલ હેઠળ દેશ ધણે આબાદ પયો.

પાંડવો અને યાદવોનો જે સમ્બન્ધ હતો તે હવે શ્રીકૃષ્ણની ખેલ મુખદ્રાની સાથે અર્જુનનાં લગ્ન થવાથી વધારે મજબૂત થયો. હાલના કવિઓ કહે છે તે પ્રમાણે પરસ્પરના પ્રેમને લીધે એ લગ્ન થયું નહોતું. ગાંધર્વવિવાહ કરીને અર્જુન મુખદ્રાની સાથે પરણ્યો નહોતો, પણ તેનું હરણ કરીને તેની સાથે પરણ્યો હતો. અર્જુન દ્વારકાની યાત્રાએ જતો હતો તે વખતે દ્વારકાથી રૈવતક પર્વત આગળ ઉત્સવ નિમિત્તે મોકાતું આવવું થયું હતું તેમા એ સુંદર કન્યા (મુખદ્રા) પણ હતી તેને જોઈને અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થયો. મુખદ્રાનો અર્જુન ઉપર પ્રેમ હતો કે નહીં તેની શ્રીકૃષ્ણને ખબર નહોતી એમ શ્રીકૃષ્ણનાંજ વચન ઉપરથી માલમ પડે છે, પણ શ્રીકૃષ્ણની અર્જુનને સલાહ એવી હતી કે “ તારે મુખદ્રાનું હરણ કરવું. ” આ સલાહ પ્રમાણે અર્જુને મુખદ્રાને બળાત્કારથી ઉચકી લઈને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી. કૃષ્ણનો ભાઈ બળરામ અર્જુનની પૂઠ લેવાનો અને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર રાખતો હતો, પણ કૃષ્ણે તેને સમજાવ્યો અને અર્જુન તથા મુખદ્રાનાં લગ્નની મજૂરી આપવા કહ્યું. આ લગ્નને પરિણામે આમમન્યુનો જન્મ થયો. આ પ્રમાણે અભિમન્યુ એ અર્જુનનો લાડકો પુત્ર હતો અને કૃષ્ણનો ભાણેજ હતો. દ્રૌપદીને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.

પાંડવોને હવે પોતાના સામર્થ્યમાં વધારો થયો જણાતો હતો અને યાદવ તથા પંડવની પ્રજાઓ સાથે તેઓને મૈત્રીનો સમ્બન્ધ હતો એટલે હવે તેઓ સાર્વભૌમ સામ્રાજ્યના વિચાર કરવા લાગ્યા, અને એ સમ્બન્ધમાં કૃષ્ણને બોલાવીને સુધિષ્ટિરે તેની સલાહ લીધી. કૃષ્ણે તેઓને સમજાવ્યું કે બ્રાહ્મણ જાતિના પરશુરામે ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા મૈત્રા ત્યારથી અકર્તવ્યતાના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે ક્ષત્રિયો પરશુરામના ઉગ્રદેહ યુદ્ધમાંથી સહી-સલામત બચી ગયા તેઓએ એકલા મળીને એક જણને અકર્તવી તરીકે નીમ્યો. અકર્તવી નીમવાનો મુખ્ય હેતુ આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની રક્ષાને થવાનો હતો, પણ જે અકર્તવ્ય આત્મરક્ષણને માટે હતું તેજ આત્મરક્ષણ કરનાર યદ્યપિ પડ્યું, કારણ કે દરેક સમય રાજના ચિત્તમાં પોતે અકર્તવી થવું અને ખીજાઓને પોતાના તામામાં રાખવા એવો અભિનાય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો. કૃષ્ણે જણાવ્યું કે હાલમાં જગત્ત્રય રાજ અકર્તવી કહેવાય છે. એની રાજધાની રાજગૃહ (જે પાછળથી પાટલીપુત્રના નામથી ઓળખાયું અને હાલ પટનાના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાં હતી. એ રાજધાનીમાં સેંકડો રાજાઓને એણે બંધીવાન તરીકે રાખ્યા હતા. કૃષ્ણને પોતાને એની ખીંકને લીધે મથુરાથી નદારીને દ્વારકા જવું પડ્યું હતું. પણ એ રાજાની સેવામાં હુંસ અને હિંમિક એ નામના બે લડવૈયાઓ હતા તે હવે મરણ પામ્યા હતા, એટલે કૃષ્ણ અને અર્જુનની સહાય સાથે જરાસંધને મારવાનું કામ લીધેને અર્ધ પડે એવું નહોતું. સુધિષ્ટિરની રજા લઇને કૃષ્ણ, અર્જુન અને લીમ એ ત્રણે યોદ્ધાઓ બ્રાહ્મણના વેળમાં નીકળી પડ્યા. જોરજુલમથી માર્ગ કાપીને તેઓ રાજગૃહના નગર સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં એક બાજુને રસ્તેથી તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા અને દરવાજા ઉપર જે મોટું નગારું હતું તે તેઓએ વગાડ્યું અને બાગી નાખ્યું રસ્તામાં ચાલતાં એક માળાની પાસેથી કૂવના દાર તેઓએ જોરજુલમથી પડાવી લીધા, અને તે પ્લેરીને ઉદ્ધત ગતિથી તેઓ મહેલમાં દાખલ થયા. ખીંકને લીધે અથવા તો તેઓના વચ્ચના માનને લીધે કોઈ તેઓને અટકાવી શક્ય નહોતો. જરામ્હે તેઓને મધુપર્ક વગેરે આપીને તેઓનો વિધિપૂર્વક સત્કાર

કર્ષો, પણ એના તરફની ભેટનો ત્રણમાંથી એકેએ સ્વીકાર કર્યો નહોતો એટલે એને વહેમ આવવા લાગ્યો અને એણે પૂછ્યું કે “ત્હમે ખોટા વેપ ધારણ કર્યો છે અને વિચિત્ર રીતે વર્તો છો તેનું કારણ શું છે?” કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે “તું જાણ કે હમે ત્હારા શત્રુઓ છીએ અને તેથી એક બાજુને રસ્તેથી હમે ત્હારા શહેરમાં દાખલ થયા છીએ. હમે પુષ્પો પ્લેયો છો તેનું કારણ એ કે જેઓ પુષ્પ પ્લેય છે તેઓને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. હમે ક્ષત્રિયો છીએ અને ત્હારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છીએ. જે રાજાઓને ત્હું ગેરબ્યાજખી રીતે કેદ કર્યા છે તેને છોડી દેવાને તું ખુશી ન હોય તો આવી જા, હમારા ત્રણમાંથી ગમે તે એકની સાથે તું યુદ્ધ કર.” જરાસંધે હવે ખરેખરી હકીમત જાણી, કૃષ્ણનું કરેલું આદ્વાન એણે સ્વીકાર્યું, અને ભીમસેનની સાથે શસ્ત્ર વગર યુદ્ધ કરવાને એ તૈયાર થઈ ગયો. છતાં અથવા મરતું એની રીતનું યુદ્ધ એને કરવાનું હતું, અને ખાલશોના આશીર્વાદ લઈને અને પોતાના મુકુટને ઉતારીને યુદ્ધ માટેના ક્ષેત્રમાં એ દાખલ થયો. પછી એ બન્ને યોદ્ધાઓએ કંઈ પણ શસ્ત્ર વગર, કેવળ પોતાના બાહુ વડેજ રાત ને દિવસ જરા પણ અટક્યા વગર, જરા પણ યાત્રા વગર, આહાર અને નિદ્રાને અંપૂર્ણ લાગ કરીને લડ્યાં કીધું. આખરે, ૧૪મે દિવસે જરાસંધ યોદ્ધા વખતનો આરામ લેવાને માટે યોગ્યો. એ વખતે કૃષ્ણે ભીમને નિશાની કરી કે “આપારનો વખત તું જવા દઈશ નહોતો;” અને ભીમ પોતાના યાત્રી ગયલા શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યો. જરાસંધને એણે ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યો, પોતાનું હુંડણ દગાવીને તેની કરોડ ભાંગી નાંખી, અને એના પગ પકડીને શરીરનાં બે ગીરિયાંજ કરી નાંખ્યાં. આ દેખાવ ધણો ભયંકર હતો, અને મરનાર જરાસંધના અને જીવનાર ભીમ-મેનના અવાજોથી આખો રાજમહેલ બચગ્રસ્ત થઈને કંપી જડ્યો. પછી ત્રણે જણાઓએ જરાસંધના મૃત શરીરને મહેલના દરવાજા આગળ ફેંકી દીધું અને જરાસંધનાજ રથમાં આરૂઢ થઈને એ સ્થાન આગળથી તેઓ સાથે નીકળ્યા.

જરાસંધ અને ભીમની વચ્ચે જે બપોલક યુદ્ધ થયું હતું તેનું વર્ણન

આ પ્રમાણે છે. એ વર્ણનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ હશે, તોપણ સસના અમુક અંશે આખી કથામાં વ્યાપી રહેલા છે એ વિષે આપણાથી સંશય ધરાવાશે નહીં. હમણાં પણ આ દેશમાં જે કસરતખાને આપણા જોવામાં આવે છે તેઓના ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં શરીરને મજબૂત બનાવવાની કળા તરફ ધણું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું એ વાતને ખરી માનવાનું કારણ મળે છે, અને લડનારાઓમાંથી એકનું મરણ થાય ત્યાં સુધી લડવામાં આવે એવી રીતની ઇનામ માટેની સ્પર્ધાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ઘણી વાર થતી હતી. અર્વાચીન કવિઓએ જરાસંધ અને ભીમની લડાઈનું વર્ણન આપતાં એવું કહ્યું છે કે જરાસંધના શરીરના અર્ધ ભાગોને જેટલી વખત છૂટા પાડવામાં આવ્યા તેટલી વખત તે પાછા સંધાઈ ગયા, પણ આખરે કૃષ્ણના કલા પ્રમાણે ભીમે એ અર્ધ ભાગોને ફેંકવાની દિશામાં ફેરફાર કર્યો એટલે તે ભાગો બરાબર સંધાઈને એક શરીર થતું અટક્યું. આવી અસંભવિત હકીકત મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી.

જરાસંધનો નાશ થયો ત્યાર પછી પાંડવોના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ધર્મ પડે એવું કાઈ પણ રહ્યું નહીં; તોપણ અકર્તવ્યનું પદ મેળવવાને માટે, દુનિયાનો જે ભાગ તે વખતે જાણીતો હતો તેની ચારે દિશાઓમાં ખરેખરો વિજય મેળવવો જરૂરનો હતો. આ કારણથી અર્જુન, ભીમ, નકુલ, અને શહેદેવ એ ચાર જણાઓ લશ્કરની હુકડીઓ લઇને ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમ એ ચારે દિશાઓમાં ગયા. જેઓ તાબે થાય તેમનું નમન સ્વીકારતા અને જેઓ રહામે થાય તેની સાથે યુદ્ધ કરતા તેઓ આગળ આઠ્યા. જે જુદી જુદી પ્રજાઓને તેઓએ તાબે કરી તેમનાં નામ મહાભારતમાં ગણાવ્યાં છે, અને પાંડવોના પોતાના સમયમાં નહીં તો અન્દ્ર-શુભના સમયમાં ભૂમિ ઉપરના જુદા જુદા મુઠકો વિષે કેટલું જ્ઞાન ફેલાયું હતું તે જાણવાના સાધન તરીકે મહાભારતનો એ ભાગ ધણો અગત્યનો છે. આ પ્રમાણે આખી દુનિયાને જીતીને કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે પાંડવોએ પોતાની જાતને અકર્તવ્ય કહેવડાવવાનો કરાવ કર્યો. હાલના યુરોપમાં કાઈ પણ અગત્યનો બનાવ બને છે ત્યારે જેવી રીતે ભાવણો આપવામાં આવે

છે તેની રીતે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ અગત્યનો બનાવ બને ત્યારે યજ્ઞ કરવામાં આવતા. અકવર્તીનું પદ ધારણ કરતી વખતે રાજસૂય યજ્ઞ કરવામાં આવતો. ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અમ દાનવને ખચાવવામાં આવ્યો હતો તેણે એ ઉપકારના બદલામાં, દિલ્હીમાં થોડા વખત ઉપરજ બધાયો હતો તેનો એક વિશાળ મંડપ તૈયાર કર્યો. હિમાલયથી આણેલી કીમતી વસ્તુઓનો એ મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો, અને એ મંડપ રચવામાં કારીગરે એવી કુશળતા વાપરી હતી કે કેટલેક ઠેકાણે તો જ્યાં પાણી હોય ત્યાં કંઈ જાળી જાળી હતી અને જ્યાં કંઈ જાળી હોય ત્યાં પાણી જાળાતું હતું. આરે દિશામંડી અકવર્તીને માન આપવાને માટે સુંકડો રાજાઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓને માટે સહેનની બહાર સુશોભિત મકાનો ખાસ બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાં તેઓને ઉતારવામાં આવ્યા. બ્રાહ્મણોને રાજ ભોજન કરાવવામાં આવતાં, અને અનેક પ્રશુઓનાં હવિ વડે કરીને યજ્ઞનો અગ્નિ જોશભેર સળગતો રહેતો. હીન્દ અને દ્રોણ, દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ તે પણ ત્યાં આવ્યા હતા, અને રાજસૂય યજ્ઞના સમ્બન્ધમાં તેઓની પદવીને શોભે એવાં એવાં કામ તેઓને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. એકઠા થયેલા રાજાઓની પાસથી ભેટો ભેટાનું કામ ખાસ દુર્યોધનને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

કર્તુ કે " ભીષ્મની શિષ્યાગણ ખોટી છે, અને એ એની ટકાવરધાનું પરિણામ છે. વસુદેવ (કૃષ્ણના પિતા) અને દ્રુપદ જેવા વયોદ્ધ માણ્યો દોવા છતાં, ધ્યામ અને દોષો જેવા બુદ્ધિપ્રભાવવાળા ઋષિઓ દોવા છતાં, અને દુર્યોધન અને શાલ્ય જેવા પ્રતાપી રાજાઓ દોવા છતાં કૃષ્ણે આ માન સ્વીકાર્યું એ એની કેવી પ્રમદમતા ! " ભીષ્મે શાન્તપત્ને એટલુંજ કહ્યું કે—
 " સૌથી વધારે વન્દનીય કૃષ્ણજ છે, તેથી ખેડુ માન એને ધરે છે. વળી,
 (ન દિ કેવલમસ્માકમયમર્ચ્યતમોઽચ્યુતઃ । , "

પ્રયાણામપિ લોકાનામર્ચનીયો મદામુજઃ ॥)

આપણે એકલાએજ નહીં, પણ ત્રણે ભોક્તાં પ્રાણીઓએ એને નમન કરવું જોઈએ; કારણ કે એ વિપ્લવો અવતાર છે."

આ વચન ઉપરથી શિશુપાળને મસ્કરી કરવાનો વળી નવો વિષય જડી આવ્યો, કારણ કે કૃષ્ણ એ વિપ્લવો અવતાર છે એનું એ માનનો ન્હોતો. " હર્ષિરના પદો દાવો કરીને જમતને વ્યામોદમાં નાંખવાનો અપરાધ કૃષ્ણ તરફથી કરવામાં આવે છે અને એવા અપરાધ કરનારને ટેકા આપનાં, હે ભીષ્મ, ત્હને કેમ લજ્જા નથી આવતી ? રે ! એવાની સ્તુતિ કરતાં ત્હારી શ્રમના કકડે કકડા કેમ થતા નથી ?

(અવલિત્તસ્ય મૂર્ત્તસ્ય કેદાર્ચં સ્તોતુમિચ્છતઃ ।

કર્ચં મીષ્મ ન તે જિહ્વા શતધેયં વિદીર્યંતે ॥)

યેહી વાર્તામાં જદ્દ પક્ષીનો જ્ઞાન્ત આવે છે તે પ્રમાણે ત્હને પણ ખીજા રાજાઓએ પથર મારીને અથવા અગ્નિ મગમાતીને પૂરો કરવો જોઈએ."

આ વચનો સાંભળીને વયોદ્ધ અને વિચારશીલ ભીષ્મને પણ ક્રોધ ચઢ્યા વગર રહ્યો નહીં, અને ક્રોધના આવેશમાં એ બોલી ઊઠ્યોઃ " મ્હાઈ મૃત્યુ મ્હારા હાથમાં છે. જે રાજાએ અહીં એકડા થયા છે તેની એક તણખંધા જોડણી પણ મ્હને દરકાર નથી. અનન્ત કાળ સુધી વાદવિવાદ કર્યા કરવો એ નકામું છે. અહીં કૃષ્ણ છે તે ખેડવા માનને લાયક છે, અને તેટલા માટે હમે એને ખેડુ માન આપ્યું છે. જે ક્રોધને એ વાત કબૂલ ન હોય તે બંને આગળ આવીને એની સાથે મુદ્દ કરે ! "

શિશુપાળ તરતજ આગળ આવ્યો અને યુદ્ધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણને આહવાન કર્યું. કૃષ્ણે કહ્યું કે “ઝડારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સો વાર મહે ત્હને ક્ષમા આપી છે, પણ હવે હું ત્હને ક્ષમા આપી શકીશ નહીં.” આ પ્રમાણે કહીને એણે પોતાનું ચક્ર ફેંક્યું અને શિશુપાળનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. જે સમારંભની શરૂઆત આનન્દની સાથે થઈ હતી તેનો અંત આવી રીતનો આવ્યો. એકલા થયેલા સ્થળા રાજાએ શેઠ ખાઈ ગયા અને કાઈએ કંઈ પણ બાંધે ઉઠાવ્યો નહીં; પણ જે પક્ષ તરફથી આમ ઉપાડી રીતે ખૂન કરાતો અપરાધ કરવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર ઘણાએને મનમાંથી વેર ઉપજ્યા વગર રહ્યું નહીં. તોપણ યગ્નો સમારંભ શાન્તિથી પૂરો થયો અને મૂલ્યવાન તથા યોગ્ય બક્ષીસો આપીને સુધિહિરે સ્થળા રાજાએને પોતપોતાને ઘેર વિદાય કર્યા.

અકર્ત્તવિપદ ધારણ કર્યાની જાહેરાત કરવા માટે રાજાએનો મેળાવડો ભરવામાં આવે તે કંઈ હમેશાં રક્તેડમંદ નીવડે નહીં. વળા, સત્તા અને સમૃદ્ધિનાં દર્શન ધમાયી-દુર્બુદ્ધિઓના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય, અને આખરની બાબતમાં બહુ ચોક્કસ રહે એવા ઉંચી પદવીના ધણા માણસો જ્યાં ભેગા થાય ત્યાં અપ્રીતિ અને અસન્તોષના અનેક પ્રસંગો આવીને જામા રહે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ કારણથી ઘણી કાળજી રાખવા છતાં સુધિહિરને યોડા વખતમાં માલમ પડ્યું કે કીર્તિના સિખર ઉપર પહોંચીને પાછી યોડા વખતને માટે તો અવનતિ પામવાનો પ્રસંગ પોતાનાંજ કમો વડે પોતે આણ્યો હતો. હિમાલયનાં ત્રિરિસુંગોની પેઠે કીર્તિનાં સુંગો પણ અલ્પે કરતાં અલ્પે વધારે ઉંચાં આગ્યાં જશે એવું એણે ધાર્યું હતો, પણ તે ખોટુંજ પડવાનું હતું. પોતાના પિતૃર્ષિ બાઈના હૃદયમાં દ્વેષ અને ઇર્ષ્યાની ઉમ્મ સાગણી એણે ઉત્પન્ન કરી હતી, અને એ લાગણીનું શળ કેવું નડાઈ આવ્યું તે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૬.

પાસાની શરમભરેલી રમત અને તેનાં પરિણામ.

પાંડવોને નીચા પાડવાની અને તેઓનો વૈભવ પોને મેળવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ધરાવતો દુર્યોધન ઘેર પાછો આવ્યો અને સલાહ લેવાને માટે પોતાના કર્ણ અને શકુનિ એ બે મિત્રોને એણે બોલાવ્યા. ઉપાડી રીતે પાંડવો ઉપર હુમલો કરવો એ જની ચક્રે એવું નેડાતું અને શકુનિએ એવી સૂચના કરી કે “યુધિષ્ઠિરમાં એક ખોડ છે—એને પાસાનો ધણો પ્રેમ છે. તે ખોડનો લાભ આપણે લેવો.” જર્મન બન્ધુઓની પેઠે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યોને જુગારનો ધણો શોખ હતો અને ઘૂતફીડાને માટે આહ્વાન કરવામાં આવેલો વખતે ના પાડવી એ શરમભરેલું ગણાતું. દુર્યોધનને કર્ણ અને શકુનિ એ ત્રિપુટીએ એવો હરાવ કર્યો કે ખોડા પાસા બતાવવા અને પછી શકુનિ, જે એ કામમાં ખાસ હોશિયાર હતો, તેની સાથે પાસા રમવાને માટે યુધિષ્ઠિરને બોલાવવો અને હુઆઈ કરીને રાજ્ય તથા લક્ષ્મી એની પાસેથી પાડવી લેવાં. જૂદા ધૂતરાષ્ટ્રની આમળ એના ભોભી પુત્રે યુધિષ્ઠિરની સંપત્તિનાં અને હિન્દુસ્તાનનાં જુદા જુદા રાજ્યો તરફથી આવેલી ભેટોથી એ સંપત્તિમાં જે વધારો થયો હતો તેનાં બધાં તેજદાર વર્ણનો આખ્યાં, અને આખરે આ કાવતરામાં એની પણ સંમતિ મળી. મય દાનવે યુધિષ્ઠિરને માટે જેવું ચમત્કારી મકાન બનાવ્યું હતું તેનો નમૂનો લઈને એવુંજ એક મકાન તૈયાર કરવાનો એણે હુકમ આપ્યો, અને વિદુરની ચેતવણીને ન લેખવીને “દુર્યોધને બંધાવેલો વિશાળ મંડપ જેવાને માટે” યુધિષ્ઠિરનું આમંત્રણ કરવા વિદુરનેજ એણે મોકલ્યો. વિદુર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયો અને યુધિષ્ઠિર રાજાને ધૂતરાષ્ટ્ર તરફનો સંદેશ પહોંચાડ્યો. વળી પોતાની તરફથી એણે, ઉમેરું કે—

“જાનામ્યહં ઘૂતમનર્થમૂલં કૃતશ્ચ યત્નોઽસ્ય મયા નિવારણે ।
રાજા ચ માં પ્રાહિણોત્વત્સકાશં શ્રુત્વા વિદ્વન્ શ્રેય ઇદાચરસ્વ ॥”

(દૂત એ અનર્થનું મૂળ એમ હું જાણું છું, અને એને અટકાવવાનો પત્ત પથ્ય મેં કર્યો છે. રાજ્યએ મ્હને ત્હમारी આગળ મોકલ્યો છે. આ હકીકત જાણ્યા પછી એ સમ્બન્ધમાં ત્હમને જે યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ત્હમે કરો.) ખિત્ત હદય સાથે અને 'વિધાતાએ જે પ્રમાણે નક્કી કર્યું હોય છે તે પ્રમાણે જ થાય છે' એવો વિચાર કરીને રાજ પોતાના ચારે બાઈઓ અને પોતાની સુન્દર સ્ત્રીને સાથે લઇને હસ્તિનાપુર જવા નીકળી પડ્યો અને ત્યાં વખતસર પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ તેઓનાં સગાંસ્નેહીઓએ હર્ષપૂર્વક તેઓનો સત્કાર કર્યો, અને ખીજે દિવસે પાંચે બાઈઓ પેલું નવું મકાન બેવાને માટે ગયા. એ મકાનમાં અનેક રાજ્યો અને ખીજાં ઉચી પદવીનાં માણસો તેમને મળવાને માટે ઉત્સુક થઈને બેઠાં હતાં. સર્વને તેઓ મળ્યા-પછી શકુનિએ કહ્યું કે "અપિણે પાસા બેસીએ." યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો કે "પાસા બેસવા એ એક પાપ છે અને એક જાતની અનીતિ છે. એવા ખોટા માર્ગથી મ્હારા ઉપર છત મેળવવાનો વિચાર તું છોડી દે. આર્થ લોકો કદી મહેન્ટ બાપા બોલતા નથી-અને ઠપટના માર્ગમાં વિચરતા નથી." શકુનિએ ફરી કહી કે "બળવાન હોય તે નિર્બળને છતે છે, વિદ્વાન હોય તે અવિદ્વાનને છતે છે, હતાં એ કર્મને તો કાઈ અનીતિમયું ગણતું નથી. ત્યારે પાસા બેસવામાં જે વધારે હોંચિયાર માણસ હોય તે ઓછા હોંચિયાર માણસને હરાવે એમાં અનીતિ ક્યાં આવી? પણ જે ત્હમને અનીતિ જણાતી હોય અથવા બધા લાગે હોય તો હમારા આહ્વાનનો અસ્વીકાર કરવાની ત્હમને સ્વતંત્રતા છે." યુધિષ્ઠિરથી આ વચનો રહેવામાં નહોં.

“आहूतो न निवर्तयमिति मे घतमाहितम् ॥”

આહ્વાન કરવામાં આવે ત્યારે ના ન રહેવી એવું મ્હાફે વત એટલુંજ કહીને એણે રમત રમવા માંડી. એ રમતમાં એને ઉપરાયાપરી હાર મળવા માંડી, પણ 'દાર્યો જુગારી જમણું રમે' એ કહેવત પ્રમાણે એણે રમત રમવી જારી રાખી, અને ક્રમશઃ પોતાની લક્ષ્મી. પોતાનું રાજ્ય, પોતાના પુત્રો, પોતાના બાઈઓ અને આખરે પોતાની જાનને પણ એણે હોડમાં મૂકી. જુગારીને લાયકની દૃષ્ટતા સાથે શકુનિએ કહ્યું કે "હજી ત્હારી

સ્ત્રી બાદી રહી છે તેને પણ તું હોડમાં મૂક. ત્હે જે સત્રગુ શુભાંશુ છે તે કદાચ ત્હેને પાછું પણ મળે.”

બાન વગરના રાગએ કહ્યું:—

“નૈવ હસ્ત્વા ન મહતી ન કૃશા નાપિ રોહિણી ।
 નીલકુંચિતકેશી ચ તયા દીવ્યામ્બહં ત્વયા ॥
 શારદોત્પલપત્રાશ્યા શારદોત્પલગંધયા ।
 શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીસમાનયા ॥
 તથૈવ સ્યાદાનૃશંસ્યાત્તયા સ્યાદ્રૂપસંપદા ।
 તયા સ્યાચ્છીલસંપત્તયા ચમિચ્છેત્પુરુષઃ સ્ત્રિયમ્ ॥
 ચરમં સંવિશતિ યા પ્રથમં પ્રતિબુધ્યતે ।
 આગોષાલાધિપાલેભ્યઃ સર્વં શેદ કૃતાકૃતમ્ ॥
 તયૈવંવિધયા રાજન્ પાંચાલ્યાઽહં સુમધ્યયા ।
 ગ્લહં દીવ્યામિ ચાર્વિગ્યા દ્રૌપદ્યા હંત સૌયલ ॥”

(કોંગણી પણ નહીં અને ઉંચી પણ નહીં, સુક્રી પણ નહીં અને જાડી પણ નહીં, કાળા અને વાકડિયા વાળ વાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું. શરદ્ ઋતુના કમળપત્રના જેવી આખવાળી, શરદ્ ઋતુના કમળના જેવી ગંધવાળી, શરદ્ ઋતુના કમળને સેવનારી, અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિવાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં, અને શીવસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સુખ ગયા પછી સૂએ અને પતિના ગઈતા પહેલાં ગઈ એવી, પાતળી કમ્બરવાળી, અને સુંદર અવયવોવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું.)

પ્રેક્ષક વર્ગથી આ શરમભરેલી ગમત હવે બોધ સકાઈ નહીં, અને ‘ધિકાર’, ‘ધિકાર’ના પોકાર તેઓ કરી ગઈયા. પણ શકુનિ જરાએ શરમાયો નહીં. તે પાસા ખેલ્યો ગયો, અને પછી ‘હું જાણ્યો’ ‘હું જાણ્યો’ એ પ્રમાણે બોલી ગઈયો. દુર્યોધન, કૌરવ, અને શકુનિ એ ત્રિપુટીના આનન્દનો કંઈ પણ પાર રહ્યો નહીં, અને દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું:—

“एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्या संमतां पांडवानाम् ।
संमार्जतां चेदम परैतु शीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥”

(હે દાસીપુત્ર ! ત્હમે જાઓ, અને પાંડવોની પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને લઈ આવો કે દાસી તરીકે ધરનાં કામ કરવાને અને વાસીદાં વાળવાને એને મોકલી દેવાય.)

તડ ને કડ કહી નાંખે એવા સ્વભાવના વિદુરજીએ જવાબ આપ્યો કે “રે મૂર્ખ ! ત્હાઈ આવી જન્મ્યું છે. ન બોલવા જેવા બોલ તું મોકલીશ નહીં. સિંહ જેવા ચરવીર પુરુષોને તું ચીડવીશ નહીં. એક ભયંકર કરાડની કારણે ઉપરજ તું બોલો ॥ તેનું શું ત્હને ખાન નથી ?”

‘दुर्दिभापं भाषितं त्वाच्छेन न मंदं संवुद्धयसि पाशवद्ध. ।
प्रपाते त्वं लंघमानो न चेत्सि क्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिबेलम् ॥
પણ તે મદમત થયલા રાજાએ એનું કહેલું સાંભળ્યું નહીં, અને પોતાના સેવક પ્રાતિકામીને કહ્યું કે “તું દ્રૌપદીની પાસે જા, તું હોડમાં જતાયલી છે એ પ્રમાણે તેને કહે અને આ સ્થળે તેને લઈ આવ. ”

“त्वं प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते मयं विद्यते पांडवेभ्यः ।
'क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥”
(હે પ્રાતિકામિન્ ! તું દ્રૌપદીને લઈ આવ. ત્હારે પાંડવોનો ભય રાખવાનું કારણ નથી. આ વિદુરજી ગમરાય છ અને અમર્યા વિવાદ કર્યા કરે છે. આપણી દૃઢિથી હંમેશાંજ એને ખુશી થતી નથી.) .

એ માણસ દ્રૌપદીની પાસે ગયો અને દુર્યોધને કદાબું હતું તે પ્રમાણે તેને કહ્યું. આ સાંભળીને પાંડવોની બુદ્ધિમાન રાણીએ એ માણસની સાથે ખૂઝાબું કે “જે માણસ પોતાની જાતને હોડમાં મૂકી ચૂક્યો હતો તેને પાછળથી પોતાની ઓને હોડમાં ચૂકવાનો હક રહ્યો હતો ખરો ?”. પ્રાતિકામીએ દરબારમાં આવીને સલામતો આગળ દ્રૌપદીનો સલામ મૂક્યો. દુર્યોધન એવી સૂક્ષ્મ દલીલોથી ગમરાઈ જાય અને પોતાનું ધાર્યું કાઠી રે એવો ન્હોતો. એણે પોતાના બાઈ દુઃશાસનને કહ્યું—

“દુઃશાસનૈવ મમ સૂતપુત્રો વૃકોદરાદુદ્વિજતેઽલ્પચેતાઃ ।

સ્વયં પ્રગૃહ્યાનય યાજ્ઞસેનોં કિં તે કરિષ્યંત્યવશાઃ સપત્નાઃ ॥”

(હે દુઃશાસન ! મહારા આ મિત્રારા સૂતપુત્રને લીમસેનની બ્હીક લાગે છે, માટે તું જાતે જઈને દ્રૌપદીને પકડી લાવ. પરવશ થયલા શત્રુઓ ત્હને શું કરી શકવાના ?)

દુઃશાસન એકદમ ભીંતે ગયો અને પાંડવોની રાણીના ઓરડામાં જઈને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

“પ્રહોહિ પાંચાલિ જિતાસિ કૃષ્ણે દુર્યોધનં પશ્ય વિમુક્તલજ્ઞા ।

કુરુન્ મજસ્વાયતપશ્ચનેત્રે ધર્મેણ લઘ્વાઽસિ સમાં પૈરિહિ ॥”

(આલ, આલ, દ્રૌપદી ! લજ્જાનો ત્યાગ કરીને તું દુર્યોધન તરફ જો ! હે કમળના જેવાં નેત્રવાળી ! તું દૈત્યને બળ ! તું ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. તું સમામા આવ)

દ્રૌપદીએ જોયું કે એ લઘ્વા માણસની સાથે વાદનિવાદ કરેલો નકામો છે. ધણી ગભરામણમાં પડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ આગળ હતી તે ઓરડા તરફ એ દોડી; પણ દુઃશાસન જગની વફની પેઠે એની પાસે ધસી આવ્યો, એના કેશ પકડ્યા, અને એને બળાકારથી ધસડવા માંડી. “હે મંદબુદ્ધિ ! હું રજસ્વળા છું, મહે એકજ વસ્ત્ર પહેર્યું છે, એવી સ્થિતિમાં મ્હને સમા સમક્ષ લઈ જવી એ યોગ્ય નથી” એવું દ્રૌપદીએ ધીમે ધીમે કહ્યું. પણ દુઃશાસને જવાબ આપ્યો કે “હે યાજ્ઞસેની ! તું રજસ્વળા હોય, કે એક વસ્ત્રવાળી હોય, કે તદનં વસ્ત્ર વગરની હોય, પણ તું ઘૃતની રમતમાં જીતાર્ધ છે અને દૈત્યોની દાસી પદ છે, માટે હું ત્હને સમામાં લઈ ગયા વગર રહેવાનો નથી.” એનાં રુદનની લેશમાત્ર પણ દરકાર કર્યા વગર દુઃશાસન એને સમા-સ્થાન આગળ ધસડી લાવ્યો. ત્યાં આગળ એ મંત્રાંત્ર સ્ત્રીએ કહ્યું કે “બોલો, મુરખીઓ ! હું ધર્મથી જીતાયવી કહેવાઈ ખરી ? મુધિડિરે પોતાની જાતને આપી દીધી ત્યાર પછી મ્હને હોડમાં મૂકવાનો હક એને રહ્યો હતો ખરો ? જેઓ સમામાં મિરાજે છે તેઓ યોગ્ય અભિપ્રાય ન આપે એ તો બોલુંજ કહેવાય.” પણ કોઈએ એને જવાબ આપ્યો નહોતો. માત્ર સ્ત્રીએ

કથું કે સ્ત્રીની પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં આ પ્રશ્ન ધણો નાજુક અને મુશ્કેલી-ભરેલો છે. ત્યાં આગળ પોતાનો વ્યર્થ જયાવ કરતી તે બીજી હતી, તેનો ચોટલો દુઃશાસને મજબૂત પકડ્યો હતો, તેના સરીરનો ઉપલો ભાગ વસ્ત્ર વગરનો ઘર્ષ ગયો હતો. એ દેખાવ સર્વ કોષને ઉરફેની મુકે એવો હતો, પણ દ્રૌપદીના પતિએ પણ માત્ર પોતાના મસ્તક નીચા નમાવી રહ્યાં. એકલો સ્ત્રીમ પોતાના કોષને દગ્ગાવી રહ્યો નહોતો. એણે કથું કે “જુગારી-એને જાસીએ હોય છે, પણ એ દાસીએને પણ તેઓ કદી હોડમાં મૂકતા નથી. રે! સુધિષ્ટિર! ત્હારી સ્ત્રીને હોડમાં મૂકીને ત્હે તેને આપી દીધી છે. સહદેવ! તું દેવતા હાવ! આ નિર્વજ્જ જુગારીના હાથ હું આગી નાંખીશ ” “રે! સ્ત્રીમ!” અર્જુને કથું. “સ્ત્રીમ! તું આ શું બોલ્યો? આવાં વચનો ત્હે અમાક કદી પણ કાઢ્યાં નથી. સુધિષ્ટિર આપણા જ્યેષ્ઠ બધુ થાય એ શું તું બૂપી ગયો? ખીજાઓ તરફથી ધૂત રમવાનું આહ્વાન કરવામાં આવે ત્યારે ક્ષત્રિયોને કદી એ આહ્વાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના આપતું નથી. કર્તવ્યના માર્ગથી અપિત થવાય એવી રીતે ત્હારા સત્ત્વજાને ત્હારી જાત ઉપર તું વિજય મેળવવા દર્શાવ નહોતો.” ધૃતરાષ્ટ્રના અનોરસ પુત્ર વિકર્ણે “દ્રૌપદીને આપી દેવાનો સુધિષ્ટિરનો હક રહ્યો નહોતો” એવો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવીને દ્રૌપદીને જયાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કર્ણે એને કથું કે “વધારે પુદ્ધિશાળી માણસો જે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકતા નથી તે પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં તું મૂગો રહે!” એણે દુઃશાસનને કથું કે—

દુઃશાસન સુવાલોડયં વિકર્ણઃ પ્રાક્ષવાદિકઃ ।

પાંડવાનાં ચ વાસાંતિ દ્રૌપદાશ્વાન્યુપાદર ॥

(દુઃશાસન! આ વિકર્ણે કાથું કાથું બોલવા જાય છે, પણ એ હજી નાદાન છે. એના શબ્દોને તું લેખવીશ નહોતો. અને પાંડવોએ અને દ્રૌપદીએ પડેલાં વસ્ત્રો તું તેમની પાનેથી લઈ લે!)

પાંડવોએ પોતાનો કીમતી પોશાક તરત કાઢી નાંખ્યો અને નાગા જેવા ચક્રને બેઠા. પણ દ્રૌપદી જિયારી શું કરે? રૂદ્ધ જનો અને પર પુરુષોના દેખતાં એને ચોટલો ઝાઘીને મમડવામાં આવે એ પ્રસંગ દર્શાવેલો દુઃશાસન

હોતો, પરંતુ પોતાનાં વસ્ત્ર પણ કાઢી લેવામાં આવે એ રિથિતિ તો એ બહાદુર રાણીને પણ અમલ્લજ લાગી, અને દુઃશાસને એનું વસ્ત્ર ઝાલ્યું તે વખતે રુદન તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ કરી શકી નહીં. એક કર વડે પોતાનું મુખ છુપાવીને અને વાંકી વગીને અનાથના નાથ, અશરણના શરણ એવા હરિની, વિશ્વના પતિની, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની, પરમ યોગીની એણે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. એ પ્રાર્થના સંભળાઈ, અને ત્યાં આગળ એક ચમત્કાર થયો. દ્રૌપદીના શરીર ઉપરથી જે જે વસ્ત્ર ખેંચી લેવામાં આવ્યું તેનું સ્થાન તેજ વખતે ખીજ વસ્ત્રથી લેવાતું ગયું. અંધેક પણ અંધેક વસ્ત્ર દ્રૌપદીના શરીર ઉપરથી ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા છતાં તે નિર્વસ્ત્ર થઈ શકી નહીં. નિર્વસ્ત્રને વસ્ત્ર પૂરાં પાડવાને જે સમર્થ છે એવા શ્રી હરિ તેની બહારે ધાયા હતા. ત્યાં આગળ એકઠા થયેલા રાજાઓ અને ખીજ લોકો આશ્ચર્યથી ચકિત થયા અને તેઓ દ્રૌપદીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દુઃશાસનની નિર્વજ્જ વર્તણૂકને માટે સર્વ કોઈ એને ઠપકો દેના લાગ્યું. પાંડવોની સદ્ગુણી સ્ત્રીને ઉઘાડી કરવાને દુઃશાસન જેવો કૂર માણસ બ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો એ દેખાવ ખરે-ખરો ભવ્ય હતો. આખરે એ ધાક્યો અને શરમિટો થઈ ખેસી ગયો.

શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્વા તેની કથા આ પ્રમાણે છે. એ કથા આ હજારો વર્ષ થયા અસખ્ય હિન્દુઓના ઘરમાં ગવાતી રહી છે, અને હિન્દુ સ્ત્રીઓને હમેશાં સદર્શના માર્ગમાં વિચરવાની પ્રેરણા કરતી રહી છે. એ સુંદર કથાને તેના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી બ્રહ્મ કરીને તેમાંથી ચમત્કારના તત્ત્વને કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ લાગણીની શત્રુતાનુંજ પરિણામ છે. ચમત્કારમાં જેઓ માને છે તેઓ એ કથાની સત્યતા વિષે કદી વહેમ રાખશે નહીં; પણ ચમત્કારમાં જેઓ ન માનતા હોય (અને તે સમાર્થાંજ કેટલાંક માણસો એવાં હતાં કે જેઓ આ બતાવને માત્ર એક પ્રકારના બહુના ખેવ તરીકેજ ગણતાં હતાં) તેવાં માણસોને આ કથા તરફ સંપૂર્ણ હૃદય રાખવાની છટ છે. ધૃતરાષ્ટ્રને હવે લાગ્યું કે વાત ઘણી આગળ વધી ગઈ છે અને એણે દ્રૌપદીને કહ્યું:—

“ ઘરં વૃણાંશ્ચ પાંચાલિ મત્તો યદમિવાંહસિ ।

ઘધૂનાં હિ વિશિષ્ટા મે ત્વં ધર્મપરમા સર્તા ॥ ”

(મ્હારી પાસેથી જે જોઈતું હોય તે, હે પાંચાલી ! તું માગી લે ! સમજા વધુઓમાં તું મ્હને વધારે પ્રિય છે. તું ખરેખરી ધર્મપરાયણ સતી છે.)

દ્રૌપદીએ કહ્યું કે “ મ્હારા પતિઓને દાસત્વમાંથી છૂટા કરો એટલુંજ હું માગું છું. ”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “ જા, ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કરૂં છું. યુધિષ્ઠિર ! તું ત્હારા બાઈઓને અને ત્હારી સંપત્તિને લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જા. તું ત્યાં આમળ રાજ્ય કરજે અને ત્હારા પિત્રાઈ બાઈઓની સાથે સંપર્માં રહેજે. ત્હમે સર્વે ઉદાર સ્વભાવના છો એ હું જાણું છું અને મ્હારી ખાતર મ્હારા પુત્રોની મૂર્ખાઈને માટે ત્હમે તેઓને ક્ષમા આપશો એવો મ્હને પાકો ભરોસો છે. ” તે દિવસના દુઃખકર બનાવોનો છોડો ધણે સારો આવ્યો એવું સર્વને લાગ્યું, અને પાંચે બાઈઓ પોતાની ધર્મપત્નીને સાથે લઈને હસ્તિના-પુરથી તરત ચાલી નીકળ્યા. પણ વાત એટલેથી અટકવાની નહોતી. ધૃતરાષ્ટ્રને એના છોકરાઓએ કહ્યું કે “ ત્હમે છંદેડાયલા સાપને છોડી મૂક્યા છે, ” એટલે એ વૃદ્ધ રાજાને પાછી ગભરામણ થવા માંડી. “ ત્હમારા છોકરાઓ જીવતા રહે એવું જો ત્હમે ઇચ્છતા હો તો પાંડવોને પાછા બોલાવો અને ધૃતમાં ફરીથી તેઓ હારે તો ખાર વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવે, અને તેરમે વર્ષે છૂપાયલા રહે; એ તેરમા વર્ષમાં પકડાઈ જાય તો વળી પાછો વનવાસ ભોગવે એવી તેઓની સાથે શરત કરો; હમે જો હારીશું તો વનમાં જવાને માટે હમે જાતે તૈયાર જિયે. ” આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને દહેવામાં આવ્યું. ભાગ્યમાં નિર્માણ થયું હશે તે પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને પાછા બોલાવ્યા અને ખરા ક્ષત્રિય તરીકે આદ્વાનની ના કહેલી એ તેઓનો ધર્મ નહોતો એટલે તેઓ ફરીથી રમ્યા અને હાર પામ્યા. ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય તેઓએ ખોયું.

પ્રકરણ ૭.

બાર વર્ષનો દેશવટો અને તેરમા વર્ષનું છૂપા વેપમાં રહેતું.

કૌરવોએ જે વિજય મેળવ્યો તે કાઠિનું પણ રુધિર રેડાયા વગરનો હતો. યુદ્ધનાં શસ્ત્રોનો લેશ માત્ર પણ ઉપયોગ કર્યો વગર ખાંડવોને હલકા ખાંડવામાં આવ્યા અને રાજ્યનો અમલ તેઓની પાસથી છીનવી લેવામાં આવ્યો.

“ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રનું રાજ્ય આજથી સર થાય છે”

એવું કહ્યું બોલી બેઠ્યો અને એ વચન સાંભળીને સત્તાના ભોજવાળા આંધળા રાજાને પણ થોડો આનન્દ નહોં થયો હોય ! દુર્યોધનના કપટનો ભોગ થઈ પડેલા ખાંડવો સાધુના વેપમાં નગર બદાર નીકળી પડ્યા અને આપાર સુધીમાં યશસ્વી થઈ ચૂકેલી તેમની સ્ત્રી અને થોડા સેવકો તેમની પાછળ પાછળ આત્માં. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ રાજ્ય છીનવી લેવાનું જે અણબાજનું મગલ બન્યું તેની નિન્દા કરતા સંકડો માણસો તેમને વિદાય કરવા ગયા. ખાંડવોની વૃદ્ધ માતા કુન્તીના સમ્બન્ધમાં વિદુરજીએ સુધિહિરને કહ્યું કે “ત્હમે અને મ્હારી સાથે રહેવા દો.” તે ઉપરથી કુન્તીમાતાને વિદુરજીને ત્યાં રાખવાં એવું કહ્યું. છતાં પડતી વખતે કુન્તીમાતાએ દ્રૌપદીને જે અસર-કારક આશીર્વાચનો કલાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઘરસે શોકો ન તે કાર્યઃ પ્રાપ્યેદં વ્યસનં મહત્ ।

સ્ત્રીધર્માણામભિશાસિ શીલાચારવતી તથા ॥

ન ત્વાં સંદેષુમર્હામિ મર્ત્યપ્રાપ્તિ શુચિસ્મિતે ।

સાધ્વીગુણસમાપન્ના મૂયિતં તે કુલદ્વયમ્ ॥

સમાગ્યાઃ કુરવશ્ચેમે યે ન દગ્ધાસ્ત્વયાનયે ।

અરિષ્ટં યજ્ઞ પંથાનં મદનુધ્યાનવૃંહિતા ॥

માવિન્યયેં દિ સત્સ્ત્રીણાં વૈકૃતં નોપજાયતે ।

ગુરુધર્માભિગુપ્તા ચ શ્રેયઃ ક્ષિપ્રમવાપ્સ્યસિ ॥”

(જેટા ! આ મ્હોટું દુઃખ ત્હારા પર આવી પડ્યું છે તેથી તું શોક કરીશ નહોં. સ્ત્રીના ધર્મે શું છે તે તું સારી રીતે સમજે છે અને ત્હારો

સ્વર્ભાવ સારો છે. ત્હારા પતિઓની સાથે ત્હારે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે મ્હારે ત્હને કંઈ પણ શિખામણ આપવાની જરૂર નથી, દારણ કે ત્હારી સાધુતાથી ઉભય કુળને ત્હે અજવાળ્યા છે. આ કુરુઓ ખરેખરા ભાવ્યશાળા કે ત્હારી કુપિત દષ્ટિ વડે કરીને ત્હે તેઓને બાળી નાંખ્યા નથી. વગર સંકોચે તું જા. જે વસ્તુ નિર્માણન થયલી છે તેના વિષે સારી સ્ત્રીને કદી ક્રોધ થતો નથી. ગુરુમર્મથી રક્ષિત થયલી એવી તું થોડા વખત પછી એમનેજ પ્રાપ્ત કરીશ).

દ્રૌપદીની આંખમાંથી અશ્રુ પડતાં હતાં; રહિરથી ખરડાયલું એવું એકજ વસ્ત્ર તેણે પહેર્યું હતું; તેના વાળ છૂટા હતા; તેણે “ વાર ” એ પ્રભાણે કહ્યું, અને વગર સંકોચે તે પોતાના પતિઓની પાછળ પાછળ આવી.

પાંડવો વનમાં રખડ્યા તે વિષેની સવિસ્તર હકીકત આ સ્થળે આપવાની જરૂર નથી. જે દેશનું રાજ્ય તેઓએ શુભાભ્યું તેની પાસેનાજ અરણ્યમાં તેઓ રખડ્યા હશે. સાધારણ રીતે શિકાર કરીને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા, અને બ્રાહ્મણો તરફથી શુધિગિર આગ્રજ જે આપ્યાનો કહેવામાં આવતાં તે સાંભળીને તેઓ પોતાનો સમય પૂરો કરતા. એમાંનાં બે આપ્યાનો આ સ્થળે ખાસ ગણાવવા લાયક છે. નળ અને દમયન્તીનું આપ્યાન ધણું જણીતું છે. હિન્દુસ્તાનની તેમજ બીજા દેશની અનેક ભાષાઓમાં એ આપ્યાનના તરજૂમાઓ ચલતા છે. જે વખતે શુધિગિરે નીચે પ્રમાણેની વચનો કહ્યાં:—

“ નાસ્તિ રાજા મયા કશ્ચિદ્વલ્પમાન્યતરો ભુવિ ।
મવતા દ્રષ્ટૂર્વૌ વા શ્રુતપૂર્વોઽપિ વા કશ્ચિત્ ।
ન મત્તો દુઃખિતતરઃ પુમાનસ્તીતિ મે મત્તિઃ ॥ ”

(મ્હારાથી પણ કમનસીબ રાજા અગાઉ યદ્યપ્યલ્પ ત્હમે કદી જોયો કે સાંભળ્યો નહીં હોય; હું ધારૂં છું કે મ્હારા કરતાં વધારે દુઃખ કોઈ માણસ પર પડ્યું નહીં હોય).

વખતે જુદાંદથ તરફથી એ આપ્યાન શુધિગિર રાજાને કહેવામાં

આવ્યું છે. એ આખ્યાન દેશ પછી જુદાંજુદાં વૃત્તકળા પોતાને આવડતી હતી તે યુધિષ્ઠિરને સીખતી.

ખીલું આખ્યાન સત્યવાન અને સાવિત્રીનું છે. એ આખ્યાનમાં યુધિષ્ઠિર પૂછે કે:—

“અસ્તિ સીમન્તિનો કાચિદ્ દૃષ્ટપૂર્વાઽપિ વા શ્રુતા ।

પતિવ્રતા મહાભાગા યથેયં દ્રુપદાત્મજા ॥”

(આ દ્રુપદપુત્રીના જેવી પતિવ્રતા અને સાધ્વી સ્ત્રી અગાઉ હમારા જેવામાં કે સાંભળવામાં પણ કદી આવી છે ખરી ?)

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક ઋષિ (માર્કેન્ડેય ઋષિ) તરફથી એ આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે.

એ આખ્યાનો કાલ્પનિક હોય તો કવિત્રી મુદર રચનાઓ તરીકે એ બેઉ આખ્યાનો ઘણાં વખાણવા લાયક છે, અને દમ્યન્તી અને સાવિત્રી એ બે પાત્રો વડે સ્ત્રીત્વનો ઘણો ઉચ્ચો આદર્શ આપણી આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ સાવિત્રી તો હિન્દુ સંસારમાં ઘણીજ વન્દનીય ગણાય છે અને જ્યેષ્ઠ માસમાં દરેક સ્ત્રી “વટ સાવિત્રી”નું વ્રત પણ કરે છે.

આ બાર વર્ષના સમયમાં પાંડવોએ બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને આખા હિંદુસ્તાનનાં જુદાં જુદાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કીધી. એ સ્થળો ક્યાં ક્યાં તેની અર્ચા હમે આગળ ઉપર કરીશું. એ સ્થળોની યાત્રા કરી રહ્યા પછી અને બાર વર્ષ પૂરાં થયાં એટલે તેઓ દ્વૈતવનમાં પાછા આવ્યા અને હજી એક વર્ષ છૂપા વેપમાં ગાળવાનું હતું તે અત્યંત લોકોના રાગ વિરાટની રાજધાનીમાં રહીને પૂરું કરવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો.

પોતાના ગુરુ ધૌમ્યને તેઓએ કહ્યું કે “નિત્યના અનુક્રાંત માટેના હમારા પવિત્ર વસ્ત્રોને દ્રુપદ રાજાના ઘરમાં લઈને મૂકી આવજો.” ઇન્દ્રસેન વગેરે સેવકોને તેઓએ સ્થાવિત દ્વારકા વદાય કર્યા, અને તેઓએ અને તેઓની રાણીએ કેટલાક દિવસ સુધી જમના નદીના કિનારા ઉપર પગે ચાલતાં મુસાફરી કીધી. એ મુસાફરી દરમ્યાન વિરાટ રાજાની હાથ તળેના સિકારીઓ તરીકે તેઓ પોતાની જાતને ઝોળખાવતા હતા. આગળ

ચાલતાં ચાલતાં, જમના નદીની દક્ષિણમાં રાજધાનીનું શહેર હતું તેની સમીપમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા એટલે નગરની સ્થાપનાબૂમિ આગળ આવેલું એક મહોરું શમીવૃક્ષ તેઓના જોવામાં આવ્યું. એ વૃક્ષની ઉપર શુધિશિરની આજ્ઞાનુસાર સહદેવે પોતાનાં સર્વનાં સસ્ત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં. પછી તેઓએ પોતાનાં કપડાં બદલ્યાં અને ત્યાર પછી એકેક એકેક ધીરે ધીરે નગરમાં દાખલ થયા. શુધિશિર હવે ઘૂતકળામાં ધણો પ્રવીણ થયો હતો તે રાજની સાથે પાસા ખેલનાર તરીકે વિરાટ રાજની નોકરીમાં દાખલ થયો. ભીમને સંધતાં સાં આવડતું હતું એટલે રસોઈના ઉપરી તેમજ કુસ્વી કરનાર મદ્ય તરીકે એ દાખલ થયો. દેશવટાનાં બાર વર્ષ દરમ્યાન, અભિવિદ્યા શીખવાને માટે અર્જુનનું સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની દરબાર આગળ જવાનું થયું હતું ત્યાં આગળ એ વૃત્યકળા પણ શીખ્યો હતો તેથી એણે વૃત્ય શીખવનારા બંડળ તરીકે કામ કરવું પસંદ કર્યું. ધનુષ્યના હંમેશના વાપરવાને લીધે એના હાથ ઉપર જે કંઠણ કાપા પડી ગયા હતા તે છૂપાવવાને માટે પિત્તળનાં કંઠણો અને સફેદ બગડીઓ એ ખહેરતો અને પોતાના વાગ છૂટા રાખતો. એ પ્રમાણે વેપ ધારણ કરીને એ વિરાટ રાજની નોકરીમાં રહ્યો, અને રાજકુંવરીને તથા બીજી કન્યાઓને એણે વૃત્યકળાનું શિક્ષણ આપ્યું. નકુલ અશ્વપતિ તરીકે અને સહદેવ ગોવાળિયા તરીકે એ પ્રમાણે પાંચે ભાઈઓએ જુદી જુદી નોકરી લઈ લીધી, પણ દ્રૌપદીએ પોતાની જાત છૂપી રહે એવી રીતની કઈ નોકરી લેવી એ પ્રશ્ન વધારે અધરો હતો. એ અતિ સદ્ગુણી અને ચારવીર સ્ત્રીએ “સૈરન્દ્રી” (દાસી) નો વેપ લીધો, અને વિરાટની રાણી મુદેબજાએ એને નિષ્કર્મ ભટકતી જોઈને એને સૈરન્દ્રી તરીકે રાખી લીધી. પાંચ તથા પુરો અને એક સ્ત્રી એ પ્રમાણે છ જણાં વિરાટ રાજની નોકરીમાં નવાં દાખલ થયાં એ બતાવ વહેમ ઉપજાવે એવો યર્ષ પડે ખરો, પણ ધણુ-ખડું તેઓ જુદે જુદે વખતે નોકરીમાં દાખલ થયા હશે તેથી કોઈને વહેમ ઉત્પન્ન થયો નહીં હોય. અને અર્જુને બંડળનો વેપ લીધો હતો તેમાં તો પકડાઈ જવાનો ભય ધણોજ યોડો હતો, કારણ કે બંડળો સાધારણ રીતે ઉંચા અને મજબૂત હાડકાવાળા હોય છે. આ પ્રમાણે લગભગ આપું વર્ષ

પાછળ પાછળ રહીને તેને સહીસવામત ઘેર પહોંચાડી. સુદેષ્યાના અંતઃપુરમાં એ દાખલ થઈ તે વખતે ભીમ તરફ જોઈને એણે કહ્યું કે—

“ગંધર્વરાજાય નમો येनास्मि प्रतिमोचिता ॥”

(તે ગંધર્વરાજને હું નમસ્કાર કરું છું કે જેણે મને મૃત્યુના બન્ધમાંથી મુક્ત કરી.)

એક ગંધર્વને હાથે કીચકનો વધ થયો એ જતાવ કંઈ જવો તેવો નહોતો, અને દુર્યોધન તરફથી ધૂપાયલા પાંડવોને શોધી કાઢવાને બાદે જુદા જુદા શહેરમાં જે બાણસો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓ એ વાત દુર્યોધનની આગળ પહોંચાડ્યા વગર રહ્યા નહોં. આ જનાવને આધારે વધારે તપાસ કરવાનું કામ મુગમ થઈ પડે એવું હતું. ત્રિગર્તના રાજાને અગાઉ કીચકે એક વાર હરાવ્યો હતો તેને દુર્યોધને કહ્યું કે “તમે દક્ષિણ તરફથી વિરાટ રાજાના ઉપર ચડાઈ કરો, અને એનાં પશુઓ લૂટી લો; હું મહાઈ ક્ષેત્ર લઈને ઉત્તર દિશા તરફ જઈ છું અને તે દિશા તરફથી એના ઉપર ચડાઈ કરું છું.” ત્રિગર્તે વિરાટ ઉપર અષ્ટમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી અને દુર્યોધને નવમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી. એ પ્રમાણેની ચોક્કસ તિથિઓ મહાભારતમાં આપવામાં આવી છે, પણ ધણું નવાઈ જેવું એ છે કે એ તિથિઓ કયા મહિનાની તે કોઈ પણ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. વિરાટ રાજા ચાર પાંડવોને લઈને દક્ષિણ તરફ ત્રિગર્ત રાજાની રહામું મળ્યો, અને પોતાની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યની દેખરેખ રાખવાનું કામ એણે પોતાના બાળક પુત્ર ઉત્તરને સોંપ્યું. કૌરવ સેનાએ ઉત્તર તરફથી ચડાઈ કરીને પશુઓ લૂટી લીધાં એટલે ગોવાળિયાઓ પોતાના રક્ષણને માટે

વ્યવસ્થા થઈ અને ઉત્તરને રથમાં બેસાડીને અર્જુન નીકળી પડ્યો. રાજ-
કુંવરે કૌરવનું મ્હોટું સૈન્ય જોયું તેની સાથેજ એને ગભરામણ થઈ અને
રથમાંથી બહાર કૂદી પડીને એ નગર તરફ દોડવા મંડી પડ્યો. પણ
પાંડવોને હવે છપાઈ રહેવાની જરૂર નથી એવું અર્જુન જાણતો હતો
તેથી અર્જુન એની પાછળ ગયો અને કેશ વડે એને ઝાલીને પાછો રથ
આગળ લઈ આવ્યો. પછી અર્જુનને એને કહ્યું કે “તહમારે બદલે હું યુદ્ધ
કરીશ અને તહમે રથ ચલાવજો.” પછી રથને પેલા સમી વૃક્ષ આગળ
લઈ જવામાં આવ્યો અને સહદેવનાં મૂકલાં ધનુષ્ એ વૃક્ષ ઉપર હતાં તે
ત્યાંથી ઉતારવામાં આવ્યાં. પોતાનું ધનુષ્ ખોળીને અર્જુનને કહ્યું કે “આ
ધનુષ્ તે પ્રખ્યાત ગાંડીવ ધનુષ્ છે, આજ સાડીબત્રીસ વર્ષ થયાં હું એ
ધનુષ્ વાપરતો આવ્યો છું, અને હું જાતે અર્જુન છું.” અર્જુનની આ
વખતે શી ઉમ્મર હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપરનાં આ વચનો પરથી આવી
શકે છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ રથપાયાં અને પાંડવોની સાથે દ્રૌપદીનાં લગ્ન થયાં ત્યાર
પછી થોડો વખત રહીને ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અર્જુન
તારકથી એ ધનુષ્ અર્જુનને આપનામાં આવ્યું હતું. એના લગ્ન વખતે
અર્જુનની ઉમ્મર આશરે ૨૦ વર્ષની હશે એવું આપણે ગણીએ તો એ
ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે ૨૦ વર્ષ સુધી તેઓએ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં
શાન્તિથી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ; ત્યાર પછી તેઓએ પોતાનું રાજ્ય
શુભાખું અને આશરે સાડાબાર વર્ષ સુધી તેઓ જંગમમાં બટક્યા. આ
પ્રમાણે અર્જુનની ઉમ્મર આ વખતે લગભગ ૫૨ વર્ષની હતી. પાંચે
બાઈઓની ઉમ્મરમાં અડકેક વર્ષનો ફેર હતો એવું આપણે ગણીએ તો એવું
માલમ પડે છે કે આ યુદ્ધની વખતે જ્યેષ્ઠ બન્ધુ સુધિષ્ઠિરની ઉમ્મર ૫૬
વર્ષની હોવી જોઈએ.

પોતાનું પ્રતાપવાનું ધનુષ્ ધારણ કરીને અને ઉત્તરને સારથિ તરીકે
બેસાડીને અર્જુન કૌરવસેનાની રહામે લડવા ગયો અને તેને હરાવી. કૌરવ
સેનાના સરદારો ભીષ્મ અને દ્રોણ કદાચ જોઈએ તેવું લજા નહોં હોય,
અને દુર્યોધને એ બાળતમાં ઝાઝું દમ્ભાણુ પણ નહોં કર્યું હોય, કારણ કે

પાછળ પાછળ રહીને તેને સહીસલામત ઘેર પહોંચાડી. સુદેખ્યુના અંતઃપુરમાં એ દાખલ થઈ તે વખતે લીમ તરફ જોઈને એણે કહ્યું કે:—

“ ગંધર્વરાજાય નમો યેનાસ્મિ પ્રતિમોચિતા ॥ ”

(તે ગંધર્વરાજને હું નમસ્કાર કરૂં છું કે જેણે મને મૃત્યુના ભય-
માંથી મુક્ત કરી.)

એક ગંધર્વને હાથે કીચકનો વધ થયો એ બનાવ કંઈ જોવો તેવો નહોતો, અને દુર્યોધન તરફથી દૂષાયલા પાંડવોને શોધી કાઢવાને બાદે જુદા જુદા શહેરમાં જે માણસો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓ એ વાત દુર્યોધનની આગળ પહોંચાડ્યા વગર રહ્યા નહોં. આ બનાવને આધારે વધારે તપાસ કરવાનું કામ સુગમ થઈ પડે એવું હતું. ત્રિગર્તના રાજાને અગાઉ કીચકે એક વાર હરાવ્યો હતો તેને દુર્યોધને કહ્યું કે “ ત્હમે દક્ષિણ તરફથી વિરાટ રાજાના ઉપર ચડાઈ કરો, અને એનાં પશુઓ લૂટી લો; હું મહાર્ ક્ષેત્ર લઈને ઉત્તર દિશા તરફ જાઉં છું અને તે દિશા તરફથી એના ઉપર ચડાઈ કરૂં છું. ” ત્રિગર્તે વિરાટ ઉપર અદ્ધમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી અને દુર્યોધને નવમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી. એ પ્રમાણેની ચોક્કસ તિથિઓ મહાભારતમાં આપવામાં આવી છે, પણ ધણું નવાઈ જેવું એ છે કે એ તિથિઓ કયા મહિનાની તે કોઈ પણ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. વિરાટ રાજા આર પાંડવોને લઈને દક્ષિણ તરફ ત્રિગર્ત રાજાની રહામું ગયો, અને પોતાની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યની દેખરેખ રાખવાનું કામ એણે પોતાના બાળક પુત્ર ઉત્તરને મોંઘ્યું. કૌરવ સેનાએ ઉત્તર તરફથી ચડાઈ કરીને પશુઓ લૂટી લીધાં એટલે ગોવાગિયાઓ પોતાના રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરતા ઉત્તરની પાસે આવ્યા. એ બિનઅનુભવી છોકરાએ બડાઈ મારી

વ્યવસ્થા થઈ અને ઉત્તરને રથમાં બેસાડીને અર્જુન નીકળી પડ્યો. રાજ-
કુવરે કૌરવનું મ્હોલું સૈન્ય જોયું તેની સાથેજ અને ગમરામણ થઈ અને
રથમાંથી બહાર ફૂટી પડીને એ નગર તરફ દોડવા મંડી પડ્યો. પણ
ખાંડવોને હવે દુષ્પાઈ રહેનાની જરૂર નથી એવું અર્જુન જાણતો હતો
તેથી અર્જુન એની પાછળ ગયો અને કેશ વડે એને ઝાલીને પાછો રથ
આગળ લઈ આવ્યો. પછી અર્જુને એને કહ્યું કે “ત્હમારે બદલે હું યુદ્ધ
કરીશ અને ત્હમે રથ ચલાવજો.” પછી રથને વેળા સમી વૃક્ષ આગળ
લઈ જવામાં આવ્યો અને સહદેવનાં મૂકેમાં ધનુષ્ એ વૃક્ષ ઉપર હતાં તે
ત્યાંથી ઉતારવામાં આવ્યાં. પોતાનું ધનુષ્ ખોળીને અર્જુને કહ્યું કે “આ
ધનુષ્ તે પ્રખ્યાત ગાંડીવ ધનુષ્ છે, આજ સાડીમત્રીસ વર્ષ થયાં હું એ
ધનુષ્ વાપરતો આવ્યો છું, અને હું જાતે અર્જુન છું” અર્જુનની આ
વખતે શી ઉમ્મર હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપરના આ વચનો પરથી આવી
શકે છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ રથપાણી અને ખાંડવોની સાથે દ્વૈપદીના લગ્ન થયાં ત્યાર
પછી થોડો વખત રહીને ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અર્મિ
તરફથી એ ધનુષ્ અર્જુનને આપવામાં આવ્યું હતું. એના લગ્ન વખતે
અર્જુનની ઉમ્મર આશરે ૨૦ વર્ષની હશે એવું આપણે ગણીએ તો એ
ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે ૨૦ વર્ષ સુધી તેઓએ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં
શાન્તિથી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ; ત્યાર પછી તેઓએ પોતાનું રાજ્ય
શુભાશુ અને આશરે સાડાબાર વર્ષ સુધી તેઓ જંગલમાં બટક્યા. આ
પ્રમાણે અર્જુનની ઉમ્મર આ વખતે લગભગ ૫૨ વર્ષની હતી. પાંચ
બાઈઓની ઉમ્મરમાં અડકેક વર્ષનો ફેર હતો એવું આપણે ગણીએ તો એવું
માલમ પડે છે કે આ યુદ્ધની વખતે જ્યેષ્ઠ બન્ધુ સુધિકિરની ઉમ્મર ૫૬
વર્ષની હોવી જોઈએ.

પોતાનું પ્રતાપવાનું ધનુષ્ ધારણ કરીને અને ઉત્તરને સારથિ તરીકે
બેસાડીને અર્જુન કૌરવસેનાની રહામે લડવા ગયો અને તેને હરાવી. કૌરવ
સેનાના સરદારો ભીષ્મ અને દ્રોણ કદાચ જોઈએ તેવું લગ્ના નહોં હોય,
અને દુર્યોધને એ બાળતમાં ઝાડું દબાણ પણ નહોં કર્યું હોય, કારણ કે

એનો જે મુખ્ય હેતુ હતો તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. એણે લીખ્યો હતું કે “શરતમા કરાવેલી મુદત પડેલા અર્જુનને આપણે શોધી કાઢ્યો છે, તેથી પાંડવોને પાછો ખાર વર્ષનો દેશવટો ભોગવવો પડશે.” લીખ્યે જવામ આપ્યો કે “તું કહે છે ખરો, પણ આ પ્રશ્ન વિકટ છે. દરેક પાંચ વર્ષમાં બે મહીનાઓ વધારાના હોય છે. આ તેર વર્ષમાં ૫ મહીના અને ૧૨ રાત્રીઓ વધારાના છે. પાંડવો સાત્રને જાણનારા છે અને નક્કી કરેલી મુદતમા આ સમય કપાવવો જોઈએ એની તેઓ આગણી કરશે. પાંડવોએ આટલે સુધી પ્રતિજ્ઞા પાળી, અને હવે પ્રકટ થવાનો પોતાનો હક છે એવું તેઓને ચોક્કસ જણાયું હશે ત્યારેજ તેઓ નીકળ્યા હશે. કોઈ પણ વસ્તુ ગરબાજાખી રીતે મેળવવી એ તેઓને પ્રસદ નથી પણ જે વસ્તુ ઉપર પોતાનો બ્યાજખી હક હોય તે વસ્તુ તેઓ એકાએક છોડી દે એવા પણ નથી.” દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને કઈ પણ ઉત્તર વાળ્યો નહોતો અને દ્વારવોની મેના હસ્તિનાપુર તરફ પાછી વળી.

યુદ્ધકળાનો પ્રથમ પાઠ ઉત્તરને આ વખતેજ મળ્યો હતો, અને એ પાઠ આપનારો ગુરુ કંઈ જોવો તેનો નહોતો. યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી એ ઘેર પાછો આવ્યો તે વખતે એનો પિતા પણ ચાર પાંડવોની મદદથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને પાછો ફર્યો હતો. બુદ્ધિજ્ઞના કોણ છે તેની હકીકત તરતજ ઉત્તરે પોતાના પિતાને કહી, અને એ રાત્રીએ ઉપકારવશ થઈને પોતાની જુનાન કન્યાના અર્જુનની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ અર્જુનને હતું કે “મહારી શિખા તરીકે મહેં એને ગણી છે, તેથી હું એના પિતા જોવો થયો છું. પણ મહારા પુત્ર અભિમન્યુની સાથે એને લહે પરણાવો.” પછી દ્વારકાથી કૃષ્ણ અને તેની જહેન શ્રુમદ્વાને લઈને અભિમન્યુ આવી પહોંચ્યો, અને લગ્નનો પ્રમગ સપૂર્ણ દાઢમાડ સાથે ઉજવવામાં આવ્યો. પાંડવોનાં કુખનો અન્ત આવ્યો તેથી વૃદ્ધ રાજ દુષ્ટ પણ પોતાના જમાઈ એને અભિનન્દન આપવાને માટે બાવી પહોંચ્યા, અને એણે તેમજ વિરાટ રાજ્યએ હવે પાંડવોને હતું કે “રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન લહે આદરો, અને હમે લહેને મદદ કરીશું.”

યુદ્ધની તૈયારી.

હવે યુધિષ્ઠિરે મત્સ્ય દેશની સરહદ ઉપર આવેલા ઉપલબ્ધ નામના નગર આગળ પોતાની છાવણી નાંખી, અને યુદ્ધનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો તેથી તેને માટે એણે લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું. દુષ્ટ રાજા અને વિરાટે રાજા તો પોતાની સધળા સેના સાથે આં આગળ હાજરજા હતા, અને એ સર્વ તરફથી માંગણી કરવામાં આવી તેને માન આપીને ખીજા પણ ઘણા રાજાઓ યુધિષ્ઠિરને મદદ કરવાને પોત પોતાના લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે દુર્યોધન પણ કઈ સ્વસ્થ બેસી રહ્યો નહોતો. યુધિષ્ઠિર શું કરે છે તે તરફ એની ઓક્ષસ નજર હતી અને યુધિષ્ઠિરની વિરુદ્ધ લડવાને માટે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા રાજાઓને એણે પણ બોલાવ્યા. કૃષ્ણની મદદ એક પક્ષ તરફથી માંગવામાં આવી પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે “ક્યાનો મહારી ગોપસેનાને સ્વીકારો અથવાતો કઈ પણ સૈન્ય કે શસ્ત્ર વગરનો હું તેને સ્વીકારો.” પડેલી પસંદગી કરવાનો હક એણે અમરજીતને આપ્યો. અમરજીતે એકલા કૃષ્ણને પોતાની મદદમાં રાખવાનું પમદ કર્યું અને દુર્યોધનને કૃષ્ણની સેના પોતાના પક્ષમાં આવ્યાથી આનન્દ માન્યો. કૃષ્ણના ભાઈ ધૃમશ્રામની એક પણ પક્ષમાં જોડાવાની ઇચ્છા નહોતી તેથી તે અલગ રહ્યા અને યાત્રા કરવા નિકળી પડવાનો તેમણે નિયાર કર્યો. પાંડવોના પક્ષમાં રહેલા જે રાજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. યુધુધાન અથવા સાત્યકિ, યાદવ કુળની સત્યવત નામની પ્રજાનો મહારથી.
૨. ધૃષ્ટકેતુ, એદિઓનો રાજા (એ શિશુપાળનો પુત્ર હતો. એ પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યો હતો એ નવાઈ જેવું છે.)
૩. જયપ્રસેન, જરાસંધનો પુત્ર (ક્ષત્રિય લોકોના વિચિત્ર રિવાજ પ્રમાણે ભીમે યુદ્ધ કરીને જરાસંધને હણ્યો ત્યાર પછી જરાસંધની પુત્રીએ ભીમની સાથે લગ્ન કર્યું.)

૪. પાંડવ રાજા.

૫. દ્રુપદ રાજા.

અને ૬. વિરાટ રાજા.

આ સધળા રાજાઓ અઘૌઢિણી સેના લાવ્યા હતા, અને જેનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં નથી એવા બીજા રાજાઓના ઉપરીપણા નીચેની ન્દાની સેનાઓ મળીને એક બીજી અઘૌઢિણી સેના થઈ હતી. આ પ્રમાણે પાંડવોના પક્ષમાં બધી મળીને ૭ અઘૌઢિણી સેનાઓ હતી. . .

દુર્યોધનના પક્ષમાં નીચે પ્રમાણે રાજાઓ હતા:—

(૧) ભગદત્ત, ઉત્તર તરફની પીતવર્ણી પ્રજાના માલીક.

(૨) ભૂરિશ્રવા.

(૩) શાલ્ય, મદ્ર દેશનો રાજા (નકુલ અને સહદેવ એના ભાણેજ થતા હતા છતાં એ કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યો હતો.)

(૪) કૃતવર્મા, યાદવ કુળની ભોજ પ્રજાનો માલીક.

(૫) જયદ્રથ અને તેના ભાઈઓ (જયદ્રથ એ સિન્ધુસૌવીરનો રાજા હતો).

(૬) મુદ્ગિષ્ણુ, કમોજ અને યવન લોકોનો રાજા. .

(૭) નીલ, દક્ષિણની રાજધાની આદિખતીનો રાજા.

(૮) અવન્તીના રાજાઓ.

(૯) કૈકયનો રાજા અને તેના ભાઈઓ.

આ દરેક રાજા અલગ અલગ અઘૌઢિણી લઈને આવ્યા હતા, અને ન્દાના રાજાઓની મળીને બીજી ત્રણ અઘૌઢિણી સેના એકઠી થઈ હતી, એટલે " દુર્યોધનના પક્ષમાં બધી મળીને ૧૧ અઘૌઢિણી સેના હતી. ", આ ગણતરીમાં કંઈક ભૂલ હોય એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કારણ કે આ ગણતરી પ્રમાણે તો ૧૧ અઘૌઢિણી નહીં પણ ૧૨ અઘૌઢિણી થવી જોઈએ.

મહાભારતમાં ગણાવવામાં આવ્યું છે કે ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ ઘોડા, અને ૧૦૮૩૫૦ પાવદળ એટલું મળીને એક અઘૌઢિણી સેના થાય છે. ન્દાનામાં ન્દાનો વિભાગ તે ' પત્તિ ' કહેવાય છે, અને એક હાથી, એક રથ, ત્રણ ઘોડાઓ, અને પાંચ પાવદળ એટલું

મળાને એ વિભાગ બનેલો હોય છે. પતિની માંડીને આગળ વધનાં વધતાં અશોદિણી સુધી પહોંચાય છે.* આ હિસાબે ગણતરી કરતાં માત્રમ પડે છે કે પાંડવ પક્ષમાં ૧૫૩૦૬૦ હાથી, ૧૫૩૦૬૦ રથ, ૪૫૯૨૭૦ ઘોડા, અને ૭૬૫૪૫૦ પાયદળ એટલું સૈન્ય હતું, ત્યારે દુર્યોધનના પક્ષમાં ૨૪૦૫૭૦ હાથી, ૨૪૦૫૭૦ રથ, ૭૨૧૬૧૦ ઘોડા અને ૧૨૦૨૮૫૦ પાયદળ એટલું સૈન્ય હતું. એજ ક્ષેત્ર ઉપર છેલ્લી પાણ્ડિપતની લડાઈ થઈ તે વખતે મરાઠાઓનું લશ્કર બધું મળાને ૩ લાખ માણસોનું અને તેમની નિરુદ્ધ મુસલમાનોનું લશ્કર ૧ લાખ માણસોનું હતું એ વાત આપણે સ્મરણમાં લાવીએ છિયે ત્યારે ઉપર જણાવેલા આંકડાઓમાં ઘણી અતિશયોક્તિ થઈ હોય એવું માનવાનું આપણને કારણ રહેતું નથી. અશોક રાજ્યએ ઘણી વખત એનાથી પણ વધારે મોટું લશ્કર ભેગું કરેલું જણાવવામાં આવ્યું છે, એટલે એ આંકડા ન માનવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી. તોપણ હાથીની જે સંખ્યા જણાવવામાં આવી છે તે સગાર ન માતી શકાય એવી છે ખરી. પાયદળ અને ગજદળનું પ્રમાણ ૫ અને ૧ જેટલું હતું એ વાત અક્ષરમાં ઉતરે એવી નથી. આસરે પાંચ લાખ જેટલા હાથીની સેના હોય તો તેને માટે પૂરતો ખોરાક મેળવવાનુંજ ઘણું અઘરું થઈ પડે, અને હિંદુ-સ્તાનનાં અરણ્યોમાંથી આટલા બધા હાથીઓ કરી પણ મળી આવ્યા હોય એ પણ બહુ સંભવિત જણાતું નથી. ઉદ્યોગ પર્વમાં અશોદિણી સેનાનું લશ્કણ જુદું આવ્યું છે તેમાં ગજદળ અને હથેલીનું પ્રમાણ ૧ અને ૧૦૦ જેટલું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વિરોધના ખુલાસામાં ટીકા-કારથી એટલુંજ કહી શકાયું છે કે બેક પક્ષનાં માણસોની સંખ્યા નહોતી, પણ એકંદર સૈનિક બળનું પ્રમાણ ૧૧ અને ૭ જેટલું હતું.

યુદ્ધના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન રિવાજ પ્રમાણે સવાદ સંપત્તે માટે

* ૩ પતિ=૧ સેનામુખ.	૩ સેનામુખ=૧ ગુહમ.
૩ ગુહમ=૧ ગણ.	૩ ગણ=૧ વાહિની.
૩ વાહિની=૧ પૃતના.	૩ પૃતના=૧ અમ્.
૩ અમ્=૧ અનીકિની	૧૦ અનીકિની=૧ અશોદિણી.

ખન્ને પક્ષ તરફથી રહામ રહામા સંદેશાઓ મોકલવા મંડાયા. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રથમ સંજયને મોકલ્યો. તેની સાથે એણે જે સંદેશો કહાવ્યો હતો તે શાન્તિ ઉત્પન્ન કરે એવો નહોતો પણ અપમાનભરેલો હતો. એ સંદેશામાં પક્ષપાતી અને લુચ્ચા રાજ્યો જગતના કલ્યાણને માટે ધણી કાળજી ખતાવી હતી અને યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા તથા માનવ જાતનું બહુ કરવાની વૃત્તિનો લાભ લઈને એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “યુદ્ધ કરવું અને અનેક માનવીઓનો દારુણ સંકાર યવા દેવો તેના કરતાં દુષ્ટ અને યાદવોના દેશમાં બીજા માગવી એ તદ્દમે વધારે પસંદ કરશે એવી તદ્દમારા જેવા સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષને માટે આશા રાખી શકાય.” યુધિષ્ઠિરનો જવાબ ધણો સુંદર અને છટાદાર હતો અને એ જવાબમાં માનવ જાતિ ઉપરનો એનો પ્રેમ શુદ્ધ અગતી રહ્યો હતો. જવાબમાં એણે કહ્યું કે “ધૃતરાષ્ટ્રની કૃપા એજ હમારે જોઈએ છે. ન્હાનપણથી એણેજ હમને ઉછેરીને મોટા કર્યા છે અને રાજ્ય ચલાવવાનો યુવક એણેજ હમને આપ્યો છે. દુર્યોધન વગેરે તરફથી કરાવતાં અનેક અપમાન બૂધી જવાને હમે તૈયાર છિયે, અને અડકેક બાઈને માટે અડકેક એ પ્રમાણે પાંચ ગામ હમને આપવામાં આવે તો એટલાથી પણ હમે સન્તોષ માનીશું, પણ એટલું તો ખાત્રીથી સમજવું કે વિચ્છેદ અને શાન્તિ એ ઉભયને માટે હવે હમે તૈયાર છિયે.” સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રની દરબારમાં આ જવાબ કહી સંભળાવ્યો ત્યારે દુર્યોધને ધાર્યું કે “પાંડવો આપણું મોટું લશ્કર જોઈને ગભરાયા છે.” આ જવાબ તરફ તેણે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયું.

પાંડવોએ હવે પોતાની તરફથી શ્રીકૃષ્ણને વિદિને માટે મોકલવાનો વિચાર દીધો. એની પદવી અને પ્રતિમા વડે કરીને ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાનું કામ એનાથી થઈ શકશે એવી તેઓને ઉમદ હતી. પાંચે બાઈઓએ પોત પોતાનો જુદો સંદેશો શ્રીકૃષ્ણને કહ્યો. ગમે તેમ કરીને પણ શાન્તિ જાળવવી એવું તો નહીં તોપણ ખને ત્યાં સુધી શાન્તિભરું સમાધાન આણવું એવો દરેક સંદેશાનો હેતુ હતો. પણ દ્વૈપદીને એ સંદેશાઓથી આનન્દ થયો નહીં. એના ગાલ ઉપરથી હડહડ આંસુ પડતાં હતાં.

એનો ચોટસો છૂટો હતો. જે ચોટસો પકડીને ભર સભા વચ્ચે નગ્ન જેવી અવસ્થામાં એને ધસડી જવામાં આવી હતી તે ચોટલા તરફ એણે શ્રી-કૃષ્ણનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું અને પોતાના પનિઓ, ૨૧ લીમ, એનો હંમેશનો રક્ષણ કરનાર, ને પણ અત્યારે સમાધાનની વાતો કરતો હતો તે જોઈને એને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. કૃષ્ણે એનું સાન્નિધ્ય કરીને કહ્યું કે "જે મહારા વચનોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવશે તો ત્હને દુઃખ દેનારાઓની સ્ત્રીઓને પણ આધુન્ય સહન કરવાનો વારો આવ્યા વગર રહેશે નહીં."

एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतजातियान्धवाः ।

हतमिश्रा हतबला येषां कृद्धाऽसि भामिनि ॥

धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।

शौच्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥

અને પોતાના ખણખણાટ કરતા રથમાં જોડીને એ નીકળી પડ્યા. ખેડાપક્ષાં ખેનરો વાળા ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ધઈને એને જવાનું હતું. શૂરદ્વઞ્જનના દિવસ હતા અને દૈત્યોના રાજ્ય દરમ્યાન વરોં સુધી યુદ્ધનું નામ ખીલકુલ સાંભળવામાં આવ્યું ન્હોતું. હજારો માણસો આ મહાપુરુષ (શ્રીકૃષ્ણ)ને જોવા માટે રસ્તામાં જોમાં થયાં. લીમ અને દ્રોણ અને રાજકુમારો અને પ્રજાવર્ગ સર્વ એને આવકાર આપવાને માટે હસ્તિનાપુરથી રહામા આવ્યા. વિષ્ણુના અવતાર તરીકે જે ગણાતા હતા તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે વિવિધ પ્રકારે અસંકૃત થયલા મહોદ્ધાઓમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની ભારે ઠંડ જમી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલ આગળ એ આવી પહોંચ્યા, પણ વિદુરને ઘેરજ રાતનો વખત ગાળવો એવો એણે ઠરાવ લીધો. બન્ને મિત્રોએ આખી રાત વાતચીતમાં ગુમાવી, અને ભૂત કાળ તથા વર્તમાન કાળની કંઈ કંઈ હકીમતો વિશે ગપાટા માર્યાં. રત્નવારે જોડીને સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ દરબારમાં ગયા. ત્યાં આગળ આંધજો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેની આસપાસ તેના હોકરાઓ, લીમ અને દ્રોણ જેવા મંત્રીઓ, અને હિંદુસ્તાનના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગમાંથી આવેલા રાજાઓ જોડા હતા. સર્વે જણા એનાં વચનો સાંભળવાને હિતચક્ર બની રનાં

હતા. આ વખતે કવિએ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જે વચનો મૂક્યાં છે તે આપણને સાહિત્યનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ વચનો સર્વને પ્રિય લાગ્યાં; પણ મૂઠ દુર્યોધનના હૃદય ઉપર એ વચનોની કંઈ પણ અસર થઈ નહીં. ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોનું વાસ્તવિકપણું સર્વાંશે સ્વીકાર્યું, પણ તેણે કહ્યું કે “મહારો આ છોકરો જીદી છે તેને આ મહત્ત્વને પ્રસંગે ત્હમે કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવો.” કૃષ્ણે હવે દુર્યોધન પ્રતિ કેટલાંક વચનો કહ્યાં, દુર્યોધનને હાય કેવાં ખોટાં કૃત્યો યયાં હતાં તેનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું કે “હજારો જ્ઞાનવ પ્રાણીઓના જાગ્યનો આધાર અત્યારે એક ત્હારા વચન ઉપર રહેલો છે.” દુર્યોધન ધણે અભિમાની હતો તેથી શ્રીકૃષ્ણે એના દોષ દર્શાવ્યા તે એને ખીવકલં ગમ્યું નહીં. એ ચીડવાયો અને લાંથી ઉડીને આવ્યો યયો. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું આ અપમાન જેવું તેવું ન હતું. તેણે કહ્યું, “રે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્હમારા અણકલ્યાણના છોકરાને ત્હમે કમળમાં રાખો અને પાંડવોની સાથે ત્હમે સલાહ કરો. કૌરવકુળનો વિનાશ થતો ત્હમારે અટકાવવો હોય તો ખરો માર્ગ એજ છે. આખા કુટુંબને બચાવવાને માટે એક માણસનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો; આખા જામને બચાવવાને માટે એક કુટુંબનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો; આખા દેશને બચાવવાને માટે એક જામનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને કમળમાં રાખવાની શિખામણ આપતા હતા તેજ વખતે દુર્યોધન અને એના મંત્રીઓ કૃષ્ણને પોતાનેજ પકડવાનો વિચાર ચલાવતા હતા; કારણ કે કૃષ્ણ વગરના પાંડવો તે દાંત વગરના સર્પ જેવા બની જશે એમ તેઓને લાગતું હતું. સમામેડપની બદાર બિભેલા સાત્યકિને આ કાવત્રાની ખબર પડી ગઈ અને તેણે કૃષ્ણને એ વિષેની ખબર આપી. એજ વખતે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે “આખા જગતના નાય શ્રીકૃષ્ણને ત્હારો અમાગિયો છોકરો પકડવા તૈયાર થયો છે.” પણ કૃષ્ણે વચ્ચે પડીને કહ્યું: “હે રાજા ! દુર્યોધનને પકડવાની મ્હને રજા આપો અને એ જો મ્હને પકડી શકે તો એને એમ કરવા દો.

મહને જો તહમે રજા આપો તો યુદ્ધનું મૂળજ હું કાઢી નાંખું. " ધૃતરાષ્ટ્રે માત્ર પોતાના છોકરાને જોવાની મગાવ્યો અને તેના દુષ્ટ અને મૂર્ખાઈ-ભર્યા વિચારને માટે તેને ઠપકો આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કટાણીને ઊભા થયા, અને એણે ચાલના માડયું. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે "હે જનાર્દન! મહારો છોકરો મહારા કળજમાં રહ્યો નથી એ તહમે જોયું. અત્રે એકઠા થયલા સર્વ કોઈએ જોયું હશે કે પાંડવો તરફ મહારે ખીચકન દેખાવા નથી." હાજર થયલા સર્વ જનો પ્રત્યે દષ્ટિ કરીને કૃષ્ણે કહ્યું "આજ સભામાં શું જન્યુ, મૂર્ખ દુર્યોધન કેવો અવિવેક કરીને ચાલ્યો ગયો તે સર્વ તહમે જોયું છે. "મહાર કઈ પણ ચાલતું નથી" એમ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે તે પણ તહમે માંમળ્યું છે. એટલે લાગ્યાર થઈને હવે હું સુધિષ્ઠિરની પાસે જાઉં છું." આ પ્રમાણે કહીને એ જહાર નીકળી પડયા અને હાજર થયલા સર્વે એની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. સાત્યકિની દેખરેખ હેઠળ મૂકાયતો રથ તૈયાર હતો તેમાં એ બેઠા અને વિદુરના ઘર તરફ એણે પ્રયાણ કર્યું.

કૃષ્ણનાં ફાઈ કુન્તી વિદુરના ઘરમાં રહેતાં હતાં તેથી હસિતાપુત્ર છાડતાં પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ તેમને વંદન કરવા ગયા, અને "તહમારા પુત્રાને કંઈ અરેશો તહમારે કહાવવાનો છ?" એમ પૂછ્યું. આના જવાબમાં કુન્તી-માતાએ કૃષ્ણને સંદેશનાં જે વચનો કહ્યાં તે યુદ્ધના પ્રોત્સાહનને માટે ધણાજ સમર્થ હતા. તેણે કહ્યું—

"વિદુલાનો નહાનો પુત્ર રણક્ષેત્રમાંથી નહાસી આવ્યો હતો અને ભયથી બાકુળ બનીને પડ્યો હતો તે વખતે એની માતાએ એને જે વચનો કહ્યાં હતાં તે તહમે મહારા પુત્રાને કહેજો. એ માતાએ કહ્યું હતું કે "એ પ્હીકણુ છોકરા! તું જાડ. તહારા આવા બાપનાપણથી તું તહારા યતુનેજ પ્રસન્ન કરે છે. ખીજુ કોઈ તહારાથી પ્રસન્ન થતું નથી. જેનામાં હિંમત નથી તે માણસ કયા કામનો નથી. તું જાડ અને તહારે કશાણુ સાધવાનો પ્રયત્ન કર! તહારા પોતાને માટે તું હવકા અભિપ્રાય રાખીશ નહીં, અને યોડાથી તું સન્તોષ પામીશ નહીં! કૃતરાની પેઠે મરવું તેના કરતાં સર્પના મ્હોમાં હાથ ધાતવો એ બહેતર છે. વર્ગોનાં વર્ગો સુધી ધુમામાં કરવું તેના કરતાં

યોડો વખત પણ બડબડ સગમતું એ બહેતર છે. ત્યારે જોડ અને તહાઈ પરાક્રમ બતાવી આપ ! અથવા તહાઈ કર્તવ્ય બળવતો બળવતો તું મરણ પામ !” છોકરાએ કહ્યું: “ માતા ! શું ત્હમે એવું ઇચ્છો છો કે હું મરી જાઉં ? મહારા વગર ત્હમારાથી રહેવાશે ખરૂં ? ” વિદુલાએ કહ્યું: “ મૂખ છોકરા ! ત્હારી માને અને ત્હારી સ્ત્રીને બીજા મામતાં જોવાનો વખત ત્હારે આવશે ત્યારે ત્હનેજ ત્હારી જીંદગી કેવી બોજાયે યઈ પડશે તેનો ત્હને કંઈ પણ ખ્યાલ છે ? ” વિદુલાનાં વચનોની છોકરાના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ. છોકરો પાછો યુદ્ધ કરવાને ગયો, અને યુદ્ધમાં જીત્યો પણ ખરો. ત્યારે સુધિષ્ઠિરને ત્હમે કહેજો કે પાંડવ જેવા પુત્રો છતાં મહારે બીજાના ઉપર આધાર રાખવો ખડે એથી વિશેષ દુઃખદાયક બીજું શું હોય ? હે કૃષ્ણ ! ત્હમે મહારા છોકરાઓને બનતી મદદ કરજો ! ”

કૃષ્ણે તેને પ્રણામ કર્યા અને પછી સાંથી પાછા વળ્યા. ત્યાર બાદ એણે સુદિનું ડહાપણ વાપરીને કૌરવોનું બળ ઝાણું કરવાના હેતુથી કુન્તી-માતા તેજ દિવસે કર્ણની પાસે ગયાં. કર્ણે કોનો પુત્ર હતો તેની તેને સમજણ પાડી અને માતા તરીકે તેને કહ્યું કે “ તું દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી દે ! ” પણ કર્ણને આખરે વહાલી હતી. તેથી તે દંડ રહ્યો. કુન્તીમાતાએ ખરી હકીકત સવેજા જણાવી નહીં, અને અનેક વખત કર્ણને કસંક લાગવા દીધું. તે માટે કર્ણે તેને કપકો આપ્યો. “ આખી જીંદગી સુધી દુર્યોધનને મદદ કરેલી અને હંમેશાં મહારા તરફ મિત્રભાવ રાખેલો તે છતાં અણીની વખતે હું એને તજી દઉં એ અત્યંત કૃતદ્વીપણુંજ કહેવાય.” એ અભિમાની પુરુષે છેવટે કર્ણે કે “ માતાજી ! ત્હમે આવ્યાં છો તેવાં પાછાં જાઓ ! ત્હમારે ખાતર હું એક વાતની કબૂલાત આપું છું, અને તે એ કે અર્જુન સિવાય મહારા બીજા કોઈ પણ બંધુને હું મારીશ નહીં.”

પ્રકરણ ૯.

ચુક્ર.

એકખીજની સંમતિથી ઉભય પક્ષની મેનાઓએ દિલ્હીની વાવબ દિશામાં આવેલા કુરુક્ષેત્ર નામના વિશાળ મેદાન તરફ કુચ કરવા માંડી. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દુર્યોધનની છાવણી ૨૦ માઇલ નેટલા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હતી અને શોભા તેમજ સગવડમાં તે હસ્તિનાપુર જેવી હતી. સ્વાભાવિક રીતે એની મેનાનો અગ્રભાગ માઇત્રીના માઇત્રી સુધી ફેલાયેલો હશે. પાંડવોની સેનાનો અગ્રભાગ એટલે દૂર સુધી ફેલાયેલો નહોતો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું હતું કે “બૃહસ્પતિનાં વચન પ્રમાણે, ન્હાની મેના હોય તેણે એક જગ્યામાં રહીને ઘડવું જોઈએ. તેણે ચંકુના આકારમાં જોડવાનું જોઈએ.” દુર્યોધને પોતાની અગિયાર અત્રોહિણી સેનાઓના અગિયાર સરદારો નીમ્યા, અને હીમને આખી દૌરવ સેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. અર્જુને પણ પોતાની સાત અત્રોહિણી મેનાઓના સાત સરદારો નીમ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આખી મેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો.

મળસ્કામાં બેઠીને સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ કર્યા પછી સૂર્યોદય થતાં સર્વે લડવાયાઓ પોતપોતાના સ્થાનક તરફ આસ્યા. તે દિવસ અશુભસૂચક હતો. તે દિવસે ઉદય પામતો સૂર્ય સ્થામવર્ણનો અને ઝાંખો જણાતો હતો. માણસ માનને સાધારણ રીતે એવું લાગે છે કે કંઈ પણ ભયંકર બનાવો બનવાના હોય ત્યારે એ બનાવો બનના પહેલાં અને એ બનાવો બને તે વખતે કેટલાંક અશુભસૂચક ચિન્હો જણાય છે. દૈવી રચના અને માનવ બુદ્ધિ એ બેકે કોઈ છપ્પી માંકગથી એકખીજ સાથે જોડાયલા હોવાથી અનેક માનવીઓના હૃદયમાં થતા ક્ષોભની અમર નડ નહિ કુપર પણ થતી હોય અને તેને પશ્ચિમામે અન્તરિક્ષ, આકાશ, અને પૃથ્વી ઉપર પણ એના પ્રકારનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો હોય તો કોણ જાણે! આ યુદ્ધને દિવસે આકાશ મુગથી આગ્રાસ્તિ ધર્મ ગયું હતું, સૂર્ય તેજ વિનાનો અને કિરો જણાતો હતો,

અને ધરતીકપ થયો હોય તેની રીતે પૃથ્વી ધ્રુજતી હતી. પણ એવા અશુભ-સૂચક બનાવોથી ડર્યા વિના ઉભય પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાના સ્થાન આગળ ગોઠવાઈ ગઈ. કૌરવો પશ્ચિમ તરફનું મુખ રાખીને બિભા હતા, અને પાંડવો પૂર્વ તરફનું મુખ રાખીને બિભા હતા. કૌરવસેનાની આગળ સરદાર તરીકે ભીષ્મપિતામહ હતા તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં, તેના મસ્તક ઉપર પાંખડી પણ સફેદ હતી, તેના રથ ઉપરની ધ્વજ પણ સફેદ હતી, અને તે રથને ચાર મજબૂત ઘોડાઓ બોંડ્યા હતા તે પણ સફેદ હતા. એની સ્હામી બાજુએ અર્જુન હતો તે સુવર્ણના રથમાં બેઠો હતો તેના ઘોડા પણ સફેદ હતા અને તે રથના હાંકનાર શ્રીકૃષ્ણ પોતે હતા.

આ વખત ધણે ભયાનક હતો; આ દેખાવ ધણે ત્રાસદાયક હતો. માનવહૃદયની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ લાગણીઓ આવે પ્રસંગે બહાર નીકળી આવે તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. એક ન્હાના સરખા રાજ્ય વિષેની તકરારનો નિવેડો આણવાના તુચ્છ કારણને માટે લાખો માણસો-સ્નેહીઓ અને સર્ગાસમ્બન્ધીઓ-એક ખીજના પ્રાણ સેવાને તત્પર બનીને સ્હામ સ્હામ બિભા રહે એ દેખાવ અર્જુન જેવા સ્નેહાળ અને મહાતુભૂતિવાળા પુત્રના હૃદય ઉપર ઉડી અસર કર્યા વગર રહ્યા નહીં. ત્રાસ પામીને એણે પોતાના ધનુષ્યને આધુ ખસેડ્યું, અને “એક તુચ્છ જીવનને માટે મહારા પૂજ્ય પિતામહની હત્યા હું નહીં કરું” એ પ્રભાણે એણે કહ્યું “આવું ઘેર કર્મ કરવું તેના કરતાં બિહા માંગીને પેટ ભરવું એજ બહેતર છે.”

શ્રેયો મોક્તું મૈશ્વર્યમર્પીહ લોકે ॥

આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે એને ગીતાનો ઉપદેશ આપેલો કહેવાય છે. એ પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો દર્શાવાયા છે તે જગતના બુદ્ધિમાન પુરુષોને હમેશા આશ્ચર્ય અને આરામ આપતા રહ્યા છે અને રહેશે. એ વિચારોની સાથે અત્યારે આપણને કંઈ લેવાદેવા નથી. આ ગ્રંથને તો એટલું જ જણાવવું બસ યશે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના એ ઉપદેશ વડે અર્જુનના ડગમગતા ચિત્તને પાછું સ્થિર કરી શક્યા અને તેને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરીથી તૈયાર બનાવ્યો.

યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં આ વખતે જૂઠીજી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ લાગણીને વશ થઈને યુધિષ્ઠિરે પોતાનું બખ્તર કાઢી નાંખ્યું અને રથમાંથી ફરી પડીને દોડતા દોડતા એ દૈરવસેના તરફ ચાલ્યા. એ શું કરવા જાય છે તેની એના ભાઈઓને ખબર નહોતી તેથી તેઓ પણ એની પાછળ પાછળ ગયા. લોકોએ ધાર્યું કે આ સખ્ત લડાઈમાં ઉતરવાની યુધિષ્ઠિરની હિંમત ચાલતી નથી તેથી સલાહ કરવાને માટે એ દૈરવસેના તરફ જાય છે. આવો વિચાર કરીને તેઓ એને હસવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર મીથો ભીંમની પાસે ગયો અને તેને પણ પડીને કહ્યું કે “આપની સાથે યુદ્ધ કરવાની રજા માંગવા હમે આપની પાસે આવ્યા છિયે. હે પૂજ્ય પિતામહ ! અનિચ્છાએ હમારે આ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું છે તેવે પ્રમંજે આપ હમને આશિષ આપો.” યુધિષ્ઠિરની પૂજ્યયુદ્ધિ જોઈને ભીંમ પિતામહ પ્રસન્ન થયા અને આશીર્વાચન કહ્યાં. યુધિષ્ઠિરે એજ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય અને શક્યના આશીર્વાદ મેળવ્યા, અને ત્યાર પછી પાછાં વળતાં પહેલાં મ્હોટેથી કહ્યું કે “જેઓ હમારા સાથમાં રહેવા માંગતા હોય તેઓ હમારી પાસે આવો અને હમારા પક્ષમાં રહીને યુદ્ધ કરો.” ધૃતરાષ્ટ્રનો દાસીપુત્ર યુયુત્સુ તેજ એકલો આ વચન ઉપરથી પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો, અને શ્રવતાં રહેવાની જોને માટે આશા રાખી શકાય એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પ્રતિનિધિ પોતાના પક્ષમાં આવેલો જોઈને પાંડવોએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. યુધિષ્ઠિર અને એના ચાર ભાઈઓ પાછા ફર્યા એટલે ઉભય પક્ષની સેનાઓ અગાડની પેઠે ગોઠવાઈ ગઈ, અને પછી જે ભયંકર લડાઈનો આરંભ થયો તેનું વર્ણન આપવા કરતાં તેની કલ્પના કરવી વધારે રહેવી યથા પડશે.

ધોડા વખતમાં એ યુદ્ધને સ્કામરસ્કામા પક્ષના સરદારો અને રથીઓ અથવા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનારા લડવૈયાઓ વચ્ચેનાં કન્ડયુદ્ધનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. એ લડવૈયાઓમાંના ધણા માર્યા ગયા અને ખીજા મૂર્ચ્છાવશ થઈને પડ્યા તેઓને એવી ને એવી સ્થિતિમાં રણક્ષેત્રમાંથી દૂર લઈ જવામાં આવ્યા. ખીજા કેટલાકના મારમિઓ હણાયા અને તેમના રથ ^{પર} ^{સે} દિશામાં ચાલ્યા ગયા. વળી કેટલાકના ધોડાઓ ઘસાયા તેમને ^{પર} ^{સે}

ઉતરી જવું પડ્યું અને તેઓ ભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને લડ્યા. ભીમ હાથમાં ગદા લઈને ઘણી વાર હાથીઓના મ્હોટા સૈન્ય ઉપર તૂટી પડતો અને અનેક હાથીઓનો સંહાર કરતો. અર્જુન અને ભીષ્મ, દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દુર્યોધન અને ભીમ, એવા અનેક લડવૈયાઓની વચ્ચે હન્દ્યુદ્ધો થયાં. તે સર્વનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપવામાં આવે તો વાંચકને રસ પડે નહીં. રસ પડે અને એકતાનતા ન આવી જાય એવી રીતે એ હન્દ્યુદ્ધોનાં વર્ણન આપવાં એ કામ તો વ્યાસની કલમથીજ થઈ શકે. બેઉ પક્ષની વચ્ચે, એવી રીતનાં હન્દ્યુદ્ધો સંખ્યાસભય સુધી આભ્યાં કીધાં. પછી એક પક્ષના અમરણીઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનાં રણયોગમાંથી વગાડ્યાં અને બેઉ પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાની છાવણી તરફ વળી. રાજ ને રાજ એ પ્રમાણે આભ્યાં કીધું. ખરૂં કહીએ તો, યેશવાઈ અને અશ્વધાની સેનાઓ એકજ મેદાન ઉપર સ્થામસ્થામી ઊભી રહીને મહિનાએક સુધી લડી હતી તેમાં રાજ ને રાજ હન્દ્યુદ્ધો થતાં હતાં અને પ્રખ્યાત લડવૈયાઓ માર્યા જતા હતા અથવા ધવાતા હતા તેને ઘણે અંશે મળતી આવે એવી રીતની આ લડાઈ હતી. ભીષ્મ પિતામહને વિષે એવું કહેવાય છે કે એણે નવ દિવસ સુધી એ પ્રમાણે લડ્યાં કીધું અને રાજના ૧૦,૦૦૦ રથીઓને માર્યાં. દશમે દિવસે પાંડવોએ ભીષ્મની સાથે અર્જુનને હન્દ્યુદ્ધ કરવા દેવાને બદલે દ્રુપદના પુત્ર શિખંડીને ભીષ્મની રહામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. ભીષ્મની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે “ શિખંડી સાથે મ્હારે યુદ્ધ ન કરવું ” તેથી શિખંડીને એણે જોયો તેની સાથે પાંડવોએ ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એણે પોતાનું ધનુષ્ નીચે મૂકી દીધું. આ સ્થિતિમાં શિખંડીએ એના ઉપર પ્રહાર કર્યો. અર્જુન વગેરે લડવૈયાઓએ પણ જુદી જુદી દિશામાંથી ભીષ્મના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો. એના શરીર ઉપર એટલાં બધાં બાણ લાગ્યાં હતાં કે તે શાહુડીનાં પીછાં જેવાં જણાતાં હતાં. આખરે એ વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના રથમાંથી નીચે પડ્યો. યુદ્ધ તરત બંધ કરવામાં આવ્યું. બેઉ પક્ષના સરદારો એ પૂજ્ય લડવૈયાને છેવટના પ્રણામ કરવાને આતુર બન્યા અને એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. એ અડમ યોદ્ધાએ પોતાની બાણસખ્યા ઉપરથી દુર્યોધનને

વીનંબો કે મહારે ખાતર તું આ લગાઈ બંધ કર અને પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપવાની કબૂલાત આપ:—

“રાજ્યસ્યાર્થં દીયતાં પાંડવાના-

મિન્દ્રપ્રસ્થં ધર્મરાજોઽમિયાતુ ।

મમાવસાનાચ્છાંતિરસ્તુ પ્રજાનાં

સંગચ્છંતાં પાર્યિવાઃ પ્રીતિમન્તઃ ॥”

“મહારા અવસાન સાથે આ શત્રુતાનું પણ અવસાન થવા દો, કારણ કે મનુષ્ય જાતમાં જેમ આકાશ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમ ધનુષ્ધારીઓમાં અર્જુન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે” એ પ્રમાણે લીબે હતું. પણ લીબનાં એ વચનોની કંઈ પણ અસર થઈ નહીં. ઉત્તરાયણ પહેલાં લીબપિતામહનું મૃત્યુ થવાનું ન હતું તેથી જંગલી પશુઓ એની પાસે ન આવી શકે તેટલા માટે એની આસપાસ રાજાઓએ એક ખાઈ ખોદી અને પછી સર્વે પોત-પોતાની છાવણી તરફ વિદાય થયા.

કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે દુર્યોધને હવે દ્રોણને કૌરવસેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. દ્રોણ ૮૫ વર્ષનો ૨૬ પુરુષ હતો છતાં તેનામાં જુરસો જુવાન છાકરાના જેટલો હતો. તે હવે રણભૂમિમાં કૌરવોની સેનાને દોરવનારો થઈ પડ્યો. બે દિવસ સુધી લીબના જેટલીજ સફળતાથી એણે યુદ્ધ કર્યું. ત્રીજે દિવસે એણે પોતાના સૈન્યને ચક્રવ્યૂહમાં (એટલે ચક્રની અંદર ચક્ર એવા આકારમાં) ગોઠવ્યું. અર્જુન એ દિવસે સંસારકોની સાત ટોળાઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો. સંસારકો એ પ્રણું કરીને અશ્વધાનિસ્તાનની સરહદ ઉપરના માણસો હતા. તેઓ બહાદુર અને પરાક્રમી હતા અને અર્જુનને દૂર રોકાયેલા રાખવાને માટેજ દ્રોણે તેઓને ખાસ અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ફરમાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પાંડવસેનાને આ વખતે અર્જુનની મદદ નહોતી એટલે એ સેના રિપુદાન ઉપર કંઈ ભારે અસર કરી શકી નહીં. કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાને પેટે અવતરેલો અર્જુનનો ન્હાનો પુત્ર માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરનો હતો. તેણે કૌરવસેનામાં દાખલ થઈને તેમનો બૂદ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો; અને સુધિષ્ઠિર રાજાએ પ્રમાદને લીધે કે

ક્રોધને લીધે ગમે તેમ પણ એ ઊકરારને એ પ્રમાણે કરવાની રજા આપી. એ ઊકરો દૈરવસેનામાં દાખલ થયો અને લીમ વગેરે લડવૈયાઓ એની પાછળ પાછળ ગયા. પણ પ્રવેશસ્થાન આગળ જયદ્રથે એ લડવૈયાઓને અટકાયા અને તેઓની હાર થઈ. અભિમન્યુ એકલો શત્રુઓના મ્હોટા સૈન્યની વચ્ચોવચ આવી પડ્યો, પણ એ દિવસથી અને અડગપણાથી લગ્ના વગર રહ્યો નહોતો. આખરે યુદ્ધના સામાન્ય નિયમોની વિરુદ્ધ જઈને લડવૈયાઓએ એકી વખતે એના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યાં અને એને નિરૂપામ બનાવી દીધો. એનાં ધનુષ અને બાણ એણે ગુમાવ્યાં; એના ઘોડાઓ અને એનો સારથિ માર્યા ગયા; એ નીચે ઉતરી પડ્યો અને હાથમાં ગળ લઈને દુઃશાસનના પુત્ર નેડે લડ્યો. આખરે એ હાર્યો અને તરતજ શત્રુની ગળાએ એના મરતકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા.

સંશયકોને હરાવીને અર્જુન પાછો પાંડવસેના તરફ વળ્યો તે વખતે એ મેના અવ્યવસ્થિત અને ઉદાસીન સ્થિતિમાં આવી પડેલી તેને જણાઈ. જેમ જેમ એ આગળ વધ્યો તેમ તેમ એના હૃદયને વધારે ગ્તાનિ ઉપજતી ગઈ; અને પોતાના ભાઈઓને પણ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયલા એણે નોંધ્યા. “સુભદ્રાનો લાડકો બાળક, મ્હારો અભિમન્યુ ક્યાં છે? એ કેમ જણાતો નથી? બહાદુર લડવૈયાને શોભે તેવી રીને એનું મૃત્યુ થયું કે કેમ?” એ પ્રમાણેના પ્રશ્નો એણે પૂછ્યા. જે કંઈ બન્યું હતું તે સધળું ધ્રુવિષ્ટિરે એને કહ્યું અને એ મૂર્ચ્છાવશ થઈને પડ્યો. એને પાછી શુદ્ધિ આવી ત્યારે એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “આવતી કાલે હું જયદ્રથને મારીશ. જો હું એમ ન કરું, તો જ્યાં મ્હારા પિતૃઓ ગયા છે તે ભૂમિ મ્હને નહોતો મળે. કાલ સાંજ પહેલાં જો હું એને ન મારું તો ચિતા ખડકોને હું જાતે બંજી મરીશ.” કૃષ્ણે આવેશમાં આવી જઈને પોતાનો સંખ ફૂંક્યો અને અર્જુને પણ તેમજ કીધું. લોકોએ જે ગર્જના કરી તેનો ધ્વનિ આકાશ સુધી પહોંચી ગયો અને તે ધ્વનિથી નિદ્રામાં સૂતેલી દૈરવસેના પણ જાગી બેઠી.

ખીજે દિવસે લડાઈ ઘણી જોરમાં ચાલી હતી. દૈરવોએ જયદ્રથને પાછળ રાખ્યો અને ઘણા શૌર્યથી લડીને અર્જુનને જયદ્રથની પાસે જતો

અટકાવવાનો તેઓએ જનતો પ્રયત્ન દીધો. ભીમ અને અર્જુને તે દિવસે ઘણાં ઘણાં પરાક્રમો કર્યા અને દરેક ક્ષણે દુર્યોધનને લાગતું ગયું કે “કૃષ્ણે જે સલાહની સૂચના કીધી હતી તે મ્હેં માન્ય રાખી હોત તો સાઈ થાત.” આખરે જયદ્રથ મરાયો એટલે દુર્યોધને દ્રોણને કપકો આપ્યો. એ કપકો આપવાનું કારણ એ હતું કે અર્જુન તરફના પક્ષપાતને લીધે દ્રોણ બરાબર લડતાં અચકાતો હતો. એ સાંભળીને દ્રોણને ધણું લાગી આવ્યું; અને તેણે કહ્યું કે “ક્યાંતો હું જીતું અને ક્યાંતો હું મરું, એમાંથી એક વાત ધાય ત્યાં સુધી હું યુદ્ધ ચાલવા દઈશ અને દુર્યોધનને પ્રમત્ત કરવાને માટે હવે હું સર્વના તરફ-પ્રતિપક્ષી અન્ન નિધાનો જાણનારો છું કે નહીં તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય. વિના-હું મ્હારા અન્નો કુમ્પો જઈશ.” (યુદ્ધનો સાધારણ નિયમ એવો હતો કે અસ્ત્ર વાપરતાં જેને આવડતાં હોય તેના સ્હામુજ અસ્ત્રનો ઉપયોગ થઈ શકે). ઘોર અંધાર હતું અને ઉભય પક્ષના પાયદળ તરફથી મમાસો સળગાવીને ઉગ્ની ધરી રાખવામાં આવી હતી. ભારે યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષની એનાઓ જોડાઈ તે વખતે લડવૈયાઓનાં ગત્ત એ મસાસોના પ્રકાશમાં ચળકતાં હતાં. ભીમનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રાક્ષસજાતિનો હતો. તેણે શત્રુસેનાનો ભયંકર નાશ કર્યો. પણ આખરે અર્જુનને માટે રાખી મૂકેલું એક દિવ્ય અસ્ત્ર કૃષ્ણની પાસે હતું તે મારીને કૃષ્ણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પ્રાણ લીધા. કેટલોક વખત સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું પછી ઉભય પક્ષની સેનાઓ થોડો વખત આરામ લેવાને માટે પગપરની મંમતિથી છૂટી પડી. સતત ઝમને લીધે થાકી ગયના થોડાઓ, હાથીઓ, અને માણસો રણક્ષેત્ર ઉપરજ સૂઈ ગયા હતા તેથી થોડા વખત સુધી રણક્ષેત્રનો દેખાવ ધણો વિચિત્ર લાગ્યો. પછી ચન્દ્રમા ઉગ્યો તેણે માનવીઓના સમુદ્રમાં મચ્છન કરાવીને યુદ્ધની ભરતી આણી, અને ભરતીનું જોશ વધતું જતાં ભારે તોફાન સાથે એ માનવ-સમુદ્ર ઉઠારા લાગ્યો. થોડા સમય પછી ભગવાન સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજ-મર્યાદાની ઉપર આવ્યા. યુદ્ધ એવું ને એવું ચાલુ રહ્યું. અને કૌરવોના જુદા એનાપતિએ શૈર્ષ્ય અને નિશ્ચયતાપૂર્વક શત્રુસેનાનો સંહાર કર્યા માંડ્યો. સાધારણ અને દિવ્ય અસ્ત્રો વાપરીને હજારો માણસો, થોડાઓ, અને

રથીએને એણે મારી નાંખ્યા. આ વખતે કૃષ્ણે પાંડવોને એક કપટ કરવાની સલાહ આપી. “અશ્વત્થામા મરી ગયો છે” એ પ્રમાણે કહી રાકાષ એટલા માટે હીમે અશ્વત્થામા નામના એક હાથીને માર્યો અને પછી “અશ્વત્થામા મરી ગયો છે” એ પ્રમાણે જાહેર કર્યું. આ વાત દ્રોણે જાણી એટલે તેના હાથમાંથી ધનુષ પડી ગયું. આવી અચારણ્ય સ્થિતિમાં તે ડાહ્યો હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકદમ તેની પાસે ધસી આવ્યો. અને પોતાની તરવાર વડે તેનું માથું હડાવી નાંખ્યું. કૌરવસેના યાદી ગઈ હતી અને કંટાળી હતી. જરા પણ આફત આવી પડે તો તે તરત પીછી હડે એવી તેની સ્થિતિ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનની ધણી લડાઈઓમાં બને છે તે પ્રમાણે સેનાપતિનું મરણ એ સેનાની હારનો વખત સૂચવનારું થઈ પડ્યું. ધણી બહાદુર લડવૈયાઓ પાછા હઠવા માંડ્યા એટલામાં અશ્વત્થામાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી. તે ક્રોધ અને શોકના આવેશમાં આવી જઈને શત્રુસેનાની સ્થાને નિશ્ચય બિન્નો રહ્યો. પણ એના પરાક્રમનું કંઈ ફળ થયું નહોતું અને એને પણ આખરે નિરાશ થવું પડ્યું. યુદ્ધ ક્ષત્રું એણે બંધ કર્યું અને કૌરવોની છાવણી તરફ એ પાછો ફર્યો.

ખીજે દિવસે દુર્યોધનની સેના પાછી તૈયાર થઈ ગઈ. આ વખતે એ સેનાના અધિપતિ તરીકે કર્ણ હતો. એ કર્ણના પ્રતાપનો દુર્યોધનને ધંજો બરાસો હતો અને કર્ણની ખાલી બડાશોને દુર્યોધન ખરી માનતો હતો. એ દિવસે બેક પક્ષની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેનું કંઈ સંગીન પરિણામ જણાયું નહોતું, પણ કર્ણે જેણું કે અર્જુનનો સારથિ એના પોતાના સારથિ કરતાં વધારે હોંસિયાર હતો. એણે શાસ્ત્રને પોતાનો સારથિ ધવાનું કહ્યું અને દુર્યોધનના આમ્રદને માન આપીને શાસ્ત્રે સારથિ તરીકે કામ કરવાની હા કહી. ખીજે દિવસે કર્ણ ખૂબ બડાચ મારતો મારતો જાડ્યો. શાસ્ત્ર ધણી વાર તેને બડાચ ન મારવાની સલાહ આપતો હતો, પણ તે સલાહને એ ભેખવતો નહોતો. એણે અર્જુનની સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ શોધ્યો. યોડો વખત સુધી બન્ને પ્રવીણ ધનુષધારીઓ એકસરખી સરળતાથી લડ્યા ગયા. પછી કમનસીબે કર્ણના રથનું એક પેડું ખાડીમાં બરાઈ રહ્યું તે

કાઢવામાં કહ્યું રોકાયો હતો તે વખતે અર્જુન એના ઉપર તીર દેખો ગયો. કહેલું કહ્યું કે “આ ધણી ગેરવ્યાજથી રીત છે,” પણ કૃષ્ણે એને જવાબ દીધો કે “દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર કાઢી નાંખવાનું ત્હેં દુઃશાસનને કહ્યું હતું તે વ્યાજથી રીત હતી, કેમ ?” તે બડાઈખોરો પણ આગરદાર માણસ દેવને આધીન થયો, અને રણભૂમિ ઉપરજ તેણે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. તેજ દિવસે ભીષ્મે દુઃશાસન ઉપરનું વેર લીધું. રથમાં બેસીને એ બેડ લડવૈયાઓએ હનહયુદ્ધ કર્યું તેમાં દુઃશાસન હાર્યો અને મૂર્ચ્છાવશ થઈને પડ્યો. ઝરડ જેવી રીતે અચાનક આકાશમાંથી ઉતરી આવે અને જમીન પર પડેલા સર્પને એકદમ ઝડપી લે તેની રીતે ભીષ્મ પોતાના રથમાંથી ઉતરી પડ્યો અને દુઃશાસનની તરફ ધસીને તેની છાતી ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો. કહ્યું દુર્યોધન વગેરેને જૂઠા પાડીને એણે પોતાની કટાર કાઢી, એ કટાર વડે એણે દુઃશાસનની છાતી ચીરી, અને તેમાંથી લોહી કાઢીને તે તરત પી ગયો. એક આર્યજાતિનો પુરુષ આ પ્રભાણે માનવીનું રહિર પીએ એ દેખાવ ખરેખરો ભયંકર અને ત્રાસદાયક હતો. કોઈ એને કઈ કહી શકે એમ નહોતું અને ધણા તો “ભીષ્મેન ખરેખરો શક્તિ છે” એમ વિચારીને બેઠીકથી પાછા હઠી ગયા. તેર વર્ષ ઉપર હસ્તિનાપુરમાં ઘૂતતી જે શરમભરેલી રમત રમાઈ હતી તે રમતને દિવસે પાંડવોની સાધ્વી સ્ત્રીને જોઓએ ત્રાસ આપ્યો હતો અને અપમાન કીધું હતું તેઓના ઉપર ભીષ્મ અને અર્જુનને આ પ્રભાણેનું વેર લીધું.

શોકમસ્ત થઈને દુર્યોધન પોતાની છાવણી તરફ પાછો વળ્યો. એના લશ્કરનો ભારે સંહાર થયો હતો અને એના સારામાં સારા સેનાપતિઓ માર્યા ગયા હતા. એની હાર થવી નિર્માણ થયેલી દરેક માણસને જણાતી હતી અને “યોડાંક શિખામણનાં વચનો કહેવાં એ મ્હાઈ કર્તવ્ય છે” એમ કૃપાચાર્યને લાગ્યું. એણે દુર્યોધનને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે “હજી પણ યુધિષ્ઠિરની સાથે ત્હમે સલાહ કરવાનો વિચાર કરો તો સાઈ. એનો પક્ષ અત્યારે જીતમાં છે તે છતાં પણ વિજયના સઘળા લાભ છોડી દઈને અગાઉની પેઠે આડું રાજ્ય ત્હમને આપવાને એ તૈયાર થશે. દરેક માણસને પોતાની

છંદગી વહાલી હોય છે અને ત્હમે હવે ત્હમारी અને આપણી સેનામાં જીવતા રહેલા હજારો લડવૈયાઓની છંદગી બચાવો તો તેમાં કંઈ પણ ચરમાવા નેવું નથી.” દુર્યોધને જે જવાબ આપ્યો તે એક અભિમાની અને ટેકીલા આર્થ પુરુષને શોભે એવો હતો: “એક વખત સઘળા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયા પછી હવે યુધિષ્ઠિરની મહેરબાનીથી અપાયલું રાજ્ય મ્હારે ભોગવવું એ કેમ બને? અત્યાર સુધીમાં પાંડવોને મ્હં ધણા સન્તાપ્યા છે. શું હવે હું ત્હમની પામે જાઉં અને તેઓની ક્ષમા માગુ? આ દુનિયામાં સુખ કદી હંમેશાં ટકી રહેવાનું નથી. કીર્તિ એજ હંમેશાં ટકી રહે છે. એ કીર્તિને ખાતર હું મરવાને પણ તૈયાર છું. વળી ધરમાં શમ્યા ઉપર સૂતાં સૂતાં મરણ પામવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. રત્નભૂમિ એજ ક્ષત્રિયની મરણ-શય્યા છે. મ્હારા પિતામહ લીખ પણ હાર પામ્યા, અને દ્રોણ, ઠર્ણ, જયદ્રથ વગેરે પણ વિદાય થયા. હવે હું કેવી રીતે જીવી શકું? અને જીવી શકું તોપણ યુધિષ્ઠિરની મહેરબાની વડે કરીને મજલા રાજ્યથી મ્હને શા આનન્દ થવાનો હતો? મ્હારે ખાતર આટલા આટલા ચીર પુરુષોનો મ્હં વિનાશ થવા દીધો અને હવે હું મ્હારી છંદગી બચાવવા બેસું તો શોકા મ્હારો શીટકાર શીટકાર કરે, માટે હું રત્નભૂમિ ઉપર લડીશ અને મરીશ. અત્યાર સુધીમાં જેઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે તેઓની પાછળ પાછળ હું પણ જઈશ.” આ ઉદાર અને ઉત્સાહક વચનો એના મુખમાંથી નીકળ્યાં તે હાજર રહેલા સર્વે લડવૈયાઓએ ઉલટબેર વધારી લીધાં, અને હાર થવા માંડી હતી તે છતાં તેઓએ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. દુર્યોધને હવે શક્યને સેનાપતિ તરીકે નીમ્યો, અને તેણે પોતાનાથી બનતું કરવાનું વચન આપ્યું. તેણે પોતાના સરદારોને ખાસ સલાહ એ આપી હતી કે “ત્હમારે દન્ડયુદ્ધ કરવાં નહીં, પણ પ્રતિપક્ષીની સેના ઉપર એકસરખો સામટો હુમલો કરવો.” લડવૈયાઓને ખડી ગયલી લાંગા વખતની ટેવને લીધે આ સલાહ ઉપર તેઓથી ઝાઝું લક્ષ આપી શકાયું નહોતું.

ખીજ દિવસે સ્થવારમાં હિમય પક્ષની સેનાઓ પાછી રણક્ષેત્ર ઉપર એકઠી યઈ. એ વખતે જે સખ્ત લડાઈ ચાલી તેનું ધણું તાદશ ચિત્ર

મહાભારતમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને તે ચિત્ર હાલની લડાઈઓનાં વર્ણનોની સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. મધ્યની, પાર્શ્વની, અને પશ્ચાદ્-ભાગની લડાઈનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ધણું સવિસ્તર છે, અને એ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે મુદ્દનું સામાન્ય સ્વરૂપ ટળી જઈને તેને છૂટાં છૂટાં હન્ધુકોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એવું કેટલોક વખત સુધી ખનવા પામ્યું નહોતું. સદાશિવરાવ પેશ્વા અને અહમદ શાહ અમદાવાદે એ બેની વચ્ચે જે મુદ્દ થયું હતું તેની સાથે આ મુદ્દ ધણે અંશે મળતું આવતું હતું. વિશ્વાસરાયની પેઠે શક્યને પણ લગભગ મધ્યાક્ષની વખતે મારી નાખવામાં આવ્યો. પણ એનું મરણ થયા છતાં મુદ્દ આપુ રહ્યું. શકુનિ પોતાના ઘોડા ઉપરથી પાંડવસેનાના પાછવા ભાગ ઉપર વારંવાર હુમલાઓ કર્યા કરતો હતો તેને દૂર કરવાને માટે યુધિષ્ઠિરે ખાસ સહદેવને મોકલ્યો. તેણે એને પાછો હઠાવ્યો. પાછા પ્યોરે દૌરવસેના યાદી અને એ સેનાના માણસો છાવણી તરફ નહીં પણ સદીસલામતીને માટે પોતાને જ્યાં અતુલ પડ્યું તે દિશામાં નહાસવા માંડ્યાં. છાવણીની અંદરજ ભારે ખળભળાટ ઘડી ગયો હતો. ચોક્કસ કરનારા સિપાઈઓ પણ કીમતી વસ્તુઓ એમની એમ રહેવા દઈને ત્યાંથી નહાસી ગયા અને દુર્યોધનના જનાનાની સ્ત્રીઓને માથવનારાઓને એ સ્ત્રીઓને માટે વાહન મેળવનાં પણ ધણી મુશ્કેલી પડી. પણ તે સર્વે સહિસલામત હસ્તિનાપુર પહોંચ્યાં. તેઓનું અચાનક પાછાં ફરવાનું થયું તેથી આખા હસ્તિનાપુરમાં ભારે શોક ફેલાઈ ગયો. નહાસ ભાગ થતી અટકાવવાને માટે દુર્યોધને ધણે પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેમાં એ નિષ્ફળ ગયો હતો; તેથી કંટાળાને એ રણક્ષેત્ર ઉપરથી આદ્યો ગયો અને એક તળાવમાં સંતાઈ ગયો. માત્ર અશ્વત્થામા, કૃપ, અને કૃતવર્મ એ ત્રણ જણાએ એના વિષે તજજીજી કીધી હતી, અને સંજયે દુર્યોધનને જોયો હતો તેણે એ ત્રણ જણાને કહ્યું કે “એ તળાવમાં સંતાઈ ગયો છે અને મ્હારી સાથે પોતાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને એણે મંદેશા કહાવ્યો છે.” આ ઉપરથી તે ત્રણે જણ તળાવ આગળ ગયા અને એની સિયતિ જોઈને અશ્વત્થામાને ધણું લાગી આવવાથી તેણે ભારે

કલ્પાન્ત કયું. તેણે દુર્યોધનને કહ્યું કે “તહમે બહાર આવો ! પાંડવો હાલ જીતમાં છે તોપણ હમે તહમને મદદ કરીશું અને આપણે ફરીથી તેઓની સાથે લડીએ,” પણ દુર્યોધનને કહ્યું કે “હું યાકી ગયો છું અને કાલ રહવાર સુધી કંઈ પણ કરવાનો મ્હારો વિચાર નથી. તહમે ત્રણે જણાઓ આ સ્થળ આગળથી ન્હાસી જાઓ અને કોઈ બીજા ઠેકાણે જઈને નિર્ભય-પણે રાત્રી વ્યતીત કરો.” આ વાતચીત પાંડવસેનાના કેટલાક શિકારીઓ અહીં આવ્યા હશે તેઓના સાંભળવામાં આવી. પાંડવોએ દુર્યોધનની ધણી શોધ કરી હતી પણ એ શોધમાં તેઓ ફાવ્યા નહોતા, અને આખરે ઠંટાળીને તેઓ પોતાની છાવણી તરફ વિદાય થયા હતા. હવે પાંડવોની આગળ પેલા શિકારીઓએ પોતાની સાંભળેલી વાતચીત કહી સંભળાવી. પોતાના હમેશના શત્રુ વિષે આમ અચાનક સમાચાર મળી આવવાથી તેઓ ધણીજ દરખાઈ ગયા અને તે તળાવ આગળ ગયા. તળાવના કિનારા આગળ જોમા રહીને શ્રાધ્ધિરે દુર્યોધનને જૂમ પાડીને કહ્યું કે “ખંડીકણુની પેઠે-ભરાઈ રહેવાને બદલે તું બહાર નીકળ.” દુર્યોધનને જવાબ આપ્યો કે “હું અત્યારે યાકી ગયો છું પણ કાલ રહવારે ખુશીથી યુદ્ધ કરીશ.” તેની સાથે એણે ઉમેર્યું કે “પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવાનો હવે મ્હને અભિલાષ રહ્યો નથી. એ રાજ્ય હું ખુશીથી તહમને આપી દઉં છું.” શ્રુધિરે કહ્યું : “રે મૂરખા ! અગાઉ સોયની અણી જેટલો પણ પૃથ્વીનો ભાગ આપવાને તું રાજી નહોતો. હવે તું આખી પૃથ્વી આપી દેવાને કેમ તૈયાર થયો છે ? હમારે એ પૃથ્વી ત્હારી પાસેથી બક્ષીસ તરીકે લેવી નથી. જય મેળવીને હમે એ પૃથ્વીને હમારી બનાવીશું. ચાલ, બહાર નીકળ, અને હમારી સાથે યુદ્ધ કરીને કાનો મિજવ પામ અપ્રવાતો મૃત્યુને સીકારી લે.”

* આયાના બળવડે કરીને પાણીને યથાવીને દુર્યોધને તેમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી તેણે શુ કયું, અને એ આયા કઈ વખતે અને કયાં આગળ એ રીખ્યો હતો તે મહાભારતમાં સમજાવ્યું નથી. જેની આસપાસ પાણી ફરી વળ્યું હોય એવા ધરની અંદર એ કદાચ છૂપાઈ રહ્યો હશે અને તે ધરમાં દાખલ થવાનો માર્ગ અપરો અને છપો હતો.

અનેક કડવાં વચનોના પ્રહાર યવાયી ઝીઝવાઈને દુર્યોધન બહાર નીકળ્યો અને એ એકલો હતો તેથી ગમે તે એક જાણી સાથે દુઃખ કરવાની એણે ખુશી જતાવી. યુધિષ્ઠિર વિજયથી ગર્વિત બન્યો હતો તેણે કહ્યું: “હીક, હમારામાંથી ગમે તે એક જાણી સાથે અને ગમે તે યજ્ઞ સર્પને તું યુદ્ધ કર, અને જો તું જીતે તો આખી પૃથ્વી ઉપરનું રાજ્ય ત્હારું છે એમ તું સમજ.” એ બોલિયા રાજાએ પાછો એક જાતનો જુગાર ખેલવા માંડ્યો હતો તે જોઈને કૃષ્ણ બોલ્યા: “રે યુધિષ્ઠિર ! આ ત્હમે શું કહ્યું ?” ૧૮ દિવસના યુદ્ધમાં જે કંઈ લાભ થયો છે તે સમજો એક દુઃખના પરિણામને ખાતર ત્હમે જુમાવવા તૈયાર થયા છો ? કે શું પાંડુના પુત્રોના નસીબમાં હંમેશને માટેનો વનવાસજ સમાયો છે ?” પણ ગદા-યુદ્ધમાં ભીમ એ દુર્યોધનનો ખરોખરિયો હતો તેની સાથે દુઃખ કરવાનું દુર્યોધને પસંદ કર્યું અને ભીમે કૃષ્ણને ખાત્રી આપી કે “આ યુદ્ધમાં હું ત્હારા પ્રતિપક્ષીને જીત્યા વગર નહીં રહું.” ગદા લડાઈમાં સર્પને બેઠે લડવેયાઓ હવે યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા, અને રાજાઓ તથા પ્રજાવર્ગ પ્રેક્ષક તરીકે આસપાસ કુંડાળામાં ગોઠવાયો. યુદ્ધ શરૂ થવાની તૈયારી હતી તેટલામાં બગરામ આવ્યા. તેને બેઠે લડવેયાઓએ પોતાના શુરુ તરીકે વન્દન કર્યું. પછી ગદાના ઉપરાયાપરી પ્રહાર થયા માંડ્યા અને તેના થડાથડ અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. દુર્યોધનનું શરીર વધારે હલકું હતું અને તે આશ્ચર્ય પામી વિશેષ હતા. ભીમના ઉગ્રામેશ સખ્ત પ્રહારોને ધણી વાર તે ચૂકાવી દેતો. ભીમ વધારે બગરાનું હતો છતાં કદાચ તેની હાર થશે એવો પણ ભય ઉપજવા લાગ્યો અને અર્જુને ચિન્તાતુર બનીને કૃષ્ણને પૂછ્યું કે “આ યુદ્ધનું શું પરિણામ આવશે ?” ક્ષણતર શાન્તિ રહી. ક્ષણતર લડવેયાઓ આરામ સેવાને માટે થોભ્યા. પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું અને ભીમે પોતાની ગદા ઉગ્રામી પણ તે દુર્યોધને ચૂકાવી દીધી અને ઉત્તરો ભીમની છાતી ઉપર એક સજ્જ ઝપાટો લગાવ્યો. એ ઝપાટો લાગતા જતાં ભીમ ટકી રહ્યો તે પોતાના અસાધારણ બળને લીધેજ. હવે એને ધણો ક્રોધ ચડ્યો અને ૧૩ વર્ષ થયાં વૈરનો અગ્નિ એના હૃદયમાં સળગ્યાં કરતો હતો તે હવે પૂર

જેશમા પ્રક્ટી નીકળ્યો. એ પોતાના પ્રતિપક્ષી ઉપર ત્વડી પડ્યો અને તેને સખત ઝપાટો લગાવ્યો. એ ઝપાટામાંથી બચી જવાને માટે દુર્યોધન ઉઘો કૂદ્યો તે છતાં ભીમ અટક્યો નહોતો અને એનો પ્રહાર દુર્યોધનની ઝંવાઓ ઉપર લાગ્યો. એ ઝપાટાના હાડકાં ભાગીને ભૂકા થઈ ગયા. દુર્યોધન પડ્યો અને મરવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે ભીમ એની પાસે ગયો અને પોતાના પગ વતી એના મસ્તક ઉપર લતાપ્રહાર કરીને કહ્યું કે “દ્રૌપદીનું તું અપમાન કર્યું હતું તેનું આ ફગા !” આ પ્રસંગ ધણે બધાનક હતો. પ્રેક્ષકવર્ગ કેવળ રતબ્ધ બની ગયો હતો યુદ્ધના નિયમો પ્રમાણે કમ્બરની નીચેના ભાગ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરવો જોઈએ નહોતો. એ નિયમનો ચોખ્ખો અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો તેથી ચીડવાઈને બળરામ એકદમ ઊઠી ગયા. શુધિષ્ઠિર પણ ભીમની આ વર્તણૂક જોઈને અપ્રસન્ન થયા પણ કૃષ્ણે સર્વને શાન્ત પાડ્યા અને કહ્યું કે “રે ભાઈ ! ત્હમરે યાદ રાખવું જોઈએ કે હવે હનિયુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. વળા જે વખતે દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાના ખોળામાં બેસવાનું કહ્યું હતું તે વખતે દુર્યોધનની ઝપાટો ભાંગી નાખવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ વાત પણ ત્હમરે સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ.” પછી દુર્યોધને જે અનેક અપકૃત્યો કર્યા હતા તેને માટે અને કેનગ એની જીદને લીધે જે અમખ્ય પ્રાણીઓનો વિનાશ થયો હતો તેને માટે કૃષ્ણે એને ઈપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે “ત્હારો નરકમાન વાસ થશે.” અભિમાની દુર્યોધન મરણપ્રમગે પણ એવો ને એવોજ મક્કમ રેલો. તેણે ધણા નિસ્તારથી પોતાનો બચાવ કીધો. પોતે ધણા યદુ કીધા હતા અને પ્રજા ઉપર ધર્માનુમાર ગભ્ય ચલાવ્યું હતું એ વાત તેણે જણાવી. અને કહ્યું કે “ગુણેન ઉપર મ્હાઈ મરણ થાય છે તેથી મ્હારી ખાત્રી છે કે હું સ્વર્ગમાં જઈશ.” વળા ખાંડવો ઉપર એણે એવો આરોપ મૂક્યો કે તેઓ હમેશાં અધર્મથી જ જય મેળવતા આવ્યા છે. “ભીમે યુદ્ધના નિયમોનું ઉપદ્રવ કરીને મ્હારી ઝપાટો ઉપર પ્રહાર કર્યો એજ જીવો તેમની ધર્મજીવિનો મ્હોટામાં મ્હોટો નમૂનો !” મહાભારતમાં આગળ લખ્યું છે કે આ બાપણ પૂર્વ થયું તે વખતે સ્વર્ગમાંથી દુર્યોધન ઉપર પુષ્પની વૃદ્ધિ થઈ અને શ્રીકૃષ્ણ વગેરે શરૂમાઈને

નીચું જોઈ રહ્યા. મૂળ મહાભારતમાં કૌરવોનો પક્ષ તેજ ધર્મનો પક્ષ હતો અને યુદ્ધમાં વિજય પણ એજ પક્ષનો થયો હતો એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું એમ કદલાક દહે છે તે કદાચ આ લખાણ ઉપરથીજ કહેતા હશે. એ લખાણ વિષે ગમે તેમ કહેવામાં આવે તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે યુદ્ધનું પરિણામ પાંડવોને અનુકૂળ નહોતું નીવડ્યું એવું મહાભારતમાં કદી જણાવવામાં આવ્યું હોય એમ આ લખાણ ઉપરથી કોઈ પણ રીતે દર્શાવ થતું નથી.

મકરણ ૧૦.

વિજયને અન્તે વિપત્તિ.

વિજયી પાંડવો ધવાયલા અને મરવાની અણી ઉપર આવેલા દુર્યોધનને રણભૂમિ ઉપર એમનો એમ પડી રહેલા દર્દને ગત્રિયે પોતાની છાવણી તરફ આગમ લેવાને માટે ગયા. સુવર્ણ અને રત્નો, તંબુઓ અને પશુઓ, એ મરવોનો મોટો જથ્થો તેઓના હાથમાં આવ્યો, અને અદાર દિવસના યુદ્ધમાં જેઓ જીવના રહ્યા હતા તેઓએ એ સવળા દ્રવ્યનો ધણા આનન્દ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, અને પછી મક્કાના મક્કાના પોતાના નવા તંબુઓમાં આરામને માટે બેઠા. આ વિજયના અન્તમાં કેવી મોટી આશન થોડા વખતમાં તેઓના ઉપર આવવાની હતી તેનો તેઓને કંઈ પણ ખ્યાલ નહોતો. પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી, અને કૃષ્ણ એટલાંજ માણસો ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાને માટે છાવણીથી દૂર રહ્યા હતાં.

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યો યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ અને મરણની તૈયારીમાં આવેલાઓને પશુપક્ષીઓના બક્ષતે માટે ગણુભમિ ઉપરજ મકાને આત્મા જતા એ રિવાજ ધણો વિચિત્ર હતો. મરણના આર્ય શોકો એવું માને છે કે ગણુક્ષેત્ર ઉપર મરણ પામવાનું સહભાગ્ય જેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય તેઓને માટે ખજેખજે શોભે એવો અનુકૂળ વિધિ આજ છે. કદાચ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યોનું માનવું પણ એવુંજ હશે. ગમે તેમ હોય, અવધાના, કૃષ્ણ અને કૃતવર્મા એ ત્રણ જાગતે દુર્યોધનને કહેલા કન્દયુદ્ધની

ખચર પડી એટલે તેઓ હવે રણક્ષેત્ર આગળ આવ્યા અને તેઓએ તે મહાપુરુષને પોતાના દુર્ભાગ્યને માટે વિજ્ઞાપ કરતો, પણ હજી જીવતો, જોયો. ૧૧ અક્ષૌહિણી મેનાઓના માલીકને આમ દયાળનક સ્થિતિમાં પડેલો જોઈને અશ્વત્થામાને ધણો ખેદ થયો અને પાંડવોનાં અપકૃત્યોને માટે એ તેઓને મખ્ત ગાણો દેવા લાગ્યો અને વૈરની ઇચ્છા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. દુર્યોધન મૃત્યુને પ્રમંગે પણ એવો ને એવોજ કદંબુ છાતીનો રચો હતો તે એની વગદારી જોઈને ધણો પ્રમન્ન થયો અને “ મહારા મૃત્યુ પછી પણ મુદ્દ જારી રાખે એટલા માટે જળ લઈને સેનાધિપતિ તરીકે એનો અભિષેક કરાંતે ” એવી એણે કૃપને આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે પોતાનું વેર લેવાય તેને માટે યોગ્ય સ્વયંચા કરીને દુર્યોધન મરણ પામ્યો. કવિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો

“ તાં નિશાં પ્રતિવેદેડય સર્વભૂતમયાવહામ્ । ”

(પ્રાણી માત્રને ભય કૃત્ત્વ કરનારી એવી જે રાત્રી તેને રાજે એ ગયો).

રાત્રી થતાં પેલા ત્રણ જણા રણભૂમિ આગળથી દૂર ગયા અને એક મહોટા વટવૃક્ષની નીચે ગત્રીના આરામને માટે સૂતા. અશ્વત્થામાના માથીઓ સૂતા તેવા તરતજ ઊંધી ગયા પણ અશ્વત્થામાને ખીલકુલ ઊંધ આવી નહીં. એના જીવને કંઈ પણ ચેન નહોતું. એ ધણો અસ્વસ્થ હતો, અને વૈર લેવાના કંઈ કંઈ વિચારે એના મગજમાં ઘોળામાં ફરતા હતા. એવામાં એક ધ્રુવડને ઝાડની બખોલમાં ભરાતું અને રતાંધળા કાગડાઓ સ્વસ્થતામાં પડ્યા હતા તેનો ભક્ષ કરતું એણે જોયું. આ જોઈને એ એકદમ જાગૃત થઈ ગયો. ધ્રુવડના આ કૃત્ય હપચ્છી એણે પોતાની બુદ્ધિને અનુકૂળ આવે એવો કુપરેશ શોધી કાઢ્યો અને પાંડવો પાસુ સ્વસ્થતાથી ઊંધતા દોષ તે વખતે આ ધ્રુવડની પેડે તેઓને વિનાશ કરવો એવો એણે મંકલ્પ કર્યો. એણે પોતાના માથીઓને ઊંધમાંથી જગાડ્યા અને પાંડવોનો આવી રીતે વિનાશ કરવાના કામમાં એણે તેઓની મદદ માગી. તેઓએ આવું કૃત્ય કરવા તરફ પોતાનો અબુમો અનામો. તેઓએ કહ્યું કે “ એ કૃત્ય કપટભરેલું અને અણુજગતું છે, માટે ને આપણે ન કરવું.” એણે જવાબ આપ્યો કે “ શું પાંડવોએ એનાથી વધારે કપટભરેલાં કૃત્યો નથી કર્યા? મહારા આપને

તેઓએ શું હેતયો નહોતો ? એ સસ્ત્રાધીન હતો તે વખતે શું તેઓએ એને નહોતો મારી નાંખ્યો ? જો ત્યારે બેઉ મદને મદદ કરવા સજી ન હો તો હું એકલો જઈશ, પણ એ કામ કર્યા વગર હું રહેવાનો નથી.” આનો આ પ્રભાણેનો ઉત્સાહ જોઈને તેઓ પણ ઉસ્કેરાયા અને એની પાછળ પાછળ રહીને પાંડવોની નવી છાવણી આગળ તેઓ ગયા.

એ એ જાણી નવી છાવણીના દરવાજા આગળ ધનુષ્ જાણુ લઈને જાભા રહ્યા, અને બચાવી તથા બચાવક અશ્વત્થામા છૂપી ગીતે છાવણીની અંદર દાખલ થયો. પ્રથમ એ જ્યાં આગળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૂતો હતો તે વખતે દાખલ થયો અને તે બર નિદ્રામાં હતો તે વખતે તેને ગુગળાડીને એણે મારી નાંખ્યો. બિચારો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ચીસ પાડવા ઝેટકો પણ વખત એણે મળવા દીધો નહોતો. પછી એણે શિખંડીને અને પછી પાંડવોના પાંચ પુત્રોને એણે મારી નાંખ્યા. આ વખતે ભારે શોરઅકોર થઈ રહ્યા, પણ ચોકીખેરો કરનાગએને કે લડવૈયાએને ખરી વસ્તુસ્થિતિ વિશે કંઈ પણ સમજણ પડી નહોતી. અશ્વત્થામાએ અનેક માણુમો, હાથીઓ, અને ઘોડાઓને મારી નાંખ્યાં, અને ત્રામ પામીને લોહએ સસ્ત્રાધીન દશામાં ન્હાસમાગ કરવા માંડી. પ્રવેશદ્વાર આગળ જામેલા ધનુષધારીઓ પોતાનું કામ ચોક્કસ કરતા રહ્યા, અને હજારો માણુમો આ પ્રભાણે અશરણુ સ્થિતિમાં ધનુને આધીન થયા.

તેણે અશ્વત્થામાના વૈગ્ને માટે ઘણા શોક અને ક્રોધવાળાં વચનો ઉચ્ચાર્યા, અને કૃત્ય કે “એનો વધ નહોં થાય ત્યાં સુધી હું અન્નને અડકવાની નથી લીમ.” તદ્માદ બળ સૌથી વધારે છે મહારા નિર્દોષ છોકરાઓનો વધ કરતાંને ત્હમે મારી આવો.” લીમ, એનો હમેશનો ગ્ધલુકર્તા, તે એની ઇચ્છાને આધીન થયો, અને નડુલને પોતાના સાગથિ તરીકે લઈને તન્નજ એ અશ્વત્થામાની ગોધને માટે નીકળી પડ્યો સુધિષ્ટિર અને અર્જુનને લઈને કૃષ્ણ ખીજા ગથમા એની પાછળ ગયા લીમ અને નડુમે ગંગાનદીના કિનારા ઉપર એ બ્રાહ્મણને ન્હાના જોયો અને તરતજ યુદ્ધની તૈયારી થઈ ગઈ કાળુ કે એણે પણ પોતાનું ધનુષ તૈયાર કરી દીધું એટલામાં કૃષ્ણ અને અર્જુન આવી પહોંચ્યા તેમણે એ લગ્ન થતી અટકાવી. અશ્વત્થામા એ પાંડવોના ગુરનો એકનો એક પુત્ર હતો તેનો વધ કરવો એવી તેઓની ઇચ્છા નહોતી તેને તાણે ઈર્ષ્યાની નિગ્રાની તરીકે, તેના માથા ઉપરનું કીમતી મણિ તેની પામેવી લઈ લેતું અને પછી તેને જગ્યા દેવો એ તેઓને વધારે યોગ્ય લાગ્યું નિર્દોષ માણસોના, ન્હાના બાળકોના બર નિગ્રામા એણે ખૂન કર્યા હતા મરે મરે એને ધિક્કારતું હતું એના અપકૃત્યોને માટે એનો આત્મા એને હમેશા ડહમ્મા કરે એજ સ્થિતિ એને લાયકની હતી અશ્વત્થામા પોતાનું મણિ આપીને નિદાય થયો પામે પાંડવો દ્રૌપદીની પામે

મરણ પામેલાઓની ધર્મક્રિયા કરવાને માટે હુમ્નિનાપુરમાંથી બહાર નીકળ્યાં. યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયો અને નમસ્કાર કર્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર ટક્ક હતો છતાં બળવાન હતો. તેણે ક્રોધના આવેશમાં એવો વિચાર કર્યો કે “લીમને સગર બેટીને હું કચરી નાંખુ.” પણ કૃષ્ણ એનો વિચાર સમજી ગયો અને ધૃતરાષ્ટ્રનું કંઈ વળ્યું નહીં. યુધિષ્ઠિર ગાંધારીની પાસે ગયો તે વખતે તેણે જોયું તો ગાંધારી તેને સાપ દેવાની તૈયારી કરતી હતી. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે ક્રોધે ક્રોધે કહ્યું કે “હવે મેં માનવ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનાર એવો હું તારા શાપનેજ લામક છું. મહારા વૃદ્ધો વિદાય થયા છે, મહારા મિત્રો મરી પરવાર્યા છે, મહારા મંતાનો સિધાબા છે. એવું કંઈ પણ રહ્યું નથી કે જેને માટે મને શ્રવણનો શોભ થાય”:-

“પુત્રહંતા નૃશંસોઽહં તવ દેવિ યુધિષ્ઠિરઃ ।

શાપાર્હઃ પૃથિવીનાશો હેતુભૂતઃ શપસ્વ મામ્ ॥

ન હિ મે જીવિતેનાર્થો ન રાજ્યેન ધમેન વા ।

તાવૃશાન્ સુહૃદો હત્વા મૃદસ્યાસ્ય સુહૃદ્દ્રુહઃ ॥”

આ વચનો માંબળ્યા પછી ગાંધારીનો ક્રોધ શાન્ત થઈ ગયો અને દ્રૌપદીને દિલામો આપીને તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-

“મૈથં પુત્રીતિ શોકાર્તાં પદ્ય મામપિ હુઃક્ષિતામ્ ।”

“દ્રૌપદી, તું શોક કરીશ નહીં. હું પણ દેવકી દુઃખી છું તેનો તું વિચાર કર. મહારા સોએ સો પુત્રો મરણ પામ્યા છે.” પોતાના છોકરાઓને જય મળ્યો તેથી અવળત કુન્તીને આનંદ થયો, પણ દ્રૌપદીએ એને પૂછ્યું કે

“આર્યે પુત્રાઃ ક તં સર્વે સૌમદ્રસહિતા ગતાઃ ।

ન ત્વાં તેઽધ્યામિગચ્છન્તિ વિરં દૃષ્ટ્વા તપસ્વિનીમ્ ॥”

“આર્ય ! તમારા આળકો સર્વે ક્યાં છે ? રે ! સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ ક્યાં છે ? લાંબા વખત પછી મળવાથી હર્ષવેલાં બની જઈને તેઓ તમારી તરફ દોડી આવતાં નથી ! તેઓ તમારી પાસે બેસીને રમતાં નથી !” ટંકામાં વિદાય અને એકબીજાને દિલામો એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ

સ્થળે જોવામાં આવતું નોંધુ જગા નદી આગળ મધળી મૃત્યુક્રિયાઓ થઈ રહી ત્યાર પછી આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાછળ પાંચે બાઈઓ એ પ્રમાણે સનએ ચાલના માડયુ યુધિષ્ઠિર નગરમાં દાખલ થવાને અશક્ત હતા તે ઘણાજ ખિન્ન થયો હતો પોતાનુંજ કુટુંબ નહીં પણ દરેક ક્ષત્રિયનું કુટુંબ પાંચનાન જેવું થઈ ગયું હતું એ જોઈને એને ઘણું લાગી આવ્યું એણે પોતાના બાઈઓ પોતાની સ્ત્રી, પોતાના મિત્રો મર્દને પોતાની પામે મોનાવ્યા અને મર્યાદા તજી દેવાને માટે એણે તેઓની ગળ પાગી આ નખને યુધિષ્ઠિરની આગળના નખતમાં ૧૬ ગળાઓ દેના થઈ ગયા હતા, તેઓએ અશ્વમેધ કરીને પોતાના રાજ્યનો યત્ર કેવો નધાર્યો હતો, અને આટલો પૈન ન છતા આખરે તેઓએ કેવો મર્યાદા ત્યાગ કર્યો હતો એ મવળુ આખ્ય ન કૃષ્ણે તેને કહી મબગાવ્યું અર્જુન, લીમ, અને દ્રૌપદી એ મર્દોએ એને સ્મરણ કરાવ્યું કે “નનરામ અમાન તહમે વચન આપ્યું છે કે આ હુ ખના દિવસ ગયા પછી આખરે માયે ગદીને સુખ ભોગનીશ માટે તહમે સન્યાસનો નિચાર કરે તે થોડા નથી” આખરે એને કર્તિસાન્નતન મળ્યું અને નિજયના માઠમાઠ માથે એણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો પણ પ્રજાજનોમાથી કેટલાક દુર્યોધનના મિત્રો હતા તેઓ એના તગદ દેવની નજરથી જોતા હતા એ જતો હતો તે વખતે એ અનાન નામનો માણસ બોલી જાઠ્યો કે “ત્હારા પોતાના દુગનો નાશ કરનારા તહને શરમ છે” આવી રીતે જનનુ તેના કરતા મરવુ એજ બહેતર છે” પણ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાની અસાધારણ મિદ્ધાશને લીધે સર્વ પ્રમગ્ના વિરોધને સમારી દેતો હતો તે કહેતો હતો કે “હું મર્દને નન્દન કરું છું હુ ખમા મન્દાન થઈ ગયલો એવો હું તિરસ્કારના કરતા મ્યાને પાત્ર વિશેષ છું” પણ પ્રજા જનોમાથી ઘણા એવા હતા કે જેઓ ખરા અત મરણથી યુધિષ્ઠિર રાજાને આતીર્વાદ આપના હતા આગળ ચાલતા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનના મહેલમાં પોતાનો મુદ્દમ રાખ્યો અને ત્યા આગળ એણે નધા દ્રૌપદીએ રાજ્યના મુકુટ ધારણ કર્યા શ્રીકૃષ્ણે પોતે એ બેઠાના મન્દાન ઉપર ધવિત્ર પાણી ને પ્રોક્ષણ કર્યું અને તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો આઠાજોએ મ્હોટે અવાજેથી વેદના મન્ત્રો બણીને આશીર્વચનો કલા અને હેરો એના ગુણની પ્રશસાના

ગાન ગાયાં. પછી યુધિષ્ઠિરે એકલા થયલા પ્રજાગ્રનો સમક્ષ નીચે પ્રમાણેનાં વચનો કહ્યાં—

“ધન્યાઃ પાંડુસુતા નૂનં યેષાં બ્રાહ્મણપુંગવાઃ ।

તથ્યાન્વાપ્યથવાડતથ્યાન્ગુણાનાહુઃ સમાગતાઃ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રો મહારાજઃ પિતા મે દૈવતં પરમ્ ।

શાસ્ત્રનેઽર્ય પ્રિયે ચૈવ રથેયં મરિચિકાંક્ષિભિઃ ॥

• .યદિ ચાહમનુગ્રાહ્યો મઘતાં સુદૃદાં તથા ।

• . ધૃતરાષ્ટ્રે યથાપૂર્વે વૃત્તિં ઘર્તિતુમર્હથ ॥”

“પાંડુપુત્રો ખરા બાગ્યશાળી કે તેમની અન્તે એકલા થયલા દિગ્-વરો આકલી પ્રશસા કરે છે (એ પ્રશસાને તેઓ લાયક છે કે નહીં એ પ્રશ્ન જુરો છે). મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહારા પિતા, તે મહાડ પરમ દૈવત છે. મહાર પ્રિય જેઓ ઇચ્છતા હોય તેઓએ એની આજ્ઞામાં રહેવું. મહને જેઓ ખુશ કરવા માંગતા હોય તેઓએ અગાઉ જેવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વર્તેતા હતા તેનીજ રીતે હવે પણ વર્તવું.” ત્યાર પછી હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિરનું ધર્મરાત્ર્ય આદ્યુ. રામના રાજ્યની પેઠે એ ગજ્યમાં પણ પ્રજાનું કલ્યાણ એ તરફજ રાજનું લક્ષ રહેતું હતું.

થોડા દિવસ પછી યુધિષ્ઠિર પાછો કુક્ષેત્રમાં ગયો. ત્યાં આગળ લીખ-પિનામહ બાણશય્યા પર સૂતા સૂતા ઉત્તગમણુની ગહ જોતા હતા સંકડો ઋષિઓ અને ગજઓ યુધિષ્ઠિરની સાથે હતા. કૃષ્ણ પણ એની સાથે હતો. યુધિષ્ઠિરે લીખપિતામહને આદરપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને તેની તપ્તીયત વિષે મમાચાર પૂછ્યા. પછી રાજના ધર્મો, આપત્તિને પ્રમંગે પાળવાના ધર્મો, અને સન્યાસના ધર્મો એ મર્વ વિષે યુધિષ્ઠિરે લીખને પ્રછયું. યુધિષ્ઠિરે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના જવાબમાં લીખે શું કહ્યું તે શાન્તિપર્વ અને અનુશાસનપર્વમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ એ પર્વો ઉપરથી તે વખતની મમાજસ્થિતિ અને તે વખતના ધર્મ તથા ક્ષિત્રમુશીના વિચારો મમ્મન્ધી આપણને ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળે છે. લીખે યુધિષ્ઠિરના મધળા પ્રશ્નોના કિતર આપ્યા અને એની મધળી શંકાઓનું મમાધાન દ્યું ત્યાગ

પછી “ભૂતકાળ માટેનો ગોઠ ત્હમે ભૂલી જતો અને મહાશ્વમર્ષવંક લગાવલી લડાઈનું રણ ત્હમે ભોગવતો” એવી સલાહ આપીને એને વિદાય કર્યો. ઉત્તરાયણનો મગધ સમય આવી પહોંચ્યો એટલે લીધાપિતામહે યુધિષ્ઠિરને ફરીથી બોલાવ્યો અને શાન્તિપૂર્વક ઈશ્વરચિન્તન કરતાં કરતાં એણે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. એની પાછળ રહેલા સમ્યન્ધીઓએ વિધિપૂર્વક એની મરણક્રિયાઓ કરી.

હવે યુધિષ્ઠિએ પોતાના પાપની શુદ્ધિ અર્થે અશ્વમેધ કરવાનો વિચાર લીધો. પણ એ યજ્ઞ કરવાને માટે જે દ્રવ્ય જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવું ? હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી પૈમા દલાવી શકાય એવું એનાથી બને એવું નહોતું, કારણ કે અત્યાર સુધીમાં એ રાજાઓ ઉપર ઘણી આક્રમ પડી ચૂકી હતી. વ્યાએ એને એવી સલાહ આપી કે “ત્હમે હિમાલય પર્વત ઉપર જાઓ. ત્યાં મરતે યજ્ઞ કર્યો તે વખતનું અદળાક ધન ભર્યું છે.” આ ઉપરથી સઘળા ભાઈઓ હિમાલય ઉપર ગયા અને ત્યાં શિવજીને પ્રમથ કરીને તેઓ દ્રવ્ય લઈ આવ્યા.

તેઓની ગેરહાજરી દરમ્યાન અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાએ એક મરેણા બાળકને જન્મ આપ્યો. ઘણું દરીને એ બાળક ૭ મહીનાનું હતું અને એની માતાએ અભિમન્યુના મરણની ખબર માંબળી તે ઉપરથી તેના હૃદયને જે આધાન થયશે તેને પરિણામે એનો આકાળે પ્રસવ થયો હતો. વંશવૃદ્ધિની જે માંખી મરખી પણ આશા હતી તે આ પ્રમાણે નાશ પામી અને પાંડવોના અંતઃપુરમાંથી હમકે હસકાં ભરીને રહતી સ્ત્રીઓનો અવાજ માંબળાયા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આગળ અશ્વમેધને માટે આવ્યા હતા તેને પોતાની જ્ઞેન મુબદરા, પોતાની ફોઈ કુન્તી, ડોપડી, અને ઉત્તરા એ સર્વના વિલાપ સાંભળીને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે પેલા મુવેણા બાળકને પોતાના ખોળામાં લીધું અને નીચે પ્રમાણેનાં વચનો દર્શાવે:-

“ નોત્કપૂર્વ મયા મિત્યા સ્વૈરેષ્યપિ કદાચન ।

ન ચ યુદ્ધાત્પરાવૃત્તસ્તથા સંજીવતામયમ્ ॥

યયા મે દયિતો ધર્મો વ્રાહ્મણશ્ચ વિશેષતઃ ।

અમિમન્યોઃ મૃતો જાતો મૃતો જીવત્વયં તથા ॥

यथाहं नाभिजानामि विजये तु कदाचन ।

विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ ”

“ જો હું કદી મરકરીમાં પણ જૂઠું ને બોલ્યો હોઉં તો આ બાળક જીવતો થાઓ. ” જો ધર્મ મૃતને બહાલો હોય અને જો બ્રાહ્મણ ઉપર મ્હારી વિશેષ પ્રીતિ હોય તો આ અભિમન્યુનો જન્મેલો પુત્ર જીવતો થાઓ. ” જો હું વિજયને સમયે કદી વિરોધભાવ ન રાખતો હોઉં તો તે અન્ધ વડે કરીને આ મરેલો બાળક પાછો સજીવન થાઓ. ”

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એટલે તરતજ તે બાળકમાં ધીરે ધીરે આમ આવવા લાગ્યો અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના આનન્દનો કંઈ પણ પાર રહ્યો નહીં. આવી રીતે કૃષ્ણની યોગશક્તિ વડે જે બાળક જીવતો થયો તેનું નામ “ પરિક્ષિત ”.

પરિક્ષિત એક મામનો થયો એટલામાં સુવર્ણ રત્ન વગેરેનો અદ્ભુત ભંડાર લઈને હિમાલય પર્વત ઉપરથી પાંડવો પાછા આવ્યા. કૃષ્ણના હેલા સ્નેહકૃત્ય વિષે જ્યારે તેઓને ખબર પડી ત્યારે તેઓના આનન્દનો પાર રહ્યો નહીં અને હંમેશના હિતકર્તા તરીકે તેઓ તેને પૂજવા લાગ્યા. પછી તરત યજ્ઞ માટેની તૈયારીઓ થવા માંડી. એક અશ્વને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો અને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ અર્જુનને સોંપવામાં આવ્યું. મહાભારતની લડાઈમાં પ્રખ્યાત થયેલા વીર પુત્રપત્ની માથે તકસરમાં કિતરે એવા મમર્થ રાજાઓ ધણા યોડા હતા, અને જેઓ એવા સંમર્થ હતા તેઓ પણ ખુશીથી એને તાબે થયા. તોપણ અર્જુનના આ પર્યટન વિષે અર્વાચીન કવિઓએ જાણે ખીજું મહાભારતજ રચ્યું છે અને જૈમિનિનું “ અશ્વમેધ ” નામનું કાવ્ય તે આનું વિગ્રહરણ છે. અશ્વમેધનો ઘોડો હસ્તિનાપુરમાં પાછો આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને ધણી ખુશાલી થઈ અને એ નિમિત્તે દરબારમાં એણે ધણી કીમતી બેટા આપી. એ અને એની રાણીએ પછી તરત યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. બ્રાહ્મણોએ અશ્વનો વધ કર્યો અને શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે અશ્વના આંતરડાંને દહિ તરીકે અગ્નિમાં નાંખ્યાં. એમાંથી જે પવિત્ર ગંધ નીકળી તેનો યુધિષ્ઠિર અને એના ભાઈઓએ તેમજ ત્યાં હાજર

બ્રાહ્મણોએ સત્કાર કર્યો. યજ પૂરો થયા પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “અશ્વમેધ જેવા મહાયજ્ઞમાં પૃથ્વી એજ દક્ષિણા કહી છે. અર્જુને એ પૃથ્વી છતી છે અને હું એ પૃથ્વી વ્યામને આપુ છું. વ્યામ અને બ્રાહ્મણો સૌ એ પૃથ્વીને માંહિમાંહે વેચી લેા. હું મહારા બાઈઓ અને સ્ત્રીને માથે લઈને વનવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.” કૌરવી અને પાંડવોએ પણ આ વિચારમાં પોતાની મંપૂર્ણ મંમતિ બતાવી, તે જોઈને હાજર ગ્રેહ્યાં સર્વે માણસો આશ્ચર્યથી ચકિત થયાં. વ્યાસે પાંડવોની ઉદારતા અને માધુતાનાં વખાણ કર્યા અને કહ્યું કે “ત્હમે મ્હને પૃથ્વી આપી છે તે હું ત્હમને પાછી આપુ છું અને એનો નિષ્કય ત્હમે મ્હને આપો.” પછી કરોડ કરોડ એટલા સુવર્ણના સિકાઓ યુધિષ્ઠિર તરફથી આપવાનાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત યજને માટે જામ બનાવેલાં સુવર્ણનાં પાત્રોનું પણ ધન કરવામાં આવ્યું. આ સર્વજું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોમાં વહેંચાયું. પાંડવોની ઉદારતાનાં વખાણ કરતા અને આશીર્વાદ આપતા આપતા બ્રાહ્મણો દ્રવ્યના ગાંસડા બાંધી પાંધીને હસ્તિનાપુરથી પોતપોતાને ઘેર ગયા. વ્યાસે પોતાનો ભાગ કુંતીને માથે અને તેણે તે ધર્માદ આપ્યો. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ પૂરો થયો. પાંડવોના પાછલા જીવનનો એક ઉજ્જવળ બનાવ એકસો આજ કતો. એ યજ્ઞપ્રમંજે હજારો માણસોને રોજ કીમતી ખાનપાન આપવામાં આવતાં હતાં. નાના પ્રકારનાં ધન વડે કરીને એ યજ્ઞ શોભતો હતો. દાડ રોરે પદાર્થોનો ફરિયો જાણે એ યજ્ઞમાં ઉછળતો હતો.

“बहन्नघनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥”

ખરેખર, જુદા જુદા દેશના લોકો એકસગ્ગી રીતે એ યજ્ઞનાં વખાણ કરી રહ્યા હતા:-

“कथयन्ति स्म एरुपा नानादेशनिवासिनः ॥”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પછી શું થયું ?

મહાભારતમાં જણાવ્યું છે કે યુદ્ધ પછી ૩૬ વર્ષ સુધી પાંડવોએ હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કર્યું; પણ નિકટમાં નિકટનાં સગાંસબંધીઓના મરણથી ખિન્ન થયેલા પાંડવોએ એટલાં બધાં વર્ષ સુધી રાજ્યસ્વખ મોગવ્યું હોય એ બાદ મબવિત જણાવું નથી. ધૃતગદ્ધ તરફ બહાગથી ઘણું માન બતાવવામાં આવતું હતું, પણ ખડ જોના કોઈને પણ ક્ષમા ન આપે એવી પ્રકૃતિના ભીમ તરફથી એને ઘણાં અપમાન મદન કરવાં પડતા અને કેટલીક વખત તો દિવસોના દિવસો સુધી એને ભૂખ્યા ગરેલું પડતું. આ કાગણી માયા ક્ષત્રિયને શોભે એવો એણે વનમાં આવ્યાં જવાનો નિશ્ચય લીધો અને યુધિષ્ઠિરને એણે એ નિશ્ચયની ખબર આપી યુધિષ્ઠિરનું ચિત્ત પકેસેવીજ બન્યું તો બન્યું હતું તેમાં આ સમાચાર મળવાથી તેને ઘણો મખ્ત આધાન થયો. ધૃતગદ્ધને પોતાનો વિચાર છોડી દેવાનું જણાવ્યું એ કરી ગમ્યો નહોતો, અને એની એક બાજુએ ગાંધારી અને એક બાજુએ કુંતી અને પાછળ વિદુર અને રાજ્ય એવી સ્થિતિમાં એ આધરો મળ હસ્તિનાપુરથી ચાલ્યો ગયો અને પાંડવો તથા એની પ્રજા પાછળ વિસાપ કરતાં ગયાં પાંડવોએ કુંતીને વિનંતિ કરી કે “ત્હમે પોતે યુદ્ધ કરવાના ધર્મનું દમને બાન કરાવ્યું છે, યુદ્ધ કરવાને માટે ત્હમાગી તરફથીજ દમને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું, માટે ત્હમે હમાગી માથે મહો અને યુદ્ધનું ક્ષણ મોગવો.” પણ તે દટ ચિત્તની સ્ત્રીએ જગામ વાલ્યો કે “ત્હમે ભીખ માંગતા ન થાઓ” એટલું કહી હરજની હતી અને તેથીજ ત્હમને મ્હેં યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપી હતી. મ્હેં એ મલાહ મ્હારા પોતાના આર્થને માટે ન્હોતી આપી. મ્હેં મ્હાન પતિના વખતમાં પૂરતું સુખ મોગવ્યું છે એટલે હવે કંઈ પણ સુખ મેળવવાની મ્હને તૃષ્ણા નથી.” આ પ્રમાણે તેણે કહ્યું અને ક્રોધના આગ્રહ અથવા અસ્પૃશ્ય-હુએને ન મળકાગનાં તે ગાલી નીકળી. છતાં પડતી વખતે એણે પોતાના પુત્રોને જે શિખમળ આપી તે યાત્રીગરૂની અને અર્ધધનતાવાળી હતી:—

“ધર્મે તે ધીયતાં યુદ્ધિર્મનસ્તે મહદસ્તુ ચ ॥”

(ધર્મ ઉપર હારી શ્રદ્ધા હતને' તાર નન હમેસા મોડુ ગેતે')

અશ્વમેધ પછી યોડા નર્વમાન ધૃતરાષ્ટ્રે વનરાસ કીધો તેવો નેત્રિએ મહાભારતમા લખ્યું છે તે પ્રમાણે ૧૮ ની મુધી એણે ૨૫ વેદ્યા દીડુ દોય અને ત્યાર પછી વનમા જરાનું વિચાર્યું દોય એ મુ મભવિત જણાવુ નથી એના ગયા પછી મે ૧૧ રહીને એના સમાચાર આવ્યા કે હિમાનય પર્વત ઉપર મોગે નાનજા મગસો તેમા એ મને મળ્યું પામ્યા મરગા ભાઈએ આ મમાવાગ માભગીને અત્યન્ત લિગી- થયા અને ગાત્રમા લખ્યા પ્રમાણે તેઓએ મરણી મન્યુક્રિયાઓ કરી

આ પછી નેટના ૧૧ રહીને-દાનના મહાભારતમા લખ્યું છે તે જો ખ ગણીએ તો ૧૧ ને ૩૧ ને-ચાદવડળનો વિનાશ થયાના અને શ્રી કૃષ્ણનું મરણ થયાના મમાવાગ આવ્યા ચાદવ લોડે ઘણા તોફાની હતા અને તેઓને દાઢ પીનાનું બમન પણ નાએલું હતું એક નખતે દાનની

દેરમા સાત્યકિએ કૃતનર્મની મજા કરી અને પાંડવોની છાનણી ઉપર એમ એ- રાત્રે તૂરી પડનાનું કૃત્ય નુ પ્રપચી હતું તે વિષે નિમ કરી કૃતનર્મીએ આ નિમનો કરડો જનાખ આપ્યો અને સાત્યકિએ ભૂરિશ્રવાને માર્યો હતો તે પણ દગાવીજ માર્યો હતો એ સાતનું મરણ કરા પુ મને નમ્યે ખૂમ મપાટી થઈ અને મનેએ પોતપોતાની તરસારે મ્યાનમારી મહાર કાઢી મેલડો માણ્યો આ મે લડવૈયાઓના ભેગા યુદ્ધમા દાખન થયા અને એમને હાને વનાઈને મન્યુ પામ્યા કૃષ્ણે પોતે પોતાના હોમરાઓને મારી નખાયના જોયા એટલે યુદ્ધમા એ પણ સામેન થયા અને પણ લડવૈયાઓને એણે મારી નાખ્યા આખર એ તથજ બાગમની એ ખરસી ગયા અને એક મનની નીચે બેસીને એ મ્યાન ધરતા હતા તેમામા એ મિકારીનું તીર એના પગને તળિએ વાગ્યું અને એ મરણ પામ્યા બગરામનું મરણ પણ એનીજ રીતે થયું ચાદવોએ માહોમાદે જે ખુનરજ ચનારી હતી તેનો દાખરો લઈને બીજી પ્રજાઓ પણ એવું કરસને ઉરકેગઈ દોય એસામાવિષ છે એની કેટલીક મ્યાનિષ પ્રજાઓ તરસથી બગરામના ઉપર હુમસા કરવામા આ પા અને તેનું મરણ થયું

યાદવ સોફોએ મહાભારતના જોવોજ વિનાશકારી બળવો જગાવ્યો હતો અને એ બળવાને અંતે રાજેશમાં એકલાં બેરાંછોકરાંઓજ જીવતાં રહ્યાં હતાં એ વાતની પાંડવોને ખબર પડી ત્યારે તેઓને ઘણી ચિંતા થઈ, અને એ અનાથ બેરાંછોકરાંઓની મંબાળ સેવાને માટે અર્જુન તરત દ્વારિકા તરફ દોડ્યો. ત્યાં આગળ સર્વેએ પોતાના બચાવનાર તરીકે એને આવકાર આપ્યો, અને મર્વેને સાથે લઈને એ હસ્તિનાપુર પાછો આવવા નીકળી પડ્યો. પંજાબ આગળ પહોંચતાં (એણે લાંબો રસ્તો પસંદ કર્યો હોય એમ જણાય છે) કેટલાક જંગલી સોફોએ એના ઉપર હુમલો કર્યો. એના સાથમાં જે સ્ત્રીઓ હતી તેમના સાન્નિધ્યથી અને તેમની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને એ જંગલી સોફો પોતાના દંડુકા લઈને એની પાછળ પડ્યા. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે કે અર્જુનનાં બાણ કદાં પણ નિષ્ફળ ન જાય છતાં, આ વખતે તે નિષ્ફળ ગયાં અને આ વખતે દિવ્ય અસ્ત્રોનું પણ એને કંઈ અમરણ રહ્યું નહીં. પોતાના ધનુષને ફડકા તરીકે વાપરીને એ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો, તોપણ પેલા જંગલી સોફો એના સાથમાંની ઘણી સ્ત્રીઓને લઈ ગયા. ખરેખર કેટલીક સ્ત્રીઓ તો એ સોફોની સાથે પોતાની રાજપુત્રીથી ગઈ ! સત્યનો ગ્રેમ ધરાવનાર વ્યાસજીનું વચન આ પ્રમાણેનું છે. સત્ય હકીકત એણે છપાવી નથી, અને એ હકીકત એવી છે કે તે જાણ્યા પછી અંતઃપુરમાં અનેક સ્ત્રીઓ ગાખવાના અનિદ્ર દિવાજા વિષે કંઈ પણ વિશેષ ટીકા કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

પાંડવોને આ દુનિયાની માથે જોડનારી જે છેલામાં છેલી સાંકળ હતી તે શ્રીકૃષ્ણના નરણથી તૂટી ગઈ, અને ધર્મરાજાએ અર્જુનને કહ્યું કે મધ્યમાં માણસો, પછી તે કિંચાં હોય કે નીચાં, પણ તે કાળને આધીન છે:-

“કાલઃ પચતિ મૃતાનિ સર્વાણ્યેવ મહામતે ।”

પ્રકૃતિના હતા. તેઓને ઘરમાં સડ્યાં કરીને મરવું એ પમંદ નહોતું. જિંદગીનું કર્તવ્ય જ્યાં સમાપ્ત થયું અને જિંદગી જ્યાં બોજાય લાગવા માંડી કે મહાપ્રસ્થાનને માટે નીકળી પડવું એવી ઘણા દિમતવાન આર્યોની ટેવ હતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલો એ એક રીતસરનો વિધિજ હતો. પાંડવોએ હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર પરિક્ષિતને બેસાડ્યો અને કૃષ્ણના ભત્રીજા વજ્રને ઇન્દ્રપસ્થની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. પરિક્ષિત એ સુભદ્રાનો પાત્ર હતો અને વજ્ર એ સુભદ્રાનો ભત્રીજો હતો. એ બેઉ કુમારો ન્હાની વયના હતા તેથી તેઓની સંભાળ રાખવાને માટે સુભદ્રાને તેઓની પાસે રહેવાનું પાંડવોએ કત્યું. કૃપને પરિક્ષિતના ગુરુ તરીકે અને યુયુસ્તુને મંત્રી તરીકે નીમવામાં આવ્યો. છટાં પછી વખતે સુભદ્રાને યુધિષ્ઠિરની શિખામણ એ હતી કે:—

“ મા ત્વાઘર્મે મનઃ કૃયાઃ ॥ ”

(અધર્મમાં કદી મન જવા દેવું નહીં)

આખા મહાભારતનો મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપદેશ આજ છે.

પાંડવોએ વિધિપ્રમાણે ઇષ્ટ કરીને પછી પોતાના અમિત્રોને ગંગા-નદીમાં નાખ્યા અને પછી તેઓએ ઇશાન દિશા તરફ ચર્ચીને પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. ટ્રૌપદી તેઓની પાછળ પાછળે ચાલી. તેઓ હિંમોચન પર્વતની પેલી તરફ ગયાં, મહા અરણ્ય મૂકીને તેઓ આગળ વધ્યાં, અને આખરે તેઓ-માંથી અફેક પછી અફેક એમ મર્વે મરણ પામ્યાં ત્યાંમુથી તેઓએ આગળ ને આગળ ચાલ્યાંજ હીધું.

પરિક્ષિતના અન્નન્ધમાં આપણે જોઈ ગયા મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાર પછી એ ત્રણ મહીના રહીને એનો જન્મ થયો હતો. અને પાંડવોએ મહાપ્રસ્થાન વખતે જે વ્યવસ્થાઓ કરી તે ઉપરથી આપણને ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે એ વખતે એની ઉમ્મર ન્હાની હોવી જોઈએ. એ વખતે એની ઉમ્મર ઘણુંખડ ૧૬ વર્ષ કરતાં વધારે નહીં હોય એમ જણાય છે. એણે (પરિક્ષિતે) કેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કીરું તે મમજી સંકાતું નથી. ઘણુંખડ આખા હિંદુસ્તાન દેશ ઉપરની મધ્યગી રાજસત્તા

એના એકલાના હાથમાં હતી. તે છતાં એનું રાજ્ય નિર્ભય હતું એ વિષે કંઈ સંશય નથી. નાગ નામના લોકોએ એનીજ રક્ષાએ દુલ્લહ મચાવ્યું હતું. પરિક્ષિતના મૃત્યુ વિષેની જે કથા મહાભારતમાં કહેવામાં આવી છે તે સાદા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:—નાગલોકોનો સરદાર તક્ષક તે પરિક્ષિત રાજાનો જૂનો શત્રુ હતો. અર્જુનને હાથે ખાંડવ વનમાં નાગ લોકોનો નાશ થયો હતો અને એ દાવાનગમાંથી જે થોડા ધણા લોકો ન્હાસીને બચી ગયા હતા તેમાંનો એક તક્ષક હતો. તક્ષકે ધણું કરીને તક્ષશિલામાં એક ન્હાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તક્ષકની પ્રજા તે સ્થળમાં વસતી હતી તે ઉપરથીજ તેનું નામ તક્ષશિલા એવું પડ્યું હશે. મહાભારતના યુદ્ધ વખતે એ તક્ષકે ખાંડવોની વિરુદ્ધ લડવામાં ભાગ લીધો હોય અને કહ્યુંને મદદ આપી હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મહાભારતમાં એવું કહ્યું છે કે કહ્યું અર્જુનની મ્હામાં જાણુ તરીકે તક્ષકનો ઉપયોગ કર્યો. પણ તે સફળ થયો નહોતો. પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકી ગયો તેથી કહ્યું ફરીથી તક્ષકનો ઉપયોગ ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અર્જુન જ્યાંસુધી જીવતો હતો ત્યાંસુધી વેર લેવાની ઇચ્છામાં તક્ષક શાબ્દો નહોતો ત્યારે તક્ષક લાગ શોધતો બેસી રહ્યો અને અર્જુનના પાંચ ઉપર વેર લેવાનો તેણે વિચાર રાખ્યો. પરિક્ષિતને એક ઋષિનો એવો શાપ હતો કે “ સર્પવંશથી ત્હારું મૃત્યુ થશે. ” આથી પરિક્ષિતે જાગતી અંદર એક મહેલ બંધાવ્યો, તેની અંદર પોતે બસાઈ રહ્યો, અને ત્યાં કોઈને પણ આગવાની મનાઈ કરી. એક બ્રાહ્મણે એક વખતે પરિક્ષિતને ફોનોની ભેટ આપી અને એમાંના એક ફળમાંથી એક ન્હાનું સરખું જીવકું બહાર નીકળ્યું તેને પરિક્ષિતે મસ્કરીમાં ઉપાડી લીધું અને કહ્યું કે “ ઋષિનો શાપ જે ફળવાનો હોય તો આ જીવકું મ્હને કરડે ! ” અને ખુરેખર પેલું જીવકું દાણવારમાં તક્ષક પોતે બેસી ગયું, રાજાને કરડ્યું, અને પછી આકાશમાં ઊડી ગયું. ધણુંખર મહાભારતની આ કથાનો અર્થ બીજાને કંઈ નહોતો પણ એટલોજ છે કે પરિક્ષિતને એના પોતાનાજ શહેરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો અને આખરે તક્ષકે બ્રાહ્મણનો વેપ વર્ધનને એના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો અને એને મારી નાંખ્યો.

પરિક્ષિતના મત્રીએ આ વખતે પોતાની દૃઢતા દાખવી તે તક્ષકની મ્હામે થયો અને તક્ષકને પોતાના મન્ય તરફ પાછા વળવાની તેણે ફગા પાડી પરિક્ષિતનો આજક પુત્ર જનમેજય હતો તેને હવે હસ્તિનાપુરની મન્યગાદી ઉપર એમાડવામાં આવ્યો. એ રાજા બહાદુર અને દૃઢતાવાળો હતો. તક્ષકે પોતાના આપનું કેવી રીતે ખૂન કર્યું હતું તે હકીગત એના જાણુનામાં આવી એટલે તેનું મપ્ત વગ લેવાનો એણે નિશ્ચય કીધો તક્ષક અને તક્ષકની પ્રજાનો કચ્છેડ કરવાને માટે જનમેજયે જે ભયકર, લડાઈ ચલાવી હતી તેનેજ દત્તકથાનું અગ્રમ મળનાથી મહાભારતના આદિપર્વમાંનું મર્ષસત્રનું આખ્યાન લખાયલું છે જનમેજયે તક્ષશિખા ઉપર અદ્વાર્ધ કરી અને તે શહેરને તાબે કર્યું. એકેએક નાગને શોધી ઘાટીને તેને સર્પસત્રમાં હવિ તરીકે નાખવામાં આવ્યા વેદના ઈર્ષકાંડમાં માધારણુ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા હોય છે તેવી રીતનો આ યજ્ઞ નહોતો, પણ જનમેજયને માટે ખામ એત વિધાન નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું એકેવ પછી અકેક

કવિના આઈ સંભળાવેલી કહેવાય છે. અને એ વાતમાં કંઈ અસંભવિત પણ લાગતું નથી. જે મહાયુદ્ધમાં એનો હાથનો ચતુ તક્ક પલુ રહામા પક્ષમાં રહીને લડ્યો હતો તે યુદ્ધની સવિસ્તર હકીગત જાણવાને માટે જનમેજય ધણો આતુર હોય એમાં શેષ પણ નવાઈ જેવું નથી. એ મહાકાવ્ય સાંભળ્યા પછી અને જીવના રહેલા નાગ લોકને માફી બક્ષીને સર્પસત્ર પૂરો કર્યા પછી જનમેજય તાક્ષશિલાથી હરિનાપુરમાં પાછો આવ્યો એવું મહાભારતમાં જણાવેલું છે, તે ઉપરથી મહાભારતનું કાવ્ય પ્રથમ તાક્ષશિલામાં ગવાયલું એ વાતું સંભવિત જણાય છે.

પરિક્ષિતનો પુત્ર જનમેજય ધણો સમર્થ રાજા હતો એમ માનવાને અનેક કારણો છે. એણે સર્પસત્ર કર્યો હતો એટલુંજ નહીં, પણ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો. હરિવંશમાં એ અશ્વમેધનો વૃતાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં યથેશો છેલ્લામાં છેલ્લો અશ્વમેધ તે આ હતો. એની પછી અશ્વમેધની બંધી દરવામાં આવી હતી. જનમેજયના વંશજો કોણ કોણ હતા તે પણ હરિવંશમાં ગણાવ્યું છે. લાંબા વખત સુધી રાજ્યની સત્તા એ કુટુંબના હાથમાંજ રહી હતી એમ જણાય છે. આખરે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓમાંથી પાંડવોનું નામ અદૃશ્ય થઈ ગયું, અને યુદ્ધના દિવસોમાં તો એક ખ્હાડી પ્રજા તરીકેજ પાંડવોનું નામ સોંકોની જાણમાં રહ્યું. પોતે પાંડવોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે એવી રજપૂતની એકજ જાત રહી હતી. તેઓ તુવારના નામથી જાણખાતા. ખ્રિસ્તીસનના આઠમા સદ્કામાં અનંગપાળની સરદારી હેઠળ તેઓએ દિશ્વીના રાજ્યનું પુનઃ સંસ્થાપન કર્યું, અને ૧૩મા સદ્કાની શરૂઆત સુધી તેઓએ પોતાની કીર્તિ એવી ને એવી જાળવી રાખી. એ સમયમાં છેલ્લા તુવાર રાજાનો સગો જુથીરાજ, જે જાતે તુવાર નહીં પણ ચોહાણ હતો, તેને શાહજુદીન

“ સૂર્ય કદાચ વિનાશ પામે અને રુપેરી ચન્દ્ર પણ વિનાશ પામે,
પરન્તુ પૂરુષો વસ પૃથ્વી ઉપરથી કદા વિનાશ પામશે નહીં ”

પરિશિષ્ટ ૧.

મહાભારતનો વિસ્તાર.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં, ૧૮ પર્વના અધ્યાય તેમજ શ્લોકોની ને સમ્યા સૌતિએ આપી છે તે અને મહાભારતની મુખાદની આદિતિમાં એ અધ્યાય તેમજ શ્લોકોની ને ખરેખરી સંખ્યા થાય છે તે નીચેના પત્રક ઉપરથી માલમ પડશે.

		મહાભારતમાં જણાવેલી સંખ્યા		ખરેખરી સંખ્યા શી જોવામાં આવે છે.	
સંખ્યા.	પર્વ.	અધ્યાય.	શ્લોક.	અધ્યાય.	શ્લોક.
૧	આદિ	૨૨૭	૮૮૮૪	૨૩૪	૮૪૬૬
૨	સભા	૭૮	૨૫૧૧	૮૧	૨૭૦૮
૩	વન	૨૬૯	૧૧૬૬૪	૩૧૫	૧૧૮૫૪
૪	નિરાટ	૬૭	૨૦૬૭	૭૨	૨૩૨૭
૫	ઉદ્યોગ	૧૮૬	૬૬૯૮	૧૯૬	૬૬૧૮
૬	ભીષ્મ	૧૧૭	૫૮૮૪	૧૨૨	૫૮૧૭
૭	દ્રોણ	૧૭૦	૮૯૦૯	૨૦૨	૮૫૯૩
૮	કર્ણ	૬૯	૪૯૬૮	૯૬	૪૯૮૭
૯	શન્ય	૫૯	૩૨૨૦	૬૫	૩૬૦૮
૧૦	સૌમિક	૧૮	૮૭૦	૧૮	૮૧૦
૧૧	સ્રી	૨૭	૭૭૫	૨૭	૮૨૬
૧૨	શાન્તિ	૩૨૯	૧૪૭૩૨	૩૬૬	૧૩૭૩૨
૧૩	અનુશાસન	૧૪૬	૮૦૦૦	૧૬૯	૭૮૩૯
૧૪	અશ્વમેધ	૧૦૩	૩૩૨૦	૯૨	૨૮૫૨
૧૫	આશ્રમવાગી	૪૨	૧૫૦૬	૩૯	૧૦૮૫
૧૬	મૌમત્ત	૮	૩૨૦	૮	૨૮૭
૧૭	મહાપ્રારથાનિક	૩	૩૨૦	૩	૧૦૯
૧૮	સ્વર્ગારોહણ	૫	૨૦૯	૬	૩૦૭
૧૯	ખિન અને હરિ-વગ	...	૧૨૦૦૦	...	૧૨૫૮૦
	કુલે.	૧૯૨૩	૯૬૮૩૬	૨૧૧૧	૮૫૮૨૬

ઉપલા પત્રક ઉપરથી જણાશે કે (૧) મહાભારતના ૧૦૦૦૦૦ શ્લોક છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ એ આંકડો આશરો પડતો છે, અને મહાભારતના શ્લોકની મંપ્યા સૌતિની ગણતરી પ્રમાણે પણ ૧૦૦૦૦૦ થી ઓછી-૯૫૮૨૬ ની-છે, અને (૨) મુબાઈની આવૃત્તિ જે આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં ૯૫૮૨૬ શ્લોક છે, એટલે સૌતિએ જણાવેલી સમ્યા કરતાં પણ એમાં ૧૦૧૦ શ્લોક ઓછા છે.

પરિશિષ્ટ ૨.

પ્રથમ પર્વો.

સોતિએ ન્હાનાં પર્વો નીચે પ્રમાણે મણાવ્યાં છે:—

૧—આદિપર્વ, ૧૮.

૧ ધૌધ્યનું આખ્યાન. ૨ ધૌધ્યેભીનું આખ્યાન. ૩ આસ્તીકનું આખ્યાન. ૪ અંગાવતરણ. ૫ પાંડવોનો જન્મ. ૬ લાક્ષાગૃહનો દાહ. ૭ હિડિમ્બ. ૮ ધ્વજાસુરનો વધ. ૯ ચિત્રરથનો મેળાપ. ૧૦ દ્રૌપદીનો મ્વયંવર. ૧૧ લગ્ન. ૧૨ વિદુરનું આગમન. ૧૩ રાજ્યલભ્ન. ૧૪ અર્જુનનો વનવાસ. ૧૫ સુભદ્રાહરણ. ૧૬ કૃષ્ણ તરફની લગ્નની ભેટા. ૧૭ પાંડવ વનનો વિનાશ. ૧૮ મયદહન.

૨—સભાપર્વ, ૯.

૧ સભાપર્વ. ૨ મન્ત્રપર્વ. ૪ જયસન્નવધ. ૩ દિગ્વિજય. ૫ રાજ્ય મત. ૬ અર્ધાભિહરણ. ૭ શિશુપાલવધ. ૮ દૂતપર્વ. ૯ અનુદૂત (ખીચ વાસનું દૂત.)

૩—વનપર્વ, ૨૨.

૧. કિર્મીરવધ. ૨ અર્જુનનું અભિગમન. ૩ કૈરાત નામનું કૃષ્ણ અને અર્જુનના યુદ્ધનું પર્વ. ૪ અર્જુનનું ધન્વન્તોકમાં પ્હોંચનું (ધન્વન્તોકાભિગમન). ૫ નસોપાખ્યાન. ૬ તીર્થયાત્રા. ૭ જયસુરવધ. ૮ યજ્ઞયુદ્ધ. ૯ નિવાત-કવચની સાથે યુદ્ધ. ૧૦ અજગરનો મેળાપ. ૧૧ માર્કેપુરેયમમાસ્મા. ૧૨ દ્રૌપદી અને સત્યભામાનો સંગ્રહ. ૧૩ ધોષયાત્રા. ૧૪ મ્વયમમાં યુધિષ્ઠિરને મૃગનું દર્શન. ૧૫ સ્ત્રીહિદ્રૌણિક. ૧૬ દ્રૌપદીહરણ. ૧૭ જયદ્રથ-વિમોક્ષણ. ૧૮ રામોપાખ્યાન. ૧૯ સતી સાવિત્રીનું માહાત્મ્ય. ૨૦ કુપડલા-હરણ. ૨૧ આરણ્ય. ૨૨ ઐન્દ્રવુન્ન.

૪—વિરાટપર્વ, ૫.

૧. પાંડવોનો વિરાટનગરમાં પ્રવેશ, ૨ મમય (ત્રિવક્રગર) નું પાતન ૩ કીયકવધ. ૪ ગોહરણ. ૫ ઉત્તરાનાં લગ્ન.

૫—ઉદ્યોગપર્વ, ૧૧

૧ ઉદ્યોગપર્વ ૨ સનયયાન ૩ ધૃતરાષ્ટ્રપ્રભાવ ૪ સનયસુખત
૫ યાનસન્ધિ ૬ ભગવદ્ગીતા (નિર્ણયે આગે ભગવાનનું જણવું) ૭ સેનાકાન
૮ ઉત્કલતાગમન ૯ રથાતીરથ સમ્યા ૧૦ અમ્ભોપાખ્યાન ૧૧ ભીષ્મ
અને કર્ણનું યુદ્ધ

૬—ભીષ્મપર્વ ૫

૧ ભીષ્મનું અભિષેચન ૨ જમ્બૂવનપરિનિર્માણ ૩ કૌપરિકૃતાર
કીર્તન ૪ ભગવદ્ગીતા ૫ ભીષ્મવધ

૭—દ્રોણપર્વ, ૮

૧ દ્રોણનું અભિષેચન ૨ સશમનનો વધ ૩ અભિમન્યુનો વધ
૪ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ૫ જયદ્રથનો વધ ૬ ધૃતરાષ્ટ્રનો વધ ૭ દ્રોણનો
વધ ૮ નારાયણાજનો મોક્ષ

૮—કર્ણપર્વ, ૧

૯—શલ્યપર્વ, ૪

૧ શલ્યનું મૃત્યુ ૨ દુર્યોધનનું તપાવમા સતાવું ૩ ગદાયુદ્ધ
૪ સારથ્યત

૧૦—સૌપ્તિકપર્વ ૨

૧ સૌપ્તિક ૨ ઐપી

૧૧—સ્રીપર્વ, ૨

૧ જલપ્રદાનિકપર્વ ૨ સ્ત્રીનાપ ૩ વ્રાહ્મપર્વ

૧૨—શાન્તિપર્વ, ૬

૧ રાજધર્મ ૨ આપદધર્મ ૩ આશ્રમધર્મ ૪ ચાર્મ નિગ્રહ ૫ ધર્મ
રાજનો અભિષેક ૬ ગૃહનો પ્રવિભાગ

૧૩—અનુશાસનપર્વ, ૨

૧ દાનધર્મ ૨ ભીષ્મનું અર્ચારોહણ

૧૪—અશ્વમેધપર્વ, ૨

અશ્વમેધ ૨ અનુગીતા

પરિશિષ્ટ ૩.

કૂટશ્લોકો.

આખા મહાભારતમાં કૂટ શ્લોકો સ્થળે સ્થળે દીઠામાં આવે છે, પણ ખાસ કરીને આગલાં પર્વોમાં એવા શ્લોકોની મંખ્યા વધારે હોય છે અને પાછલાં પર્વોમાં ઓછી હોય છે. એવા કૂટ શ્લોકોનાં કેટલાંક ઉત્કટ ઉદાહરણો હમે નીચે આપીએ છિયે:—

આદિપર્વ.

૧. “નૌરિય સરસ્વતી.” અહીં “સરસ્વતી” એ રાખ્ધનો એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે કે “જેમાં તળાવ આવ્યું હોય એવો પ્રદેશ.”

૨. “મગનેત્રહરં હરમ્.” અહીં “મગ” એટલે “કામદેવ,” “ત્ર” એટલે “શરીર,” અને “હરમ્” એટલે “નાશ કરનાર” એવી રીતના અર્થ કરવામાં આવ્યા છે.

૩. “કામયાનમિવ સ્ત્રિયસ્ત્યજન્તિ” અહીં “કામયાનમ્” નો અર્થ એવો સમજવવામાં આવ્યો છે કે “કામતઃ યાનં યસ્ય” એટલે જે સ્વચ્છન્દે ભટકે છે તે.

સભાપર્વ.

૧. “માંસતલાં મેરીમ્.” “માંસ” એટલે ખાર અને “તલ” એટલે બેલ. “માંસતલાં મેરીમ્” એટલે ખાર બેલ જેટલા વ્યાસવાળું નગારું.

૨. “સંગ્રામે તારકમયે.”

વનપર્વ.

૧. “ત્રિવિશ્નામ્યર્ચન્ત દાનદૃગ્ધા દ્વાદ્રયઃ ।”

૨. “પાર્યિવપુષ્પૌત્રઃ”

૩. “અદૃશૂલા જનપદાઃ શિવશૂલાશ્ચતુષ્પથાઃ ।

કેશશૂલાઃ સ્ત્રિયો રાજન્ મધિષ્યન્તિ યુગક્ષયે ॥”

દીકાકારે આ સ્થળે સમજૂતીને અર્થે નીચેના શ્લોક ટાંચ્યો છે:—

“ અટ્ટ મન્નં શિવો વેદઃ, બ્રાહ્મણાશ્ચ ચતુષ્પદાઃ ।
કેશો મગં સમાભ્યાતં શૂલં તદ્વિક્રયં વિદુઃ ॥ ”

વિરાટપર્વ.

૧. “ સર્વશ્વેતેષ માહેયી ઘને જાતા ત્રિહાયની । ”

“ ઉપતિષ્ઠત પાંચાલી ઘાસિતેષ નરપમમ્ । ”

૨. “ નદીજલંકેશઘનારિકેતુન્

નગાહ્વયો નામ નગારિસૂનુઃ ।

एषोऽगनावेपधरः किरीटी

જિત્વા ઘયં નેપ્યતિ ઘાઘ ગાઘઃ ॥ ”

એ પ્રખ્યાત શ્લોક.

૩. “ વિન્દવો જાતરૂપસ્ય શતં યસ્મિન્નિપાતિતાઃ ।

સહસ્રકોટિસંઘર્ણઃ કસ્યેતદ્ધનુરુત્તમમ્ ॥ ”

૪. “ શલમા યત્ર સૌઘર્ણાસ્તપનીયધિભૂપિતાઃ । ”

“ સહસ્રકોટિ ” નો ટીકાકારે એવો અર્થ ક્યો છે કે “ સહસ્ર ” એટલે બહુનાન અને “ કોટિ ” એટલે “ ધનુષ્ના છેડાઓ. ” ત્યાર પછીના શ્લોકમાં “ સૌઘર્ણ ” એ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ “ ચન્દન ” એવો આપનામાં આવ્યો છે.

ઉદ્યોગપર્વ.

૧. “ એકયાદ્વે વિનિશ્ચિત્ય શ્રીશ્ચતુર્ભિર્વશં કુર ।

પશ્ચ જિત્વા વિદિત્વા પદ્મ સપ્ત હિત્વા સુખી ભવ ॥ ”

૨. “ સ્ત વૃત્વા પાંડવાન્ સત્રં લોકં સંમોહયન્નિવ ।

અધર્માનરતાન્મૂઢં દગ્ધુમિચ્છતિ તે સુતઃ ॥ ”

અહીં “ સત્ર ” નો “ મિષ ” એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

૩. “ કિનાશ્ચ ઇવ ઘર્ણઃ ”

લીખપર્વ.

૧. “ તુદન્તિ મમ ગાત્રાણિ માઘમાસે ગવા ઇવ ॥ ”

દ્રેષ્ટૃપદ.

૧. “ નટનર્તકગાંધર્વૈઃ પૂર્ણકૈર્ધર્ધમાનકૈઃ ॥ ”
૨. “ તતો ભાગીરથી ગદ્ગ ઉર્વશી ચામચતુરા ।
દુહિતૃત્વં ગતા રાક્ષઃ પુત્રત્વમાગમત્તદા ॥ ”
૩. “ યેનયાતો મલ્લમુલ્લૌ વિશાશાવિહ પાદપઃ ।
તેનશાસ્થાતુમિચ્છન્તિ સં ગતારજનીશ્વરમ્ ॥ ”
૪. “ કાલસ્ય ઘસતો યોધાન્ ધ્રુષ્ટુશ્ચેન મોહિતાન્ । ”
૫. “ એકચક્રમિવાર્કસ્ય રથં સપર્પયો હયઃ ॥ ”

કર્ણપદ.

૧. “ હંસાંશુગૌરસ્તે સેના હંસઃ શરદ્વાવિશન્ । ”
૨. “ ગોવર્ધનો નામ ઘરઃ સુમદ્રં નામ ચત્વરમ્ । ”
૩. નીચેનું ઉદાહરણ સાચી વધારે ખરાબ છે—
“ ગોકર્ણા સુમુખી કૃતેન દ્વિપુણા ગોપુત્રસંપ્રેપિતા
ગોશબ્દાત્મજમૂષણં સુવિહિતં સુવ્યક્તગોડસુપ્રભમ્ ।
દ્વિપ્વા ગોગતકં જહાર મુકુટં ગોશબ્દગોપુરિ વૈ
ગોકર્ણાસનમર્દનશ્ચ ન યયાઘપ્રાપ્ય મૃત્યોર્વશમ્ ॥ ”

અહીં “ ગો ” શબ્દ બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થમાં વપરાયો છે.

શાન્તિ પદ.

૧. “ ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ દ્વાભ્યાં પञ્ચભિરેવ ચ ।
હૂયતે ચ પુનર્દ્વાભ્યાં સ મે વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ॥ ”
૨. “ કોકિલસ્ય ચરાદસ્ય મેરોઃ શૂલ્યસ્ય વેશ્મનઃ ।
નટસ્ય મકિમિશ્રસ્ય ચ્છ્લેયસ્તત્સમાચરેત્ ॥ ”
૩. “ તીર્થાનાં હૃદયં તીર્થં શુચીનાં હૃદયં શુચિઃ ॥ ”

અર્થમેધ પદ.

૧. “ ચારાણસ્યામુપાતિષ્ઠત્ મૈત્રેયં સ્વૈરિણીકુલે ॥ ”

અહીં ટીકાકારે “ સ્વૈરિણી ” નો અર્થ એવો કર્યો છે કે “ સ્વાન્
ઈરયતીતિ, ધર્મીય પ્રેરયતિ મુનિથ્રેણિઃ

પરિશિષ્ટ ૪.

ભારતમાં પાછળથી કરવામાં આવેલા ઉમેરાઓ.

વૈશ્યાયના ભારતમાં સૌતિએ પાછળથી જે જે ઉમેરાઓ કરેલા હશે તે જાણ્ય છે તે આ પરિશિષ્ટમાં દર્શાવવાનો હેતુ આ છે.

આદિપર્વ.

૧. યૌષ્ઠ્ય આખ્યાન યૌષ્ઠ્ય પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું જાણ્ય છે, કારણ કે એ આખ્યાન તદ્દન અપ્રામંગિક છે. મહાભારતની વાર્તા સાથે એ આખ્યાનને કંઈ પણ સંબંધ નથી અને એ આખ્યાન મહાભારતની સાથે અત્યંત ભાગમાંજ કૃત્રિમ રીતે જોડી દેવામાં આવ્યું છે. પણ એ જોડાણ થોડી વાર રહીને પાછું તૂટી જાય છે.

(અધ્યાય ૩.)

૨. યૌધેયી આખ્યાન પણ અપ્રામંગિક છે. સૂતરું શૈભ્યની પાસે આવવાનું થાય છે તે ઉપરથી એ આખ્યાન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને એની આગળ કંઈ પણ લખાણ આવી ગયું ન હોય તેવી રીતે એ આખ્યાનની શરૂઆત થાય છે. આ આખ્યાન ‘અરેચિય નાઈટ્સ’ ની વાર્તા જેવું છે અને ઋષિઓ તરફ કાવિયોની પૂજ્યપ્રતિ હતી તેની પ્રશંસા કરવી એટલે એ આખ્યાનનો હેતુ છે.

(અધ્યાય ૪-૧૨.)

૩. ભારતીકરું આખ્યાન પ્રીતી આપવામાં આવ્યું છે. આ સંધર્ગ આખ્યાનની રચના હલકા પ્રકારની છે. “તદાગતં જ્વલિત” થી શરૂ થતા શ્લોકોમાં દેવદાનવના યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે અપ્રામંગિક છે અને તેમાં ઝાઝું કવિત્વ પણ નથી. એજ પ્રમાણે વિનતા અને કંદુ દરિયા આગળ આવ્યાં અને દરિયો જોળંગી ગયાં તે વખતે દરિયાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પણ અપ્રામંગિક છે. ઇન્દ્ર અને સૂર્યની જે સ્તુતિઓ આપવામાં આવી છે તેમાં કંઈ પણ અત્યંત નથી. જે દેવની સ્તુતિ કરવાની હોય તેનું દરેક વસ્તુની

સાથે તાદાત્મ્ય દર્શાવવું એની જૂની અને અતિપરિચિત પદ્ધતિ પ્રમાણે એ સ્તુતિઓ રચાયેલી છે. આ આખ્યાનો એકબીજાની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. સહજ કથનથી અથવા કોઈ આકર્ષિત પ્રશ્નથી નવા આખ્યાનનો પ્રસંગ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૧૩-૫૮.)

૪. કૌરવ અને તક્ષકનું અને પરિક્ષિતના મૃત્યુનું આખ્યાન ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે.
૫. ‘અંશાવતાર’ એ પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું છે. મહાભારતની લંકાઈમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા દરેક પાત્રને કોઈ દેવ અથવા દાનવના અવતાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. અહીં જે વિગતો આપનામાં આવી છે તે ખીજે સ્થળે એ જવામાં આવેલી વિગતોથી કંવચિત્ કંવચિત્ ઉચ્ચતરી છે.

૧૦. વ્યાસનું આગમન અને પોતાના પુત્રને તથા દેવાની એણે ધૃતરાષ્ટ્રને
આપેલી સલાહ એ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને તેનું કારણ
હમે આગળ જણાવી ગયા છિયે.

(અધ્યાય ૧૫૮.)

૧૧. ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓનાં નામ બે વખત આપવામાં આવ્યાં છે.

(અધ્યાય ૧૧૫-૧૧૬.)

૧૨. પાંડુએ યુગનો વધ કર્યાની હકીકત બે વખત આપવામાં આવી છે
અને “ સર્વભૂતહિતે કાલે ” એ શ્લોક પણ ફરીથી આપ-
વામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૧૧૮.)

૧૩. આકાશમાં દેવતાઓનાં દર્શન અને આકાશવાણી વિષે વારંવાર કથનો
કરવામાં આવ્યાં છે તે ધર્મપર પાછળથી ઉમેરાયલાં હશે. દેવતા-
ઓની અને ખીજા સ્વર્ગમાં વસનાગઓની ગણના કરવાનું સામર્થ્ય
દર્શાવવાનો પ્રમંગ એ સ્થળોમાં કવિએ ખામ શોધ્યો જણાય છે.

૧૪. કૃપ અને દ્રોણના જન્મની હકીકત ચમત્કારભરેલી છે. મુન્દર અખસરા-
ઓનાં દર્શનથી ઋષિઓના વીર્યનો આવ થાય અને તેમાંથી પછી
કોઈ પ્રકારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય એવી રીતે ધર્મપર પુરાણમાં
મોટા માણસોના જન્મ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૧૩૦.)

૧૫. દ્વિકિંચ અને ષકની વાર્તા બાળકથાઓના જેવી છે અને તે
પાછળથી ઉમેરાયલી હશે એ ધર્મ સંભવિત જણાય છે.

(અધ્યાય ૧૫૪-૧૬૧.)

૧૬. દ્રોણ અને કૃપદત્ત આખ્યાન ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે.

૧૭. ગંધર્વ રાજ ગંગા નદીમાં રમતા હતા તેનું આખ્યાન પાછળથી
ધુસારી દેવાયલું જણાય છે. આ ગ્રંથને અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપ-
વાની હમેશની યુક્તિ લગાડવામાં આવી છે.

૧૮. યુદ્ધ પછી ગંધર્વ અને અર્જુન સાથે એસીને એકબીજાને તપતીનું

અને વિશ્વામિત્રનું આખ્યાન કહી સંભળાવે એ હસવા લેવું લાગે છે અને એ આખ્યાનો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે તે બરાબર શોભતાં નથી. (અધ્યાય ૧૭૨-૧૭૫.)

૧૯. વસિષ્ઠ અને કૃષ્ણાપપાદ અને ભાર્ગવ અને ઔર્વનાં આખ્યાનો તદ્દન અપ્રાસંગિક છે. એ આખ્યાનો કટાક્ષો આવે એવાં લાગે છે અને મુખ્ય વાર્તાના પ્રવાહને વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે.

(અધ્યાય ૧૭૭-૧૮૪.)

૨૦. દ્રૌપદી અનેક પતિને પરણી શકે એ વિચારના સમર્થનમાં વ્યાસ દુષ્ટને જે આખ્યાન કહી સંભળાવે છે તે હમે આગળ બતાવી ગયા હિયે તે પ્રમાણે પાછળથી ઉમેરાયલું છે.

(અધ્યાય ૧૯૮-૧૯૯.)

૨૧. મુન્દોપમુન્દનું આખ્યાન પુરાણનાં આખ્યાનો જેવું છે. શિવનું વરદાન મળ્યાથી ગર્વિષ્ઠ બનેલા અમુરો દ્વાયે કરીને પોતાનો વિનાશ આણે છે.

(અધ્યાય ૨૧૧-૨૧૪.)

સભાપર્વ.

૧. શુધિષ્ઠિની સભામાં જે ઋષિઓનાં નામ આવે છે તેજ બ્રહ્મસભામાં પણ આવે છે. (અધ્યાય ૧૧-૧૨.)

૨. ધૃતક્રીડાની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે. એ વાર્તા ફરીથી આપવાના કારણ તરીકે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેના તેજ બનાવની વધારે વિગત જાણવાની ઇચ્છા જનમેજયે દર્શાવી હતી. તેના તેજ શ્લોક પણ ધણી વાર આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૭૩-૮૦.)

વનપર્વ.

૧. આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ત્રીયો ફરીથી ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

(અધ્યાય ૮૨-૮૪.)

૨. અગસ્ત્યમુનિપાનની વાર્તા આ સ્થળે કદાચ અપ્રાસંગિક ગણી શકાય.

(અધ્યાય ૧૦૩-૧૦૪)

૩. ૧૩૨-૧૩૪ અધ્યાયમાં જે વાતચીત આપી છે તે શિલમુશીને લગતી છે અને ટીકાકારને પણ એ અધ્યાય સમજાવવાનું કામ ધણું અઘરું લાગેલું જણાય છે. એમાંનો દરેક શ્લોક કૂટશ્લોકના જેવો છે અને તે દરેકને સમજાવવાને માટે ટીકાકારે જાતે અગધરા હંદના શ્લોકો રચ્યા છે.

૪. યવકીતનું આખ્યાન રસ પડે એવું નથી અને એની ભાષા પણ સારી નથી.

(અધ્યાય ૧૩૫-૧૩૮.)

૫. વરાહાવતારનું આખ્યાન તદ્દન સમ્યન્ધ વગરનું છે; એની ભાષા પણ સારી નથી.

(અધ્યાય ૧૪૨.)

૬. ભીમ હનુમાનને મળ્યા વિષેનું જે આખ્યાન છે તે બહુ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે મારતિ કોણ છે તેની ભીમને પ્રથમથીજ ખબર હતી. એ ભાગ કદાચ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો હશે.

(અધ્યાય ૧૪૭-૧૫૦)

૭. મારતિ ચાર યુગનું અને વળા ચાર આશ્રમનું વર્ણન આપે છે તે તદ્દન અપ્રાસંગિક છે.

૮. ભીમ વગર રજાએ ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો અને દ્રૌપદીની વિનંતિ પ્રમાણે મહિને મારી આવ્યો એ વાત શરીથી કહેવામાં આવી છે. કુબેર ભીમને ઠપકો આપે છે તે એવી રીતે કે તેથી ભીમ તાબે થવાને બદલે ઉલટો યુદ્ધને માટે વધારે ઉત્કેશાય. ભીમ મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે અને આ સ્થળે તો અતિ દીનતાથી વર્તેતો હોય એવું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે.

(અધ્યાય ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨.)

૯. માર્કંડેય આવીને જુદી જુદી વાર્તાઓ કહે છે એ સપાળું પાછળથી ઉમેરાયેલું જણાય છે. વ્રાહ્મણોની પ્રશંસા કરવી અને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વર્ણવવું એટલોજ ઉમેરાનો હેતુ જણાય છે. આ સ્થળે ગદ્ય અને પદ્ય એ ઉભયનો વૈવિંધ્યને ખાતર વારાફરતી

ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જણાય છે. રથેન અને કૃષ્ણેતની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૧૮૨-૨૩૧)

૧૦. કૃમારના જન્મ વિશે જે હકીમત અહીં આપવામાં આવી છે, તે પુરાણમાં આપેલી હકીમતના કરતાં અને 'કૃમારસંભવ' એ નામના કાશ્મિરસના જાણીતા કાવ્યમાં આપેલી હકીમતના કરતાં જુદી છે. અહીં એને અમિના પુત્ર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૨૨૨-૨૨૫)

૧૧. સત્યજામા અને દ્રૌપદીની વચ્ચે જે વાતચીત ચાલે છે તે છોકરવાદી-બરેલી છે. દ્રૌપદી તરફથી સાધ્વી સીનું જે ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે રાણીનું નહીં, પણ ધરનાં વામણ માંજતી અને કપડાં ધોતી હલકી સીનું છે.

(અધ્યાય ૨૩૧-૨૩૪.)

૧૨. ચિત્રરથ દુર્યોધનને બાંધીને લઈ ગયો તેની વાર્તા પાછળથી ઉમેરાયેલી છે. દુર્યોધનને બાંધીને લાવવામાં આવે એવી ઇન્દ્રની ઇચ્છા હોય એ લગાર ન માની શકાય એવું છે.

(અધ્યાય ૨૪૧.)

અને જનમેજયને એ હકીમતની ખબર હોવી જોઈએ. તે છતાં આ સ્થળે એ હકીમત વિષે પોતે જાણે કંઈ જાણુતોજ ન હોય એવી રીતે જનમેજય તરફથી પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. વળા, કુર્ણનાં કુડળ આ વખતે ગયાં હોય અને તે ઉપરથી એનું ‘કુર્ણ’ એવું નામ પડ્યું હોય તો આ વખત પહેલાં એનું નામ કંઈ જુદુ હોવું જોઈએ, પણ તેમ કંઈ છે નહીં.

(અધ્યાય ૨૯૯-૩૦૯.)

૧૬. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે યક્ષપ્રજ્ઞનો વૃત્તાન્ત પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૩૧૨.)

વિરાટપર્વ.

૧. ઉત્તર રથમાંથી ઉતરીને ન્હાસી ગયો અને પાછળથી એ ધણો કુશળ સારથિ અને કવિ થયો એ વૃત્તાન્ત વિષે હમે આગળ ટીકા કરી ગયા છીએ. વિરાટપર્વ એ સઘળાં પર્વોમાં વધારે કવિવ્રતી પ્રુખીવાળું છે અને એની કથામાં વૈવિધ્ય પણ સાર અણાયલું છે, પરન્તુ છટાં છટાં આખ્યાનો એ પર્વમાં ધણાં થોડાં છે.

ઉદ્યોગપર્વ.

૧. હમે આગળ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે રાત્ર્યનું વચન હાસ્ય-જનક અને કવિત્વશન્ય છે. (અધ્યાય ૭.)
૨. શકેજયના આખ્યાનમાં વનપર્વની છૂત્રવધનીજ કથા ફરીથી કહી જવામાં આવી છે. નહુપતી કથા પણ દુંકાણમાં આપવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૮-૯.)
૩. વિદુર નીતિનો ઉપદેશ સઘળા સમયને માટે કામનો છે, પણ તે કષ્ટ અસ્થાને છે. (અધ્યાય ૩૨-૩૯.)
૪. સનત્સુજાત અને ધૃતરાષ્ટ્રનો જે સંવાદ છે તે અતિશય ફિલસુફીબરેલો છે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા પાત્રના મુખમાં એ ફિલસુફી શોભતી નથી. (અધ્યાય ૪૦-૪૫.)

૫. ૧૦૯ શ્લોકનો ૪૮મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો ન્હે. અને તે કટાણો આપે એવો છે. અર્જુને સંજયને મ્દોડે એવું કંઈ કહ્યું નહોતું તે છતાં અર્જુનની તરફનો એક લાંબો મંદેશો લાંબા છન્દમાં રચાયેલો આ સ્થળે કહી સંભળાવવામાં આવ્યો છે.
૬. આખો સંવાદ ધણી અકુશળતાથી લંબાવવામાં આવ્યો છે. યુધિષ્ઠિરના પ્રત્નો અસ્થાને છે.
૭. ૫૯મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો છે એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. સંજય કૃષ્ણ અને અર્જુનની સાથે ખાનગીમાં વાત કરતો હોય એવું આગળ જણાવવામાં આવ્યું નથી. વળી સભાપર્વમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણ આ વખતે ન્હાની ઉંમરનો ન્હોતો, પણ મ્દોડી ઉંમરનો હતો.
૮. ૬૫ અને નારદ ઋષિ દુર્યોધનને ઉત્તેજીત કરવા માટે આવે છે અને કેટલીક વાર્તાઓ કહે છે એ બનાવ અસંભવિત છે અને કથાના પ્રવાહમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે.
૯. કૃષ્ણે કર્ણને પોતાની સાથે લીધો અને પોતે કોણ હતો તે જણાવ્યા બાદ તેને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી એ જ્ઞાનંત અસ્વાભાવિક છે, કારણ કે કૃષ્ણ એથી હલકો પડે છે. વળી કૃષ્ણ અને કર્ણ બેઠકે એ વાત છાની રાખી ત્યારે સંજયને એ વાતની ખબર કેવી રીતે પડી ?
૧૦. વિપરીત અહયોગ અને બીજાં અપશુકનો આ સ્થળે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે એ હમે આગળ જણાવી જ ગયા છે.
૧૧. ઉદ્ધવની સાથે મોકલેલો મંદેશો અતિશય લાંબો છે. પણ જે મંદેશો એણે કહી સંભળાવ્યો તે ટૂંકા અને સારો છે. જુદા જુદા પાંડવોના આપેલા જવાબ વળી ફરી ફરીને આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૧૫૯-૧૬૩.)

લીખપર્વ.

૧. વ્યાસનું આગમન અને ધૃતરાષ્ટ્રને ચક્ષુઓ આપવાનું એ કહે છે તે હકીકત પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે “ભૂમિ-ખંડ” પણ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

૨. દેડીની સ્તુતિ પણ પાઞ્ગથી ઉમેગવણી જણાય છે.
૩. કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધારવાને માટે અને વૈશ્ણવ સંપ્રદાયનું મમર્થન કરવાને માટે ૬૫ અને ૬૬ અધ્યાય ધણુંખરૂ પાઞ્ગથી ઉમેરામાં આવ્યા હશે, કારણ કે એટલું જણ થયા છતાં દુર્યોધન એવો ને એવો દંડ રહે છે એ નવાઈ જેવું છે.
૪. ૬૮મા અધ્યાયની શરૂઆતમાં “ દુર્યોધન ઉવાચ ” એ પ્રમાણે છે, તેને બદલે “ મૌલ્મ ઉવાચ ” એ પ્રમાણે લેવા જોઈએ એમ લાગે છે.
૫. કૃષ્ણ અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ છોડી દઈને લીખને માગ્યા જાય છે એ ચિત્ર મારૂ છે, પણ તે એ વાર આપવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૧૦૭-૧૦૮). લીખની પામે જવું અને પછું કે “ તમારે વધ કેની રીતે કરવો જોઈએ ? ” એ વિચાર પણ હાસ્યજનક છે, અને એના વિશે હમે આગળ ટીકા કરી ચૂંયા વિશે.

દ્રોણપર્વ.

૧. આગળ પર્વનાં કરતાં આ પર્વની પાઞ્ગ વધારે શ્રમ લેવાયું જણાય છે અને આખા પર્વનેજ નવું મનુષ્ય આપવામાં આવ્યું હોય એવું લાગે છે. આધુનિક મમયનાં પુરાણોની પેઠે એક પત્રી એક કિપમાએ અંદર આવી જાય છે. માત્રા અધ્યાયને છેડે એક સાર્વજનિકીકરણનો સ્પોક છે એ ધણું નવાઈ જેવું છે. વળી ધૂનગપ્ત કહે છે કે ડોળે ચાર વેદનો અને પાંચમા આખ્યાનનો (એટલે ભાગવતનો) અભ્યાસ કર્યો હતો. એના વખતમાં ભારત હતુંજ નહીં. ત્યારે એણે ભારતનો અભ્યાસ કર્યો એ કેની રીતે બની શકે ? વળી દ્રોણપર્વ વધારે હાસ્યનિક અને દનકથાના જેવા સ્વરૂપનું છે.
૨. આ પર્વનાં લાંબા છંદ વાળાં સ્લોકોમાં વૈવિધ્ય આજનામાં આવ્યું છે. મુખદ્રાવુ સાન્ન્ય અને એનો વિવાદ એ ધણું ખરૂ પાઞ્ગથી ઉમેરાવામાં હશે. જે સ્લોકો અર્જુને કરેલા તેજ એમાં આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૭૭)

૩. સ્વપ્નાવસ્થામાં અર્જુનને શિવ પાસે લઈ જવામાં આવે છે તે અધ્યાય પણ પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

(અધ્યાય ૮૦)

૪. તેજ પ્રમાણે બીજો અધ્યાય કે જેમાં ધર્મનાં સ્નાનાદિ કાર્યોની શોભા વર્ણવવામાં આવી છે તે પણ પાછળથી ઉમેરાયેલો છે. બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે કે “બીજો દિવસે શું થયું?” એ ઉપરથી એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે. બીજો દિવસ તો ક્યારનો ભયો હતો અને અર્જુન તથા કૃષ્ણે શું કર્યું તે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ક્યારનું કહ્યું હતું.

(અધ્યાય ૮૪)

૫. ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે “સૈધવનાં ઘરોમાં હમેશના જેવો અવાજ આજે મહારા સાંભળવામાં આવતો નથી.” આ ઉપરથી જણાય છે કે એ છાવણીમાં રહેતો હશે, અને કદાચ એ ગાજપુરમાં રહેતો હોય તોપણ સંજય દરરોજ એને યુદ્ધની વાત કહેતો હતો એમ નહોતું. દ્રોણના મૃત્યુ પછીજ એ એની પાસે આવ્યો હતો અને શું શું બન્યું તે એને જણાવ્યું હતું.

(અધ્યાય ૮૫)

૬. સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવાના યુદ્ધની હકીકત પાછળથી ઉમેરાયેલી છે. ઘણુંખડું ભીષ્મ સાત્યકિના રથમાં હતો. એ રથમાંથી એ નીકળ્યો ક્યારે ? એ માણસો એકબીજાને રથમાંથી ઉતારે એ દેખાવ વિચિત્ર જણાય છે. એજ પ્રમાણે યુદ્ધ પૂર જોશમાં હતું તે વખતે એ બે જણા ખાલી હાથે મશ્સની પેડે લડ્યા એ બનાવ પણ વિચિત્ર છે; અને આ સઘળી વખતે અર્જુન શું કરતો હતો ?

(અધ્યાય ૧૪૨-૧૪૩)

૭. ભીમે સાત વખત દ્રોણના રથને હાથવતી ઉચકીને ફેંકી દીધો એ વૃત્તાન્ત કેવળ અતિશયોકિતથી ભરેલો છે.
૮. દ્રોણ અને ઘટોતકચ એ બેના બીજી વખતના યુદ્ધ વિષેના જે અધ્યાય છે તે ઘણુંખડું પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હોય એવા જણાય છે.

ખન્ને જણા એકબીજાને કડવાં વચનો કહે છે તે છતાં પોતે અગાઉ ધરોત્કચને હરાવ્યો હતો તે વિષે દ્રોણ કેઈ પણ કહેતો નથી. બીજું, ધરોત્કચ પોતાની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેના લાવ્યો હતો, પણ શરૂઆતમાં એ અક્ષૌહિણી સેના વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. ત્રીજું, એણે ૮ અક્ષૌહિણીને અને પાછળથી ૭ અક્ષૌહિણીને હરાવી એવું જણાવવામાં આવ્યું છે, અને આ વાત અસંભવિત છે.

૯. ૧૮૪ અધ્યાયના અન્ત ભાગમાં વ્યાસનું આગમન થાય છે તે વગર જરૂરનું અને નકામું છે.

૧૦. આ પર્વને છેડે દીકાકાર કબૂલ કરે છે કે આ પર્વમાં શ્લોકોની સંખ્યા સૌતિની જણાવેલી સંખ્યા કરતાં વધારે છે અને તેનું કારણ દીકાકારે એવું જણાવ્યું છે કે લઘીયાઓની જૂઠ્ઠાને લીધે એટલો ફેર પડ્યો હશે. પણ લઘીયાઓની જૂઠ્ઠાને લીધે શ્લોકોની સંખ્યામાં વધારો કેવી રીતે થાય છે ? કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યા છે એજ વાત અહીં સ્પષ્ટ કબૂલ કરવામાં આવી છે.

કર્ણપર્વ.

૧. શંકરે ત્રિપુરાસુરને માર્યો એ હકીકત ફરીથી આપણમાં આવી છે. આગળ દ્રોણપર્વને છેડેજ એ હકીકત એક વાર અપાર્થ ગણી છે, અને પાછી તરતજ અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે તે પરથી એ પાછળથી ઉમેરાયલી જણાઈ આવે છે. (અધ્યાય ૩૪)

૨. દુર્યોધન વાર્તા કહે એ વિચિત્ર છે, કારણ કે વાર્તા સાધારણ રીતે ૨૬ જનો તરફથીજ કહેવામાં આવવી જોઈએ. આ વિચિત્રતા કમી કરવાને માટે દુર્યોધન પાસેથી એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું છે કે “મહારા પિતાની આગળ એક વાહણે આ વાત કહી હતી ત્યારે મેં સાંભળી હતી.”

૩. પુનરક્રિત અને વિસ્તાર એ સૌતિની રચનાનું દ્વિપણ છે.

૪. કર્ણ પોતાની બકાસ મારતો હોય છે તેજ વખતે એક વાહણે એને બે સાપ દીધા હતા તેનું એને સ્મરણ થાય એ વિગત છે. પણ અહીં આ ભાગ પાછળથી ઉમેરાયલો હોયો જોઈએ.

૫. ૫૫થી ૬૩મા અધ્યાય સુધીમાં સંકલ્પ યુદ્ધનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તેની તેજ વાર્તાનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તે કટાણો ઉત્પન્ન કરે એવો છે. યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ પણ ઘણું લાંબુ છે.
૬. યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની વચ્ચે તકરાર થાય છે, યુધિષ્ઠિર અર્જુનને વગર કારણે ઠપકો આપે છે અને અર્જુન યુધિષ્ઠિરને મારવાને માટે પોતાની તરવાર ખેંચે છે એ વૃત્તાન્ત ઉભયના સ્વભાવને પ્રતિકૂળ છે અને તે ખીસકુલ યોગ્ય પણ લાગતો નથી અને આનન્દ મણુ આપતો નથી. કૃષ્ણે એ તકરારના સમાધાનને માટે જે વચન કહ્યાં છે તે પણ એને શોભે એવાં નથી.

(અધ્યાય ૬૮)

શલ્યપર્વ.

૧. શાયે ભીમની સાથે યુદ્ધ કર્યું હોય એ અસંભવિત છે. કારણ કે એભાન સ્થિતિમાં રણક્ષેત્ર ઉપરથી ક્યારેનાએ એને લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

(અધ્યાય ૧૬)

૨. યુયુત્સુ વિદુરની પામે આવ્યો અને રાત્રે તેની સાથે રહ્યો એ હકી-
ગત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહી મંભગાવે એ વિચિત્ર છે. સંજયે એ હકી-
ગત કેવી રીતે જાણી? વિદુર તો ધૃતરાષ્ટ્રની પામે હતો. એક ઢેકણે
સંજય કહે છે કે “ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પકડ્યો.” સંજય જાતેજ
બોલનારો હોય તો તેણે “સંજયને”ને બદલે “મહેને” એમ
કહેવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૨૯)

ગદાપર્વ.

૧. જે વખતે રસ ખરેખરે જામ્યો હોય છે અને ભીમ તથા દુર્યોધનના
યુદ્ધનો વૃત્તાન્ત શરૂ થવાનો હોય છે તેજ વખતે જનમેજય વૈશં-
પાયનને વચમાં અટકાવીને તેની પામે મસ્તવતી નદીનું અને બળ-
રામની યાત્રાનું વર્ણન આપે એ જનાવની વિચિત્રતા વિશે હમે
આગળ દીકા કરી ગયા છીએ.

(અધ્યાય ૩૫)

૨. કૃષ્ણ દ્વૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને સાન્ત્વન આપવાને આવે એ લગાર વિચિત્ર છે. સંજયની જે વાર્તા હજી ચાલુ છે તેની સાથે આ હઠીગત બધમેસતી આવતી નથી. સંજયનું છેલ્લું વાક્ય એ હતું કે “ગાંધારી, કે જેના પુત્રો નારા પામ્યા હતા, તેની પાસે એ ગયો.” પણ ગાંધારી ત્યાં હતી નહીં, કારણ કે તેને મોકલી દેવામાં આવી હતી સંજયની નિમ્ન દૃષ્ટિ જતી રહી હતી એટલે સંજયે આ પણ જોયું હોય એ બનવા જોગ નથી. વળી કૃષ્ણ જ્યારે આવે છે ત્યારે એ દ્વૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને સાથેજ જોય છે.

(અધ્યાય ૬૩)

૩. કૃષ્ણ ઉતર્યો તેની સાથે અર્જુનનો રથ બળાને ભસ્મ થઈ ગયો એ વાત હમણાં જેની છે કારણ કે કૃષ્ણ તો રોજ અધ્યાત્મમયે રથમાંથી ઉતરતો હતો, અને દ્રોણ તથા કર્ણના બ્રહ્માસ્ત્રની અસરને રહામાં આશ્ર વડે અર્જુન નાશ કરતો હતો તેના વર્ણનની ખુબી ક્યા રહે છે ?

સોશિકપર્વ.

૧. અશ્વત્થામા શિવને પ્રમન્ન કયે છે એ વાત પાછળથી ઉમેગયલી છે અને એના અપરાધ તથા નિન્દાને વધારે ઘોર અરૂપ આપવાને માટે એ વાત દાખલ કરવામાં આવી છે (અધ્યાય ૭)
૨. અશ્વત્થામા દુર્યોધનની પામે જાય છે અને નિર્દોષ પાંડવોનો પોતે વિનાશ કર્યો હતો એ વાત તેને કહી મળવાયે છે એ વૃત્તાન્તમાં પણ વિરોધ સમાયયો છે, કારણ કે આગળ પર્વને છેડે દુર્યોધનને મરી ગયેતો જણાવનામાં આવ્યો હતો. (અધ્યાય ૧૧)
૩. મહાદેવ અને સ્ત્રિગપૂજના માહાત્મ્ય નિરેતુ કથન આ પર્વને છેડે કરવામાં આવ્યું છે તે વગર જરૂર નહીં.

સ્ત્રીપર્વ.

૧. વિદુર અને સંજય તરફથી જે સાન્ત્વન આપવામાં આવે છે તેમાં તેની તેજ હઠીગત અને તેના તેજ શ્લોક પણ પ્રતીતી લેવામાં આવે છે. (અધ્યાય ૨-૪)

૨. વ્યાસ ગાંધારીને રણભૂમિનાં દર્શન કરાવે છે તેમાં પણ તેનો તેજ વિચાર જોવામાં આવે છે. ગાંધારી તરફથી રણભૂમિનું જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે કવિત્વહીન છે અને તેના વિશે હમે આગળ દીકા કરી ગયા છિયે.

(અધ્યાય ૧૬-૧૭)

૩. ગાંધારી કૃષ્ણને શાપ દે છે એમ કરીને ભવિષ્યમાં બનનારી હઠીગત વગર કારણે આગળથી જણાવી દેવામાં આવી છે. એ વિશે પણ હમે આગળ દીકા કરી ગયા છિયે.

(અધ્યાય ૨૫)

શાન્તિપર્વ.

૧. આ સ્થળે મુખ્ય દ્વારિકામાં હતી એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને અગાઉ એવું આવી ગયું છે કે એ હાવળીમાં હતી અને અભિમન્યુના મરણ વખતે એને દિકામો આપવામાં આવ્યો હતો.
૨. વ્યાસ અને અર્જુનનાં ભાષણોમાં પુનરક્તિ ઘણી છે. સોળ રાત્રીઓની વાત પણ અહીં કરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૨૨, ૨૭, ૨૮, ૨૯)

૩. સ્થમન્તપચક અને પરશુમહે કરેલો ક્રતિયોનો નાશ એ વિશેની વાર્તા અહીં કરીથી આપવામાં આવી છે. અગાઉ આદિપર્વમાં એ વાર્તા આવી ગઈ છે.
૪. શુધિહિર પોતાના ભાઈઓને ધર્મ, અર્ધ, અને કૃમ વિશેના પ્રશ્નો પૂછે અને હીમ એને મુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેની બક્ષામણ કરે એ તદન અનુચિત અને અપ્રાસંગિક છે.
૫. બોધ્ય અને કૃત્યપ અને કુંડની વાર્તાઓ ઘણુંખડ પાછળથી ઉમેરાયેલી છે.
- (અધ્યાય ૩૭૮.)
૬. ૧૬૦મો અને ૧૬૨મો અધ્યાય ગદ્યમાં છે અને તે હાલનાં ગ્રામોની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયેલા છે. એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે.

૭. વિષ્ણુની સ્તુતિ, જગતની ઉત્પત્તિ, અને ત્રણ શુભોની પ્રદત્તિ એ વિગે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે.
૮. ધ્વજ અને ઇન્દ્રની વાતચીત ફરીથી આપવામાં આવી છે. આ મોક્ષ-પર્વમાં પુનરુક્તિ એટલી બધી છે કે તે કંટાળા આપનારી થઈ પડે છે. ૨૪૮મા અધ્યાયમાં શુભો અને તત્ત્વો વિગે પુનરુક્તિ કરવામાં આવી છે. આ પુનરુક્તિ ઘણું કરીને પાંચમી વખતની છે. ગીતાના શ્લોકો તેના તે ફરી ફરીને ટાંકવામાં આવેલા પણ ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

(અધ્યાય ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૭.)

૯. મૃત્યુની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૨૫૫, ૨૫૭)

૧૦. જાજલિ અને તુલાધારની વાર્તા પાછળથી ઉમેરાયેલી છે—અને ઘણું-ખડું અહિંસાધર્મના સમર્થનને માટે એ વાર્તા ઉમેરવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.

અનુશાસનપર્વ.

૧. વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણપણુ પ્રાપ્ત કર્યું એ વાર્તા વગર જરૂરે અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૩-૪.)
૨. ઉપમન્યુ આખ્યાન અને શિવસહસ્રનામ પાછળથી ઉમેરાયેલાં છે, એ હમે આગળ જણાવીજ ગયા હિયે. (અધ્યાય ૧૭.)
૩. બીજા અધ્યાયમાં એકદમ ઓછોના નકારા સ્વભાવ વિગે વિગ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.
૪. બ્રાહ્મણોનો મહિમા અને બ્રાહ્મણોની પવિત્રતા ફરીથી દર્શાવવામાં આવી છે. શિખિનું આખ્યાન પાછુ ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે. “ દાનધર્મ ”ની અદર આ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એ નવાઈ જોવું છે. મૂળ અનુશાસનપર્વમાં તો ઘણુંખડું દાન વિગેજ લખવામાં આવ્યું હતું.

(અધ્યાય ૩૨-૩૩.)

૫ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા વિષેની વાર્તા અહીં પાછી વિચિત્ર રીતે આપવામાં આવી છે.

૬. સુવર્ણની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને કાર્તિકેયના જન્મની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે. સાધારણ રીતે લોકોમાં સુવર્ણની નહીં પણ પાશની ઉત્પત્તિ શિખના વીર્યમાંથી થયેલી માનવામાં આવે છે.

(અધ્યાય ૮૪, ૮૫, ૮૬.)

૭. “ હે બ્રહ્મન્ ” આ વિષેની સવિસ્તર હકીકત જણવાની મહારી ધમ્મ છે ” (અધ્યાય ૮૫). અહીં ભીષ્મના સમ્બન્ધમાં ‘ બ્રહ્મન્ ’ એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એ નવાઈ જવું છે.

૮. ઉમામહેશ્વરનો સંવાદ પાછળથી ધુસારી દેવાયલો અને હાસ્યજનક છે. તેના તે જૂના પ્રશ્નો ફરીથી આ સ્થળે પૂછવામાં આવ્યા છે, અને જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મ વડે કરીનેજ બ્રાહ્મણ થવાય છે, અને સારા આચાર વડે કરીને માત્ર આવતા જન્મમાંજ બ્રાહ્મણ થઈ શકાય.

(અધ્યાય ૧૪૦-૧૪૮.)

૯. અશ્વત્થ અને કૌશિકેન્દ્ર આખ્યાન આગળ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં અને કૃષ્ણ અને દુર્વાસાના આખ્યાનમાં કંઈ ફેર નથી.

(અધ્યાય ૧૫૯-૧૬૦)

૧૦. ૧૬૬મા અધ્યાયમાં આપેલી સહવારની પ્રાર્થનામાં નદીઓને ફરીથી ગણાવવામાં આવી છે.

૩. અભિમન્યુના મરણ વખતે પૃથ્વી માતા મુબદ્રાને દિલાસો આપે એ કેવી રીતે બની શકે ?
૪. એક નોખિયો સુધિષ્ટિરના અશ્વમેધની નિન્દા કરે છે એ અધ્યાય અહિંસાધર્મના સમર્થનને માટે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો છે.
(અધ્યાય ૬૦)
૫. એ નોખિયાને કોઈનો શાપ હતો એ વાત એથી પણ મોડા વખતમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને આગલા અધ્યાયની સાથે એ વાત બંધ બેસતી આવતી નથી.

આશ્રમવાસિષ્ઠ્ય.

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર સુધિષ્ટિરને રાજ્યસાસનપદ્ધતિ વિશે જે શિખામણ આપે છે તે એકના સ્વભાવથી તદ્દન ઉચ્ચ છે. (અધ્યાય ૧-૭)
૨. નારદે પાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે “દેવતાઓ માંદોમાંદો એવી વાત કરતા હતા કે ધૃતરાષ્ટ્ર કૃષ્ણે સોકમાં જશે.” આ લગાર વિચિત્ર છે અને ધાર્મિક પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૩૮-૩૯)
૩. પાંડવો અને તેમની સ્ત્રીઓ વિશેનું વર્ણન તદ્દન અપ્રાસંગિક છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો એટલુંજ નહીં પણ આશ્રમવાસી હતો, એટલે એ ચિત્રનો સાક્ષાત્કાર એનાથી થઈ શકે એમ હતું નહીં.
૪. મરેણાં માણસો ફરીથી દેખાય એ વિચાર પ્રાચીન-ભારતના નેટલોજ પ્રાચીન-છે, તોપણ જનમેજયને એના પિતાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું એ વૃત્તાન્ત ચોખ્ખો પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ.

૧. પાંડવો પશ્ચિમ, દક્ષિણ, અને પૂર્વ તરફ ગયા અને તેમણે દ્વારિકાનો પ્રણય થતો જોયો એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. તેઓ એટલું બધું ચાલી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન ઈશાન દિશા તરફજ થાય છે.

(જુઓ ભૌધાયનનું ધર્મશાસ્ત્ર)

(અધ્યાય ૧, ૨, ૩,)

- ૫ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા વિરેની વાર્તા અડાં પાછી મિચ્છિત રીતે આપનામા આવી છે
- ૬ સુમરૂની ઉત્પત્તિ વિરે કહેનામા આ યુ છે અને કાર્તિકેયના જન્મની વાર્તા ફરીથી આપવામા આવી છે સાવાગ્ણ રીતે લો ! મા સુમરૂની નહીં પણ પાગની ઉત્પત્તિ શિવના વીર્યમાથી થયલી માનવામા આવે છે

(અધ્યાય ૮૪, ૮૫, ૮૬)

- ૭ હે બ્રહ્મન ! આ વિરેની સમિત્તર હમીગત જાણનાની મહારી ઇચ્છા છે (અધ્યાય ૮૫) અહીં ભીષ્મના સમ્બન્ધમા " બ્રહ્મન " એ શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે એ નનાઈ જેવું છે
- ૮ ઉમામહેશ્વરનો સનાદ પાછળથી ધુસાડી દેનાયો અને હાસ્યજનન છે તેના તે જૂના પ્રશ્નો ફરીથી આ મ્થળે પૂછનામા આવ્યા છે, અને જણાવનામા આવ્યું છે કે જન્મ વડે કરીનેજ બ્રાહ્મણ થનાય છે અને સારા આચાર વડે કરીને માન આનતા જન્મમાજ બ્રાહ્મણ થઈ શકાય

(અધ્યાય ૧૪૦-૧૪૮)

- ૯ અયુનન અને કૌશિ નુ આખ્યાન આગળ આપનામા આવ્યું છે, તેમા અને કૃષ્ણ અને દુર્વાસાના આખ્યાનમા ઝડિફેર નથી

(અધ્યાય ૧૫૮-૧૬૦)

- ૧૦ ૧૬૬મા અધ્યાયમા આપેલી મહાગ્ની પ્રાર્થનામા નહીંઓને ફરીથી જણાવનામા આવી છે

અન્ધમેધપર્વ.

- ૧ ધર્મરાજનો શોષ અને વ્યાગ અને કૃષ્ણ તરફથી એને અપાયો દિનાસો એ વિરે પુનરુક્તિ રવામા આવી છે ઉત્તમ અને મહિની વાર્તા આદિપર્વમા જુદે મંત્રપે અપાઈ ગયલી હોય એમ જણાય છે

(અધ્યાય ૫૩-૫૮)

૩. અગ્નિમન્યુના મરણ વખતે પૃથ્વી માતા મુબદ્દાને દિલામો આપે એ કેવી રીતે બની શકે ?
૪. એક નોળિયો મુધિધિરના અશ્વમેધની નિન્દા કરે છે એ અધ્યાય અહિંસાધર્મના સમર્થનને માટે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો છે.
(અધ્યાય ૯૦)
૫. એ નોળિયાને કોઈનો શાપ હતો એ વાત એથી પણ મોડા વખતમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને આગલા અધ્યાયની સાથે એ વાત બંધ-બેસતી આવતી નથી.

આશ્રમવાસિપર્વ.

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર મુધિધિરને રાજ્યશાસનપદ્ધતિ વિશે જે શિષ્યામણુ આપે છે તે બેઉના સ્વભાવથી તદ્દન ઉગ્રી છે. (અધ્યાય ૧-૭)
૨. નારદે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે “દેવતાઓ માંહોમાંહે એવી વાત કરતા હતા કે ધૃતરાષ્ટ્ર કુબેર લોકમાં જશે.” આ લગાર વિચિત્ર છે અને ધર્મ-ખર્ચ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૩૮-૩૯)
૩. પાંડવો અને તેમની સ્ત્રીઓ વિષેનું વર્ણન તદ્દન આપ્રામંગિક છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો એટલુંજ નહીં પણ આશ્રમવાસી હતો, એટલે એ ચિત્રનો સાક્ષાત્કાર એનાથી થઈ શકે એમ હતું નહીં.
૪. મરેકાં માણસો ફરીથી દેખામ એ વિચાર પ્રાચીન-હારતના જોટકોજ પ્રાચીન-છે, તોપણ જનમેજયને એના પિતાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું એ જ્ઞાન્ત યોગ્યો પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ.

૧. પાંડવો પશ્ચિમ, દક્ષિણ, અને પૂર્વ તરફ ગયા અને તેમણે દ્વારિકાનો પ્રક્ષમ થતો જોયો એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. તેઓ એટલું બધું ચાલી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મહા-પ્રસ્થાન ઈશાન દિશા તરફજ થાય છે.

(જુઓ યૌધામન્યું ધર્મશાસ્ત્ર)

(અધ્યાય ૧, ૨, ૩.)

સ્વર્ગારોહણપર્વ.

૧. આ મહાકાવ્યના દરેક પાત્રનો આત્મા જે દેવથી એનો ઉદ્ભવ થયેલો તે દેવમા મૃત્યુ પછી પાછો બળી ગયેલો જાણાવવામાં આવ્યો છે, આ વિચાર ધણુ કરીને અર્વાચીન છે.
૨. છેલ્લા અધ્યાયમાં પર્વોત્તુ વર્ણુન આપવામાં આવ્યુ છે તે ચોખ્ખુ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલુ છે. વૈશંપાયન ચાલ્યો ગયો છે અને જનમેજય ગાંજપુરમાં પાછો આવ્યો છે અને સૂતે સૌનકની આગળ ભારત વાંચાના પુણ્ય વિશે કહ્યુ છે. જનમેજય ૪૨ીથી આવીને શુદ્ધાં શુદ્ધાં પર્વો વિષેની વિગતો વૈશંપાયનને પૂછે એ નવાઈ જેવું છે. વળી આ રથજે રામાયણ વિશે, ૧૮ પર્વ વિશે, અને હરિ તથા કૃષ્ણની પૂજા વિશે કથન કરવામાં આવ્યુ છે.

પરિશિષ્ટ ૫.

મહાભારતમાં ગ્રહોનાં બળ્યે સ્થાનકો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો.

મહાભારતના યુદ્ધનો જે સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે સમયે ગ્રહોની ખરેખરી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી. આ ગણતરીઓને માટે લક્ષ્મર કાલેજના પ્રોફેસર આપ્તેનો આપણે આભાર માનવો જોઈએ:—

કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા.

(શુક્રવાર) કંપ—૩૧૮૦

ગ્રહો.	અંશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૪° ૫૬' ૨"	જ્યેષ્ઠા
બુધ	૨૨૫° ૩૨' ૫૨"	અનુરાધા અથવા જ્યેષ્ઠા
શુક્ર	૨૧૮° ૨૬' ૩૪"	અનુરાધા
મંગળ	૨૫૮° ૩૯' ૪૩"	પૂર્વાષાઢા અથવા ઉત્તરાષાઢા
બૃહસ્પતિ	૩૫૦° ૨૨' ૨૨"	રેવતી
શનિ	૩૧૪° ૫૫' ૮"	શતતારકા
રાહુ	૨૩૫° ૧૮' ૨૯"	જ્યેષ્ઠા

સૂર્યગ્રહણ થયું હશે. આગલી પૂર્ણિમા ઉપર ચન્દ્રગ્રહણ થયું હોય એ સંભવિત નથી.

૨. કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા.

(શનિવાર) કંપ—૨૫૬૭

ગ્રહો.	અંશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૩° ૪૧' ૨૦"	જ્યેષ્ઠા
બુધ	૨૪૧° ૨૨' ૫૮"	મૃગ
શુક્ર	૨૭૮° ૪૩' ૩૦"	ઉત્તરા અથવા શ્રવણ અથવા ધનિષ્ઠા.
મંગળ	૨૩૮° ૨૨' ૪"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૃગ
બૃહસ્પતિ (વક્રગતિનો)	૨૩૭° ૨૮' ૨૨"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૃગ
શનિ (વક્રગતિનો)	૨૫૪° ૩૧' ૫૧"	પૂર્વાષાઢા અથવા ઉત્તરાષાઢા
રાહુ	૨૧૯° ૫૬' ૩૧"	અનુરાધા.

સૂર્યગ્રહણ થયુ હોય એ ઘણું સંભવિત છે. આગલી પૂર્ણિમા ઉપર ચન્દ્રગ્રહણ થયુ હોતું.

૩. કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા.

(શુક્રવાર) કપ—૨૫૨૭

ગ્રહો	અશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૧૨° ૪' ૫૮"	વિશાખા અથવા અનુરાધા.
બુધ	૨૧૪° ૨૭' ૫૭"	અનુરાધા
શુક્ર	૨૫૫° ૫૮' ૨૬"	પૂર્વા અથવા ઉત્તરાર્ધાશ્વિ
મંગળ	૨૯૮° ૨૬' ૯"	ધનિષ્ઠા અથવા શતતારકા.
બૃહસ્પતિ	૧૩° ૪૨' ૧૦"	ભરણી
શનિ	૨૪° ૧૫' ૩"	ભરણી અથવા કૃતિકા
ગહુ	૧૬૨° ૪૩' ૫૮"	હસ્ત

ચન્દ્રગ્રહણ અને સૂર્યગ્રહણ એમાંથી એક પણ થવાનો સભવ નથી.

૪. કાર્તિક વદ ૧૦.

(રવિવાર) કપ—૧૨૭૧

(એટલે ઇ. મ. પૂર્વે ૧૧૬૪ ના અક્ષોબ્ધ માસની ૩૧મી તારીખ)

(મિ. આયરની નિર્ણીત કરેલી તારીખ)

ગ્રહો.	અશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૧° ૧૩' ૩૭"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૂળ
બુધ	૨૪૬° ૪૧' ૪૯"	મૂળ અથવા પૂર્વા
શુક્ર	૨૩૩° ૧૮' ૫૭"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૂળ
મંગળ	૨૫૧° ૩૫' ૨૪"	
બૃહસ્પતિ	૩૨૨° ૫૨' ૧૨"	
શનિ	૨૫૩° ૫૪' ૨૭"	
ગહુ	૮૮° ૫' ૨૫"	

ચન્દ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ એમાંથી એક પણ થવા

યુદ્ધના પહેલાં તરતજ સૂર્યમહલ થયું હતું એ વાત ધણુંખંડ સાચી હશે; અને એ વાત પાછળથી બંનાવી કાઢી હશે, એવું માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી. ઉપર જે હકીગત આપવામાં આવી છે તેનાથી સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલી તારીખનું વિશેષ સમર્થન થાય છે. સક સંવત પહેલાં ૨૫૬૬ વર્ષ એવો ગર્ગના વચનનો હતું અર્થ કરે છુ એ તારીખ ધણી સંભવિત પણ જણાય છે. બીજી તારીખો ઉપલી હકીગત ઉપરથી અસંભવિત માલમ પડે છે.

પણ એ વાત અપ્રસ્તુત છે, મહોનાં આ સ્થાનકોની સાથે મહાભારતમાં જણાવેલાં સ્થાનકોની આપણે સરખામણી કરીએ છિયે ત્યારે આપણને એ મહાભારતમાં જણાવેલા સ્થાનકો ખોટાં છે એવું ખાત્રીથી માલમ પડે છે. વળા ઉદ્યોગ પર્વના જે અધ્યાયમાં દુર્યોધનના પક્ષમાંથી કહ્યુંને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરતો કૃષ્ણને દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે અધ્યાય પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો છે એવું હમે આગળ દર્શાવી ગયા છિયે. તેજ પ્રમાણે હીમપર્વની શરૂઆતના એક અધ્યાયમાં બ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવે છે કે ‘હમે વચ્ચે પડીને યુદ્ધ થતું અટકાવો’ અને કહે છે કે “એ યુદ્ધ જોવાની જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્ય દષ્ટિ આપુ” તે અધ્યાય પણ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો છે. મુખ્યત્વે કરીને આ બે અધ્યાયમાં મહોનાં સ્થાનક વિષે ઉપરની હકીગત આપવામાં આવી છે, અને તે વખતે જ અપશુકનો થતાં હતાં તેની ટીપ જેમ બને તેમ લાંબી કરવાના હેતુથી સૈાતિએ એ હકીગતો દાખલ કરી છે એમાં કંઈ પણ મશય નથી. પરન્તુ એ હકીગતો પાછળથી ઉમેરાયલી છે એવું માનવા છતાં પણ એ વિષે સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે એ હકીગતો વગર વિચારે નહીં, પણ ધણી બુદ્ધિપૂર્વક અને ચતુરાઈથી દાખલ કરવામાં આવી હોની જોઈએ એવું માન્યા વગર આપણને ચાહે એમ નથી. આ કારણથી બહારથી પરસ્પર વિરોધવાળાં જણાતાં આ વચનોને કેટલે અંશે આપણાથી પરસ્પર અનુકૂલ બનાવી શકાય છે અને એ સમ્યન્ધમાં ટીકાકાર શું કહે છે તેની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે આ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

એ વિષયને હાથમાં લેતા પહેલાં, ટીકાકાર પોતાની ટીકામાં કેટલીક

વાર જે સર્વતોભદ્ર ચક્ર વિશે લખે છે તે વાંચકની આગળ રજૂ કરવું જરૂરનું છે. એ ચક્ર નરપતિના સ્વેદા “નરપતિવિજય” નામના ખગોળ-શાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથમાંથી લીધેલું છે અને યુદ્ધવિષયક પ્રશ્નોના સમ્બંધમાં એના વિશે ઘણી વાર કથન કરવામાં આવે છે. એ ચક્રની આપણા કામને માટે જરૂરની રૂપરેખા હમે બાજુ પરના પૃષ્ઠ પર દોરીએ છિયે.

આ ચક્રમાં એક ચોરસની દરેક બાજુએ કૃત્તિકાથી માંડીને સાત સાત નક્ષત્રો આપ્યા છે અને માત્ર સગવડને ખાતર ખૂણાઓમાં ચાર અક્ષરો મૂક્યા છે. આમાંના ગમે તે નક્ષત્રમાંથી ગ્રહના વેધ જુદી જુદી દિશામાં અને ખાસ કરીને ત્રણ દિશામાં છે. ગ્રહ જ્યારે વક્રગતિનો હોય છે ત્યારે એનો વેધ પાછલી તરફનો હોય છે; અને જ્યારે સીધો હોય છે ત્યારે સમજાનો વેધ આડી લીટીમાં હોય છે. એ સિવાય બીજા વેધ છે તેના વિશે આ સ્થળે કંઈ લખવાની જરૂર નથી.

હવે સર્વ કોઈ કૃત્ત્વ કરે છે કે કૃષ્ણ વિદિને માટે ગયા હતા તે કાર્તિક માસમાં ગયા હતા. તે વખતે ચન્દ્ર રેવતી નક્ષત્રમાં હતો:—

“કૌમુદે માસિ, રેવત્યાં શરદન્તે હિમાગમે ॥”

(ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૮૨)

હસ્તિનાપુર ખેંચનાં એને બે ત્રણ દિવસ થયા હોવા જોઈએ અને પોતાના કામથી કારક થનાં એને બે દિવસ લાગેલા હોવા જોઈએ. એ જ્યારે હસ્તિનાપુરથી પાછા ફર્યા ત્યારે એણે કર્ણને કહ્યું કે “આજથી સાત દિવસે અમાવાસ્યા આવશે તે દિવસથી યુદ્ધ શરૂ કરજો, કારણ કે તે દિવસે શુક્રનો ઉદય છે.” હવે દીકરાને એવું ધારે છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્ર જ્યેષ્ઠમાં હોવાનો મંબવ હતો, અને “મહાભારતની તારીખ” એ નામનું પુસ્તક લોકમાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, તેના લખનાર મિ. આયર પણ એમજ ધારે છે. જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રનો અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. દુર્યોધને પુખ્ત નક્ષત્રમાં એટલે કૃષ્ણના ગયા પછી બીજો દિવસે અથવા તરતજ પોતાના સૈન્યને ખમેડવું. ૭ દિવસમાં ચન્દ્ર પુખ્તથી જ્યેષ્ઠ સુધી ખેંચ્યો હોય એ મંબવિત જણાવું નથી, અને મિ. આયર એવી કલ્પના કરે છે કે ૭ દિવસ લખ્યા

અ	કૃતિકા	રોહિણી	મૃગ	આર્દ્રા	પુનર્વસુ	પુષ્ક	અશ્વિની	અ
ભગણી								મધા
અશ્વિની			૧		૪			પૂર્વા
રેવતી			૨					શુક ઉત્તરો
ઉત્તર ભાદ્રપદ			૩					હસ્ત
પૂર્વ ભાદ્રપદ						૬		ચિત્રા
શતભાંગ								સ્વાતિ શની
ધનિષ્ઠા								વિશાખા ગુરુ
૧	શ્રવણ	આશ્લેષા	ઉત્તરા ષાઢ	પૂર્વાષાઢ	મૂલ	જ્યેષ્ઠ સુક્ર-ચંદ્ર	મનુરાધા શુક્ર	૨

છે તેને બુદ્ધે ૧૦ દિવસ હોવા જોઈએ. પણ એ ભૂલી જાય કે એ પક્ષ ૧૩ દિવસનોજ હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ વખતે ચન્દ્રની ગતિ ધણી ત્વરિત હોવી જોઈએ.

કૃષ્ણ સાથેની વાતચીતમાં કર્ણે નીચે પ્રમાણે કહે છે (૧૪૨મો અધ્યાય, ઉદ્યોગ પર્વ):—

“પ્રાજાપત્યં हि नक्षत्रं ग्रहस्तौक्ष्णो महाद्युतिः ।

• शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥

કૃત્વા ચાક્ષારકો ઘનં જ્યેષ્ઠાયાં મધુસૂદન ।

અનુરાધાં પ્રાર્થયતે ચૈત્રં સંગમયન્નિવ ।

નૂનં મહદ્ગ્ર્યં કૃષ્ણ કુરુણાં સમુપસ્થિતમ્ ।

વિશેષેણ हि घाण्णैय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥

સોમસ્ય લક્ષ્મ વ્યાવૃત્તં રાહુર્કમુપૈતિ ચ ।

द्विघञ्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥”

(પ્રજાપતિનું નક્ષત્ર, એટલે રોહિણી તેને શનિનો કુદ ગ્રહ પીડા કરે છે. મંગળ જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રથી વફગતિ પામીને અનુરાધા નક્ષત્રને શોધે છે. ખરેખર, કૌરવોને મહાભયનું કારણ આવી પડ્યું છે. ખાસ કરીને, એ ગ્રહ ચિત્રાને પીડે છે. ચન્દ્રની સ્થિતિ વિપરીત થઈ ગઈ છે, અને રાહુ સૂર્યની પામે જાય છે. આઠાશમાંથી ઉત્કાષાત પણ જોશભેર થાય છે.)

નહારો કૃષ્ણપક્ષ સાધારણ રીતે વઘ પચમીથી શરૂ થતો ગણવામાં આવે છે, એટલે આ વચન, ‘કર્ણે કલાં તે કાર્તિકના કૃષ્ણપક્ષની પંચમીને દિવસે અથવા તે સાર પછીને કુદાર્ધ દિવસે કલાં હોવાં જોઈએ. તે દિવસે પુષ્ય અથવા પુનર્વસુનું નક્ષત્ર આવતું હોય એ ધણું બનવા જોગ છે.

ત્યાર પછી ઉભય પક્ષની સેનાઓ કુરુક્ષેત્રમાં જઈને મુકામ કરે છે. જુદા જુદા વિભાગને માટે જુદી જુદી છાવણીઓ રાખવામાં આવે છે, અને એ છાવણીઓને એવી મગવડભરેલી બનાવવામાં આવે છે કે હરિસ્ત્રપુર પણ નિમાટે પડી જાય. આ છાવણીઓ તૈયાર થતાં કેટલાક

લાગેલા હોવા બોધીએ. એ દરમ્યાન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જાય છે અને તેને લગાઈ ન થવા દેવા સમજાવે છે, પણ તે નકામું જાય છે. વ્યાસ નીચેનાં અપશુકનો ગણાવે છે.—

ધૂમકેતુર્મહાઘોરઃ પુપ્પં ચાક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ।
 સેનયોરશિષ્યં ઘોરં કરિષ્યતિ મહાગ્રહઃ ॥
 મઘાસ્વહારકો ઘ્ર્ણઃ ધ્રુવણે ચ શૂદ્રસ્પતિઃ ।
 મગં નક્ષત્રમાક્રમ્ય સૂર્યપુત્રેણ પીડ્યતે ॥
 શુકઃ પ્રોષ્ઠપદે પૂર્વે સમારુહ્ય વિરોચતે ।
 દેન્દ્રં તેજસ્વિ નક્ષત્રં જ્યેષ્ઠામાક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ॥
 રોહિણીં પીડયત્યેવમુભૌ ચ શશિમાસ્કરૌ ।
 વિપ્રાસ્વાત્યન્તરે ચૈવ વિષ્ઠિતઃ પરુપગ્રહઃ ॥
 ઘ્ર્ણાનુવ્રતં કૃત્વા ચ ધ્રુવણં પાઘકપ્રમઃ ।
 પ્રહરાશિ સમાવૃત્ય લોહિતાઙ્ગો વ્યવસ્થિતઃ ॥
 વિશાલ્યયોઃ સમીપસ્થૌ શૂદ્રસ્પતિશનેશ્વરૌ ।
 ચન્દ્રાદિત્યાણુભૌ પ્રસ્તાવેકાહ્યા હિ ત્રયોદશીમ્ ॥
 ચતુર્દશીં પશ્ચદશીં ભૂતપૂર્વીં ચ પોઢશીમ્ ।
 ર્માં તુ નામિજાનામિ અમાવાસ્યાં ત્રયોદશીમ્ ॥

“ એક મહા ભયકર ધૂમકેતુ પુપ્પ નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને જિભો છે એ મહાગ્રહ ઉભય સેનાઓનું ધણું અશુભ કર્યા વગર રહેશે નહીં. મગ નક્ષત્રમા મંગલની વક્રગતિ છે અને શૂદ્રસ્પતિ શ્રવણ નક્ષત્રમા છે. શનિનો ગ્રહ ભગ (પૂર્વા) નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને તેને પીડા કરે છે અને શુકના ગ્રહે પૂર્વ ભાદ્રપદાનું આક્રમણ કર્યું છે. ઇન્દ્રનો તેજસ્વી ગ્રહ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રનું આક્રમણ કરે છે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બેઉ રોહિણીને પીડા કરે છે. પેનો નકામો ગ્રહ વિપ્રા અને સ્વાતિની વચ્ચેમાં જિભો રહ્યો છે. રાતો ગ્રહ વક્રગતિની પાછી ઉતરી ગતિ કરીને બ્રહ્મની રશ્મિનું, એટલે શ્રવણ નક્ષત્રનું આક્રમણ કરે છે. શૂદ્રસ્પતિ અને શનિ એ બેઉ વિશાખાની પાસે પામે જિભેલા છે. તેરસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભયના ગ્રહણ થયાં હતાં. અમાવાસ્યા

ચોદસ 'જેથે દિવસે આવેલી મહે' જોઈ છે, પણ તેરસ જેવે દિવસે અમા-
વાસ્યા 'આવેલી મહે' કદી જોઈ નથી"-(લીધ્મપર્વનો અધ્યાય ૨)

આ ઉપરથી જણાય છે કે ખરેખર યુદ્ધ અમાવાસ્યા પહેલાં . હા પણ
પછી થયું હોયું જોઈએ. લીધ્મ પોતાના મૃત્યુને દિવસે કહ્યું હતું કે "બાણ-
શય્યા પર મૃતાં મૃદને ૫૮ દિવસ થયા." તે ઉપરથી મિ. આયરે એવું
અનુમાન કર્યું છે કે યુદ્ધ અમાવાસ્યા પહેલાં થયું હતું, પણ એ અનુમાન
આ ઉપરથી ખોટું દેર છે. વળી એ પણ ચોક્કસ જણાય છે કે રવિ, ચન્દ્ર,
અને રાહુ ત્રણે જ્યેષ્ઠાની પાસે હતા, કારણ કે ત્યાર વગર સૂર્યનું મહણ થયું
હોત નહીં. અમાવાસ્યા પહેલાં બોલતી વખતે કહ્યું એમ કહે કે રાહુ સૂર્યની
સમીપમાં જાય છે તેનો અર્થ પણ આ રીતે આપણાથી સમજી શકાય છે.
વળી સૂર્ય અને ચન્દ્ર બેઉ રોહિણીને પીડે છે એ બ્યાસનું વચન પણ સમજી
શકાય છે, કારણ કે જ્યેષ્ઠામાથી સ્હામસ્હામા વેધ વડે કરીને સૂર્ય અને
ચન્દ્ર બેઉ રોહિણીને પીડા કરી શકે. (જુઓ રાતી લીટી ૧). શુક ઉત્તરા
નક્ષત્રમાં હોઈને ત્યાંથી પૂર્વે ભાદ્રપદ ઉપર પ્રકાશતો હશે એમ આપણાથી
ધારી શકાય. (જુઓ રાતી લીટી ૨). "વિશેષેણ દિ યાગ્નેય ચિત્રાં
પીઙ્ગયતે મહઃ" (ખાસ કરીને એ મહ ચિત્રાને પીડે છે) એ કહ્યુંનું વચન
અને "ચિત્રાસ્વાત્યન્તરે ચૈવ યિષ્ઠિતઃ પરુવમહઃ" (પેસો નારો મહ
ચિત્રા અને સ્વાતિની વચમાં જોબો રહ્યો છે) એ બ્યાસનું વચન બેઉ
કોઈ ધૂમકેતુને અથવા કોઈ નારો કલ્પિત તારકને ઉદેશીને કહેવાયલાં છે

કરે છે કે મધા એ માત્ર અનુરાધાનું સાધન અભિધાન છે. મંગળની અવલુમાં સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે તે તરફ એ તદ્દન દુર્લક્ષ રાખે છે. દીકાકારનું ધારવું એવું છે કે સર્વતોબદ્ધ્યક પ્રમાણે મંગળ ખરેખરો મધામાં હતો અને વેધને લીધે એણે અવલુ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. પણ કહેવું મંગળને જ્યેષ્ઠ અને અનુરાધાની વચમાં મુખ્ય છે એ વાતનું દીકાકારને આ સ્થળે વિસ્મરણ થયું જણાય છે. હમાસ વિચાર પ્રમાણે ખરેખરો ખુલાસો એ છે કે વ્યાસ બોલતા હતા તે વખતે મંગળ વક્તવ્યતાથી હોધને અનુરાધા તરફથી વિશાખા તરફ જતો હતો. વક્તવ્ય હોવાથી એનો વેધ અનુરાધા તરફથી મધા તરફ જાય છે, કારણ કે એજ પહેલો નક્ષત્ર છે. ત્યાર પછી એની ગતિ પશ્ચાદ્ધ જાય છે અને વિશાખાથી અવલુ તરફ એનો વેધ એજ પ્રમાણે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ વચનોનું સૈાથી સારૂ સમાધાન થઈ શકે છે. બૃહસ્પતિ અવલુમાં હતો તેમજ વિશાખાની પાસે હતો. દીકાકારનું અનુમાન એવું છે કે બૃહસ્પતિ ખરેખરો અવલુમાં હતો અને ત્યાંથી એનો વેધ વિશાખા, જે છેલ્લો નક્ષત્ર છે, ત્યાં જતો હતો. એજ પ્રમાણે, એના વિચાર પ્રમાણે, શનિ ખરેખરો પૂર્વા (અથવા ભગ નક્ષત્ર)માં હતો અને ત્યાંથી એનો વેધ વિશાખા તરફ પણ જતો હતો. આના સમ્બન્ધમાં “શતપદ ચક્ર” નામના બીજા ચક્ર વિષે એ લખે છે. એ જે ખુલાસો આપે છે તેમાં ઉંડા ઉતરવાની આપણને જરૂર નથી. હમે ધારીએ છિયે કે “સમીપસ્થ” એ શબ્દ ધણો સ્પષ્ટ છે અને બૃહસ્પતિ તથા શનિ બેઉ વિશાખાની પાસે હતા એવું સૈાતિએ જણાવ્યું છે. શનિનાં સ્થાન વિષે કંઈ પણ ખુલાસો આપવાનો મોઢકે બીજકુલ પ્રયત્નજ ક્યો નથી. શનિના સમ્બન્ધમાં ત્રીજી હકીગત કર્ણના બાપણમાં કહેવાયલી છે. એ બાપણમાં શનિ રોહિણીને પીડતો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વચનોનો ખુલાસો આ પ્રમાણે થઈ શકે: વિશાખાથી બૃહસ્પતિનો વેધ અવલુ તરફ જાય છે. સ્વાતિ આગળથી શનિનો વેધ રોહિણી તરફ જાય છે (જુઓ સતી લીટી ૩). પૂર્વા અથવા ભગ નક્ષત્ર શનિથી પીડાય છે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને માટે સ્વાતિ અને વિશાખાની

વચ્ચેના સ્થાનથી વેધને આડી લીટી વડે અધિની તરફ અને ત્યાંથી સીધો પૂર્વા તરફ આપણે લઈ શકીએ. (જુઓ સતી લીટી ૪).

આ જુદા જુદા વેધમાં અને હાલની જ્યોતિષવિદ્યામાં જે ચાર પ્રકારની ‘ દષ્ટિ ’ઓ જણાવવામાં આવે છે તેમાં ઝાઝો ફેર નથી એવું માલમ પડે છે. એ ચાર પ્રકારની દષ્ટિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) આખી અથવા અર્ધચન્દ્રાકાર, એટલે ૧૪ નક્ષત્રને અંતરે; (૨) પોણી અથવા ત્રિકોણાકાર, એટલે ૯ અથવા ૧૮ નક્ષત્રને અંતરે; (૩) અડધી અથવા ચતુષ્કોણ, એટલે ૭ અથવા ૨૧ નક્ષત્રને અંતરે; અને (૪) પા અથવા પટ્કોણ, એટલે ૪ અથવા ૧૬ અથવા ૨૪ નક્ષત્રને અંતરે. રોહિણી અને પૂર્વાનો શનિનો વેધ ક્રમશઃ ૧૬ અને ૨૪ નક્ષત્રને અંતરે છે.

આ સ્થળે ઉમેરવું જોઈએ કે આ વેધ જણાવવામાં જ્યોતિષો હેતુ એવું દર્શાવવાનો હતો કે રોહિણી અને શ્રવણ એ જનન અથવા સૃષ્ટિના નક્ષત્રો, જેનો અધિપતિ બ્રહ્મા છે તે, અને પૂર્વા, જેનો અધિપતિ ભગ છે અને મધ્યા, જેના અધિપતિ પિતૃઓ છે, તેના તરફ ગ્રહોની કુદૃષ્ટિ હતી. વળી આપણાથી એવું પણ સમજાય છે કે મંગળ વક્રગતિ લઈને શનિની પાસે જાય એ ભવિષ્યના વિનાશકારી યુદ્ધનું ચિહ્ન છે એવું તે વખતે પણ હાલની પેઠે માનવામાં આવતું હતું. બોઅર લકાર્થ ચર્ચિતેની પેઠેનાં તરતજ ગ્રહોની સ્થિતિ એ પ્રમાણેની હતી.

ખરેખર યુદ્ધ ક્યારે થયું એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સ્થળે પ્રસંગનાશત્ આપણે કરીશું, અને એ સમ્બન્ધમાં “ તે દિવસે ચન્દ્ર મધ્યા નક્ષત્રમાં હતો અને સાતે ગ્રહ આકાશમાં પ્રકાશતા જણાયા હતા ” એ પ્રખ્યાત શ્લોકને આપણે તપાસીશું. આ શ્લોક અને ભીષ્મે પોતાના મૃત્યુ વખતે જણાવ્યું હતું કે “ જાણશય્યા પર સૂતાં મ્હને ૫૮ દિવસ થયા ” એ બે ઉપર આધાર રાખીને મિ. આયર એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે યુદ્ધની શરૂઆતમાં ચન્દ્ર મધ્યા નક્ષત્રમાં હતો, એટલે કાર્તિક અમાવાસ્યાના પાંચ દિવસ પેઠેનાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. પણ પુષ્ય નક્ષત્રમાં, સેનાઓએ

છાવણી વગેરેને માટે ચાલવા માંડ્યું ત્યાર પછી આ હિસાબે વર્ષમાં બેઠા દિવસ રહે છે તે બહુ ઓછા છે અને મહાભારતમાં અન્ય સ્થળોએ જે સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે તેનાથી આ સ્થિતિ વિપરીત જણાય છે. યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે ભીષ્મ આવી પહોંચ્યા તેણે કહ્યું હતું કે “મહાને નીકળ્યાને આજે ૪૨ દિવસ થયા. યુધ્ધ નક્ષત્રમાં હું નીકળ્યો હતો અને શ્રવણમાં હું પાછો આવી પહોંચ્યો.” ‘મધાવિપય’ એ શબ્દનો ટીકાકારે એવો અર્થ કર્યો છે કે મધાના અધિપતિનો પ્રદેશ મધાના અધિપતિ એટલે પિતૃઓ, જે ચન્દ્રમાં વસતા ગણાય છે, તે. એ ચન્દ્ર તે પાછો મૃગનો અધિપતિ છે. તે ઉપરથી ટીકાકાર ધારે છે કે ચન્દ્ર મૃગ નક્ષત્રમાં હતો; અને એવી રીતે યુદ્ધને અદ્યારમે દિવસે શ્રવણ, જે મૃગથી ૧૮ નક્ષત્રને અન્તરે આવેલું છે, તેમાં ભીષ્મનું આગમન થયું એ વચનની સાથે આ હકીકતને ટીકાકારે બંધબેસતી કરી છે. ટીકાકારે ભારતસાવિત્રી નામના ગ્રન્થમાંથી પણ ઉતારાઓ આપ્યા છે. એ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે ચન્દ્ર ભરણી નક્ષત્ર, જેના અધિપતિ મૃત્યુદેવ છે, તેમાં હતો અને એવી રીતે એને ‘મધાવિપય’ની સાથે સમ્બન્ધ છે. પણ આ વિચારની વિરુદ્ધ ટીકાકારે એની દલીલ કરી છે કે ભરણીથી શ્રવણ સુધીમાં ૨૧ નક્ષત્રો આવે છે તે સર્વના ઉપર ૧૮ દિવસમાં ચન્દ્રથી ફરી વળાય નહીં. પણ એ એટલું કબૂલ કરે છે કે મૃગ-શીર્ષના શુકલપક્ષની ત્રયોદશીએ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ હતી, કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ ભીષ્મનું પતન થયું હતું, દ્રોણના સેનાધિપત્ય હેઠળ રાત્રે જે ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું તે ખારસે થયું હતું, અને એ પ્રમાણે ચન્દ્રમા તે રાત્રે ત્રણેકને સુમારે ગંગેા હતો એવું મહાભારતમાં કહ્યું છે તે ખરાબર છે અને મૃગશીર્ષની અમાવાસ્યાને દિવસે દુર્યોધન હણાયો હતો. હવે હમે આગળ જણાવી ગયા છિએ કે કાર્તિકની અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યગ્રહણ થયું હતું, તે દિવસે ચન્દ્ર જ્યેષ્ઠમાં હતો. જ્યેષ્ઠ અને મૃગની વચ્ચે ૧૫ નક્ષત્રો છે. સાધારણ રીતે એટલાં નક્ષત્રો ઉપર ફરી વળતાં ચન્દ્રને ૧૪ દિવસ લાગે. “હું મહારી સપ્તા ઉપર ૫૮ દિવસ સુધી સૂતો” એ ભીષ્મનાં વચનો વિષે ટીકાકારે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે “અષ્ટપચાશત્” એ શબ્દનો

સાધારણ જીતે. '૫૮' એવો અર્થ થાય છે, પણ અહીં સોમાંથી એટલી રકમ બાદ કરવાની છે એટલે એનો '૪૨' એવો અર્થ થાય. મૃગશીર્ષના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ લીધે બાણવડે વાધાધને પડ્યો અને માધના શુક્લપક્ષની પંચમીએ એનું મરણ થયું કહેવાય છે, એટલે મૃગશીર્ષના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીથી તે માધના શુક્લપક્ષની પચમી સુધીમાં ૫૮ નહીં પણ ૪૨ દિવસ થાય છે, અને દીકાકારે એટલા માટે '૫૮'ના '૪૨' કરી નાંખ્યા છે. બપોળ અનુશાસનપર્વમાં એક ખીજો શ્લોક છે તે એની લક્ષ બહાર રહેલો જણાય છે. ત્યાં આગળ યુધિષ્ઠિરને વિષે કહ્યું છે કે યુદ્ધ પૂરૂ થયા પછી ૫૦ રાત્રી સુધી એ હસ્તિનાપુરમાં રહો અને ત્યાર પછી એ લીધને જોવા ગયો, કારણ કે ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં લીધનું મરણ થવાનું હતું. આયરની પેઠે કેટલાક શ્લોકોના પાઠ બદલ્યા વિના અથવા તો કેટલાક શ્લોકોને પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલા એમ ગણીને કાઢી નાંખ્યા વિના સધળાં વચનોને એકખીજની સાથે બંધબેસતાં કરવાં એ હમને તો અશક્ય લાગે છે. અનુશાસનપર્વનાં છેલ્લાં બે કથનોને તથા દેવાં એ સૌથી સલામતી-ભરેલો રરતો છે અને એમ કરવાથી ફરફાર પણ બહુ થોડો કરવો પડે છે. બાકીનાં સધળાં વચનોનું એ પ્રભાણે સમાધાન થઈ જાય છે અને યુદ્ધને પ્રથમ દિવસે ચન્દ્ર મૃગા અથવા ભરણી નક્ષત્રમાં હતો એવું આપણાથી માની શકાય છે. મિ મોદક એવો અર્થ કરે છે કે ચન્દ્ર ખરેખરે મધ્યામાં અને સાયન મૃગમાં હતો. લીધનું પતન અને મૃત્યુ એ બેની વચ્ચેના દિવસોની ગણતરીમાં ફરફાર ટોવાને લીધે એમને કઈ હરકત આવતી નથી.

આ શ્લોકનો દ્વિતીયાર્થ પણ પ્રથમાર્ધના જોવાજ ગુંચવણિયા છે. સાતે યદ્દ એકી વખતે આકાશમાં પ્રકાશે એ કદી બની શકે નહીં, કારણ કે સૂર્યનો જ્યારે પ્રકાશ હોય ત્યારે ખીજ યદ્દ અદશ્યજ રહે. પણ આ બનાવ તે વખતે અસાધારણ ગણાતો હતો એ વાત કબૂલ રાખીએ તોપણ સાતે યદ્દ તે વખતે ક્ષિતિજની ઉપર હતા એટલું તો બતાવી શકાવું જોઈએ. દીકાકારની પેઠે ઔદગ્ધપતિ અવણમાં હતો એવું જો આપણે માનીએ તો એ વખતે એ ક્ષિતિજની ઉપર હોઈ શકે નહીં, પણ નીચેજ હોય, અને

શુક્રનું પણ એમજ છે. આ ઉપરથી ચોખ્ખું જણાય છે કે સૌતિએ
 મહેનાં જે સ્થાન જણાવેલાં તેજ દમે પણ જણાવ્યાં છે. અમાવાસ્યાથી
 ચૌદસ સુધીમાં સૂર્ય જ્યેષ્ઠથી મૂળ સુધી ગયો હોય અને ચન્દ્ર મૂળથી મૃગ
 સુધી ગયો હોય એવું આપણે માની શકીએ. એટલે તે દિવસે સૂર્ય ગમ્યે
 ત્યારે ધ્રુવ, મંગળ અને શુક્રસ્પતિ એની સાથે હતા, શનિ એની પાસે હતો,
 શુક્ર એનાથી જરા ઉચે હતો અને લગભગ પૂર્ણિમાસ્થાના જેવો ચન્દ્ર
 પશ્ચિમ દિશા તરફ હતો. પછીના સ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વ્રહ્માના
 વડે સૂર્ય કપાઈ ગયો હોય તો એ સંધ્યા સામટી જોવામાં આવે એ
 બનવા જોગ છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

જનમેજન્યની અહાહત્યા.

જનમેજન્યની અહાહત્યા કંઈ એ એક પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્ન હમેશાં નિરુત્તરજ રહેશે એવો ભય રહે છે. વેદની અને પુરાણની કથાઓ જાણનારા અનેક વિદ્વાનોને હમે પૂછી જોયું પણ આ વિષેની દત્તકથા કોઈ પણ પુરાણમાં આવતી હોય એવી માહિતી કોઈ પણ વિદ્વાન તરફથી હમને મળી શકતી નથી. આદિપર્વના ખીજા અધ્યાયમાં જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તે તદ્દન અપૂર્ણ છે. એ વાર્તાનો સારાંશ આ રથજે આપવામાં આવશે તો તે રસદાયક થઈ પડશે. જનમેજન્ય પારિક્ષિત પોતાના ત્રણ બ્રાત્રીઓની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં એક મ્હોટો યુદ્ધ કરતા હતા. એ વખતે યુદ્ધનાં સ્થાન આગળ કેટલાક કૃતરાઓ આવ્યા. તેઓને મારીને કાઢી ચૂકવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી એ કૃતરાઓની માતા સરમા જનમેજન્ય અને એના બ્રાત્રીઓ ઉપર ગ્રીહવાઈ અને વગર વાકે પોતાના છોકરાઓ તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવી તેને માટે એણે તેઓને કપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે “ત્હમારા ઉપર કોઈ અણુધારી આક્રમ્ત આવી પડશે.” સરમાનો શાપ સાંભળીને રાજા ગમરાયો તે શ્રુતશ્રવા નામના એક ઋષિની પાસે ગયો તેણે ઉપાધ્યાય તરીકે પોતાનો છોકરો સોમશ્રવા રાજાને સોંપ્યો અને રાજાને કહ્યું કે “એ છોકરો મહાદેવકૃત્યા સિવાય ત્હમારી સઘળી પાપકૃત્યાઓનું શમન કરશે; પણ એ છોકરામાં એક દોષ છે તે એ કે કોઈ પણ આહુત્ય એની પાસે કંઈ વરદાન માગે તો તે વરદાન એ તેને આપ્યા વગર રહે નહીં.” આ શરત કબૂલ રાખીને રાજાએ એ છોકરાને ઉપાધ્યાય તરીકે સ્વીકાર્યો અને પોતાના ભાઈઓને એણે કહ્યું કે “આ છોકરો જે કંઈ આજ્ઞા કરે તેના પ્રમાણે ત્હમારે કરવું.” પછી એ તક્ષશિલા ગયો અને એ દેશ પોતાને તાંબે કીધો. અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે અને જનમેજન્યના ભાઈઓ ઉપર અણુધારી આક્રમ્ત થી આગ્રી પડી, સોમશ્રવાએ રાજાને શી મદદ આપી, સોમશ્રવાની પાસે શું વરદાન માગવામાં આવ્યું હતું અને કોના તરફથી માગવામાં આવ્યું હતું એ સઘળાં વિષે કમનશીબે આગળ કંઈ પણ હકીમત આપવામાં આવી નથી.

જનમેજયે સર્પસત્ર કીધો તે વખતે, જે ઋષિ આવ્યા હતા તેમનું પણ આ સોમશ્રવાને ગણાવવામાં આવ્યો નથી. કદાચ સૌતિએ જાણી જેમને આ વાર્તા અધુરી રાખી હશે અને એ અધુરી રહેલી વોતને બદલીને જનમેજયે કરેલા અશ્વમેધની વાર્તા આપી હશે. એ અશ્વમેધની વાર્તા હરિવંશમાં આપવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે શાસ્ત્ર-વિધિ પ્રમાણે વધ કરાયલા યજ્ઞપશુ (અશ્વ)ની સાથે જનમેજયની રાણીએ શયન કર્યું હશે તે વખતે ઇન્દ્રે તેની સાથે ઉપભોગ કર્યો. તે ઉપરથી સ્ત્રી-વાદને જનમેજયે યજ્ઞના બ્રાહ્મણોને કાઢી મૂક્યા અને રાણીને પણ પોતાના ધરમાંથી નિદામ કરી. આખરે ઋષિઓના વચ્ચે પડવાથી રાણીનો તો પાછો સ્ત્રીકાર કરવામાં આવ્યો, પણ તે સમયથી એવો ઠરાવ થયો કે હવેથી કોઇએ પણ અશ્વમેધ કરવો નહીં. હજી પણ ધણાખરા ક્ષત્રિયો આ પ્રતિબંધને માને છે.

મુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઐતિહાસીક પુસ્તકો.

ઇન્ડિયન ગેઝીટીઅર—ઇડિયા વો. ૪ થુ (જપાય છે.)

ઇલિાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ—(સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક મી. બકલના પુસ્તકનો અનુવાદ). કર્તા, રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. ખી. એ. પ્રિન્સિપાલ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ ફાર મેન, અમદાવાદ. “શાંકર બાબ્બ, કર્તવ્ય” વગેરેના લેખક. “વાંચનારને વિચાર કરવાની ટેવ પડી છે તેને તો આ ગ્રંથ ઘણો રસીક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” લાખ-એરી માટે મંજુર. પૃ. ૭૩૬. કીમત રૂપિયા બે.

ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ—(મી. સ્પીથના ઇંગ્રેજી પુસ્તક પરથી). કર્તા, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આઇ. ઇ. વર્નરાજ આવડો, સિદ્ધરાંજ ન્યસિંહ, અકબર, ભવાઇસગ્રહ, વગેરેના લેખક. “ગ્રીક લોક જેમ રાજ્ય પ્રકરણમાં પ્રખ્યાત છે તેમ તેઓની વિંદા હુન્નર, કવિતા, સંસારી રીતભાતો, વગેરે મનોરંજક અને જાણવાજોગ છે. આ પુસ્તકમાં એ સઘળાં હુંકં ખ્યાન કર્યું છે. પારખી જોલીમાં જેને યુનાની કહે છે અને આપણે જેને મૂળમાં મવન કહેતા તે એ ગ્રીક પ્રજા છે.” પૃ. ૩૮૦ (નકશા સહિત) કીમત ચૌદ આના.

મુજરાતનો ઇતિહાસ—પ્રાચીન અને અર્વાચીન. (મુખર્ધ સરકારે રચાવેલાં ગેઝીટીઅર અને ખીજાં વિવિધ સાધનો પરથી તૈયાર કરનાર); કર્તા, રાવસાહેબ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. જે-જમીન ફ્રેન્કલીન, હાંદગીનું સાક્ષ્ય વગેરેના લેખક. “આ ઇતિહાસ ઘણેભાગે વૃદ્ધ, છટો જવાયો, અનુમાનિક અને અપૂર્ણ છે, તોપણ આગળ ઉપર નવી શોધો થઇ વિશેષ પુરાવો મળી આવે ત્યાંસુધી આથી સારો ઇતિહાસ નજે તેમ નથી. ઇનામ અને લાયજેરી માટે મંજુર. ભાગ ૧, આવૃત્તિ ખીજી કીમત બાર આના, ભાગ ૨, આવૃત્તિ ખીજી કીમત એક રૂપિયો.

જંગલનો અર્વાચીન ઇતિહાસ—કર્તા, રા. સા. જમીયતરામ ગૌરી.

શંકર શાસ્ત્રી બી. એ. ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સુરત. “ગુજરાતી ભાષાનો સામાન્ય રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષો આ મંથનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે તે કારણથી ભાષા ઘણી સાદી વાપરી છે, અને વાંચનારને કંટાળો ન ઉપજે તે ખાતર કેટલીક હકીકત મને નિરસ, નેનિર-પયોગી લાગી તે આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી નથી. દરેક પ્રકરણના કેટલાક પેટાભાગ હોવાથી પ્રકરણ અને તેના પેટા ભાગ-વિભાગનાં અધ્યાય અને ખંડ એવાં નામ અનુક્રમે રાખ્યાં છે. દરેક અધ્યાયને અને તેના સાર પણ આપ્યો છે.” પૃ. ૬૮૬. ઇનામ તથા લાયબેરી માટે મંજુર. કીંમત રૂ. ૩. એ.

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર વિદ્વાન ડૉક્ટર ભંડારકરના કીમતી પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ). કર્તા, રા. રા. નવનિતરામ નારાયણભાઈ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી. “વિચાર શક્તિ” ના લેખક. પૃ. ૨૬૦. કીંમત દસ આના.

પ્રાચીન ભારત ભા. ૧ ભા. ૧—(બાણુ રોમેશચંદ્ર દત્ત દૃત Ancient India એ નામના ઇંગ્લેશ પુસ્તક ભાગ ૧ નો અનુવાદ.) કર્તા, રા. રા. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી બદ, બી. એ. પ્રાચીન હિંદુઓ કેરી તરેહની જીંદગી ગુજરાત હતા અને કેવા વિચાર ધરાવતા હતા તે જાણત વાંચનારને આખે-હુખ ચિતાર આપવાની મારી ધારણા હોવાથી સૂકતો, ઉપનિષદ એ વગેરે બનાવનારને વાંચનારની સમજ ખડા કરવાનો અને તેમને પોતાની મેજે બોલવા દેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પૃ. ૨૭૨. ઇનામ અને લાયબેરી માટે મંજુર. કીંમત બાર આના.

પ્રાચીન ભારતખંડનો મહિમા—કર્તા, સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર. પ્રાચીન ભારતખંડમાં શું શું હતું અને તેને પોતાની કીર્તિ કેરી ફેલાવી હતી, તેનું આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને તેની જોડે ભરત-ખંડે બીજી જાતિના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે તેનું પણ થોડુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પૃ. ૨૨૪. કીંમત આઠ આના.

ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહેલી રાજ્યની ઉથલ-પાથલનો ઇતિહાસ—(મરાઠી પરથી ભાષાંતર). કર્તા, રા. રા. સુનીવાલ

બાપુજી મોદી; મહાન આલ્ફ્રેડનું જીવન ચરિત્ર લખનાર. આવૃત્તિ ખીજી. પૃ. ૨૦૦. કીંમત બાર આના.

બ્રિટિશ રિસાયત પૂર્વાર્ધ—(સર દેસાઈ કૃત મરાઠી પુસ્તક હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૩મનો અનુવાદ). કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. “ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો ઉદયના બાષાંતરકાર.” આ પુસ્તકમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી તે બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ સન ૧૭૭૩ સુધીનો અહેવાલ આપેલો છે. પૃ. ૭૦૪. કીંમત દોઢ રૂપીઆ.

મરાઠી સત્તાનો ઉદય—(જર્મનીય રાનાડેના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો અનુવાદ.) ખી. કરીમઅલી રહીમભાઈ નાનજીઆણી, ખી. એ. નિખલ કરમાળા વગેરેના લેખક. પૃ. ૨૨૪. કીંમત દસ આના.

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચક્રતીનો ઇતિહાસ—અને તેમની પડતીનાં કારણો (ઉર્દૂ પરથી). કર્તા, ખી. મહેબુબમિયાં હમામખાન કાદરી, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. સમજડજી ઉમરેક. ઇનામ અને લાયજેરી માટે મંજુર. પૃ. ૭૦. કીંમત બે આના.

મુસલમાની રિયાસત—(હપાય છે.)

મિરાતે સિકંદરી—કર્તા-રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, ખી. એ., ખગોળ વિદ્યાના કર્તા. પૃ. ૪૬૦ કીંમત રૂ. ૧-૦-૦.

લંકાનો ઇતિહાસ—(મરાઠી પરથી બાષાંતર). કર્તા, રાવસાહેબ પરમાનંદભાઈ બોળાભાઈ પારેખ. કીંમત ત્રણ આના. પૃ. ૧૩૬.

વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર—(કાશ્મીરક ભટ્ટ બિલ્હણ કવિકૃત-ઐતિહાસિક કાવ્ય ગ્રંથ). કર્તા, રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય. કીર્તિ કૌમુદીના અનુવાદક, આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય કલ્યાણના ચાતુર્યવંશી આહલવમ્બલ અથવા તૈયોગ્યમ્બલના પુત્ર વિક્રમાંકદેવનું વર્ણન છે. તે તેના નામ ઉપરથીજ સ્પષ્ટતર છે. + + + + વિક્રમ સાથે શત્રુ મિત્રનો સંબંધ ધરાવનારા રાજામાંથી જીજ્ઞાસુ નામો આપ્યાં છે. પણ બિલ્હણની વિક્રમાંકદેવની લખેલી બાબતે સારી છે, એમ કંયાણના અગ્રણ્ય શિક્ષા લેખોથી તેમજ ખીજેથી સાબિત થાય છે. આ આખું કાવ્ય પોતાના રક્ષક અને આશ્રયદાતાની સ્તુતિરૂપ

બહેર ખબરો.

છે અને એમ'થી'ન કવિઓએ કર્યું છે. તોપણ તે હિંદુસ્તાનના સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે ખાસ ઉપયોગી છે." પૃ. ૧૯૨. કીંમત બાર આના.
રાસમાળા લા. ૧ અને લા. ૨—(ગુજરાતના સાહિત્યનું એક અપૂર્વ પુસ્તક). (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્થાપક મી. અલેક્ઝાન્ડર કિન્લાક ફાર્પસ સાહેબે, અથાગ શ્રમ અને ઉદ્યોગ કરીને એકઠાં કરેલાં કીમતી સાધનો પરથી, રચેલાં અગ્રેજી અંથનો તરજુમો). કર્તા, રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ. લલિતા હુખદર્શક, વિક્રમોવર્ણીય, રણપિંગળ વગેરેના લેખક. બીજી આવૃત્તિ પુનઃ શોધિત તથા વૃદ્ધિત રા. મનસુખરામ કૃત ફાર્પસ જીવન ચરિત્ર સહિત. બીજી આવૃત્તિ. ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજુર. કીંમત રૂપીઆ બે (દરેક ભાગના).

રૂશિયા—(રસ રાજ્યનું સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક વર્ણન, બંગાળી પરથી). કર્તા, રા. રા. કૃપાશંકર દોલતરામ. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રાયમાહનરાય વગેરે ગ્રંથોના લેખક, પૃ. ૧૦૮. કીંમત ૭ આના.

મુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીના પુરાતન ઇતિહાસ—કર્તા, મી. રહેમાનખાં કાલેખાં તક્વારી. એમાં સમાવેલી બાબતના ખરાયણા વિષે અમારે મોટે સ્તુતિ કરવી નિર્ધેક છે. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે એક ફોજદારી કેસમાં સરકારે તરજી પુરાવામાં આ અમારું પુસ્તક મુરતની કોર્ટમાં તથા મુખ્યના નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં રજુ કરવામાં આવ્યું હતું, જ્યાં તે ખરું કરી, વાદીને શિક્ષાપાત્ર ઠરાવ્યો હતો. ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજુર. પૃ. ૧૧૭. કીંમત આઠ આના.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય—(મી. લાયલ કૃત "Rise of the British Dominion in India" એ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ. કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલબાઈ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી. બ્રિટિશ રિસાયતના લેખક, પૃ. ૧૪૪. કીંમત ૭ આના.

હિન્દની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને લોક સ્થિતિ—કર્તા, રા. રા. બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા. પ્રાણી વર્ણન, વેણી સંહાર વગેરેના લેખક. પૃ. ૭૧૬. કીંમત સ્વચ્છ રૂપિયો.

આ તેમજ બીજાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:-

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ.